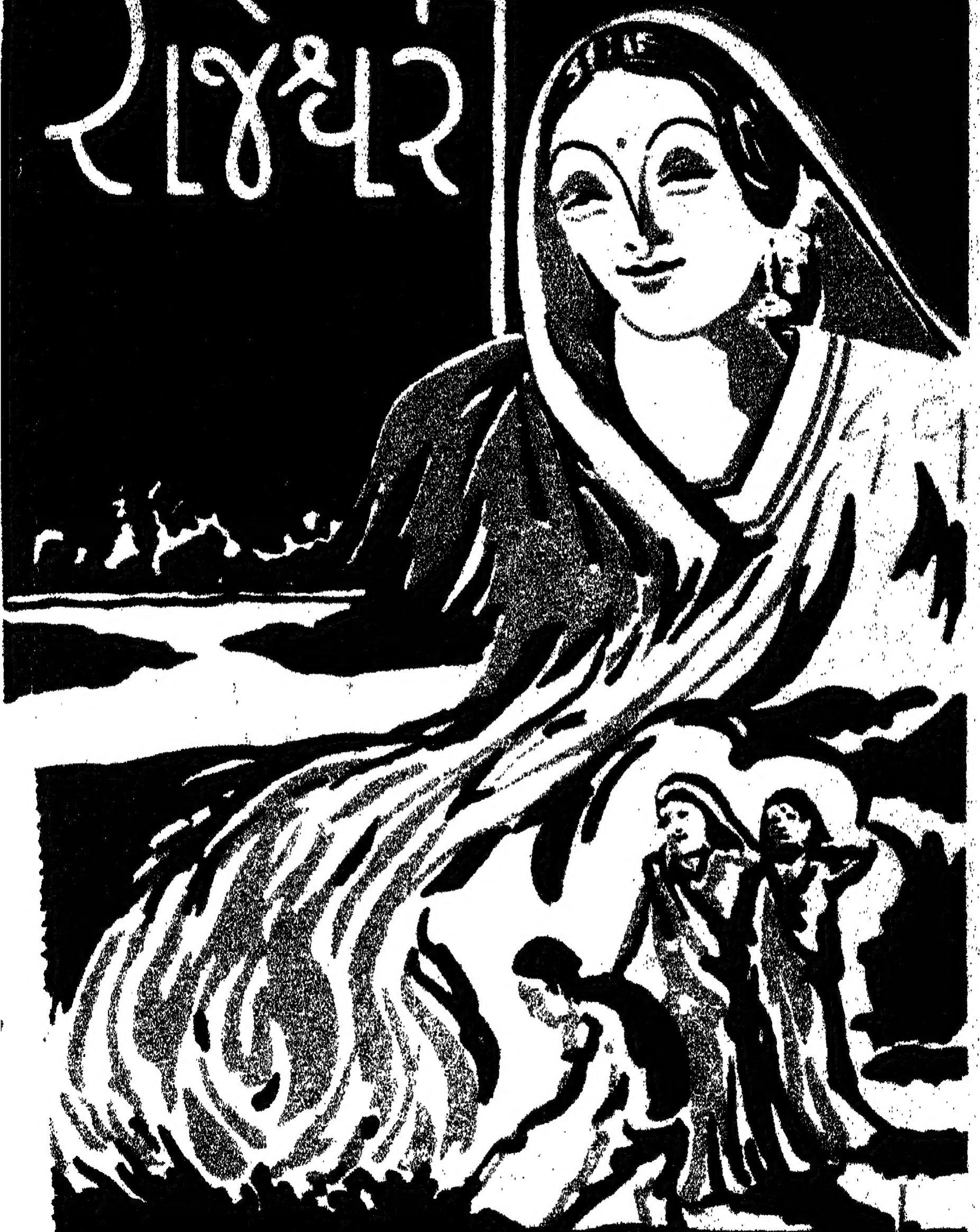

રાજ્યર

લેખક.

કાન્તલાલ.મ.શાહ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કાંપીરાઈ વિભાગ]

જાનકી

21008 વિમલ 0.72.

ગ્રંથનામ

21જે/અરી

વર્ગિક

૫ : ૩

૧૦

મીનીક્રમાં

આઈસ્ક્રીમ

ઘેર બેઠાં પહોંચાડવામાં આવે છે.

ઇલેક્ટ્રીક

ઓટોમેટીક મશીનમાં
બણા મોટા પ્રમાણમાં
તૈયાર રહે છે.

પાર્ટીઓના

નાના મોટા દરેક ઓર્ડર
ઉપર પુરતું ધ્યાન
આપી ટાઈમસર પહોં-
ચાડવામાં આવે છે.

જોડા ફોન

નં. ૩૦૨૨

મોડર્ન કોલ્ડ્રીક હાઉસ

વજુ દરવાજા,
અમદાવાદ.

બ્રાંચ:—

રાયપુર ચકલામાં.

જ્યોતિ અર્થ કંટ્રોલ ટેબ્લેટ

આ ટેબ્લેટ લેવાથી ગર્ભ રહેતો નથી,
અને અટકાવ નીચમીત રીતે આવે છે.
(પરદેશ શી. ૧૦) કૌમલ રૂ. ૫-૦-૦

જ્યોતિ લ્યુકેરીયા ટેબ્લેટ

આ ટીકડીઓ લેવાથી સરીરની ખોટી
ગરમી, પ્રદર, લોહીવા વીગેરે ગરમીના
દરેક દરદો મટાડી શકિત લાવે છે.

(પરદેશ શી. ૫) કૌમલ રૂ. ૨-૮-૦

લ્યુકેરીયા ટેબ્લેટ નં. ૨

આ ટેબ્લેટથી ચાંદી, ગર્ભાશયનો
સોજો તથા સફેદ પાણી જેવો પદાર્થ
તો અટકાવે છે. કૌમલ રૂ. ૧-૮-૦

તા. ૬.—દરેક દવા વાપરવાની રીત બાટલી સાથે આપવામાં
આવે છે. સ્ત્રીઓ તથા પુરૂષોના ગુપ્ત દરદો ગેરંડીથી મટાડવામાં આવે
છે. પત્રબંધવાર તથા મુલાકાત ખાનગી. જવાબ માટે ટીકીટ બીડો.
ટપાલ ખર્ચ જુદું.

જ્યોતિ મેડીકલ હોમ

૧૨૬૩ રાયપુર

ઓલ ઇન્ડિયા અને બર્માના

મહનગોપાળની હવેલી
અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટ:-ડૉ. ગીરીકાન્તની કું.

જ્યોતિ ગોનોરીયા ટેબ્લેટ

નં. ૧

પ્રમેહ માટે સારામાં સારી
દવા. એકજ બાટલી વાપરવાથી
પેશાબ સાફ લાવી રસીને બંધ
કરે છે.

(પરદેશ શી. ૫) કૌમલ રૂ. ૨-૮-૦

જ્યોતિ એમ. સી. ટેબ્લેટ

આ ટીકડી લેવાથી અટકાવ
સાફ અને નિચમીત આવે છે.
ગર્ભાશયના દરદોને મટાડે છે.
ગર્ભવતી સ્ત્રીઓએ વાપરવી નહિ.
(પરદેશ શી. ૧૦) કૌમલ રૂ. ૫-૦-૦

જ્યોતિ અર્થ કંટ્રોલ ઓઈન્ટમેન્ટ

આ મદ્યમ જ્યાંસુધી વાપરશે
ત્યાંસુધી ગર્ભ રહેતો નથી. અટકાવ
ચાલુ રહે છે. કૌ. રૂ. ૨-૦-૦

.....નિવેદન

‘રાજેશ્વરી’ પુસ્તક વહેણ
ખંડાર પાડવાની ઘણી ઇચ્છા હતી,
છતાં સંજોગોવશાત તેમ થવું
અશક્ય બન્યું; અને પુસ્તક
પ્રગટ કરવામાં કાંઈક અંશે વધુ
ઢીલ થવા પામી છે.

પુસ્તક નં. ૧ થી ૧૦
ફોર્મ ‘જેડા—વર્તમાન પ્રેસ’
(જેડા) માં છપાયા છે, જ્યારે
ટાઇટલ ફોર્મ ધી ફોર્મશોયલ
પ્રિન્ટરી (પાંચકુવા ચારરરતા
અમદાવાદ) માં છપાયેલ છે.

તા. ૧૦-૧૨-૩૯

-પ્રકાશક

શ્રી. કાન્તિલાલ મણિલાલ
શાહ કૃત

: જુદાં પડેલાં પુસ્તકો :

: નામ :

: પ્રકાશક :

(૧) સમયના વહેણ : નવમુગ પુસ્તક
ભંડાર

∴

(૨) મીલ મજૂર : ફકીરચંદ
નાથાલાલ શાહ

∴

(૩) મંગળગીત : સત્યેન્દ્રપ્રસાદ
સાંકળેશ્વર મહેતા

∴

(૪) ત્યક્તાનાં આંસુ :
પ્રકાશ સાહિત્ય મંદિર

∴

(૫) અંધારી દુનિયા : "

: પ્રગટ થશે :

(૬) લોહી તરસી લલના
(ડીટકિટવ નવલકથા)

(૭) હંસાના પત્રો (પત્રધારા)

(૮) મીનાક્ષી (નવલકથા)

(૯) અનંતને આરે "

"

પુખ્ત ૬ હું

રાજેશ્વરી

[નવલિકા સંગ્રહ]

: લેખક :

કાન્તિલાલ મણિલાલ શાહ.

પ્રકાશક :

પ્રકાશ સાહિત્ય મંદિર

ફાતાશા પોળ

:

અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

અનિલકાંત મણિલાલ શાહ

કૃતાશા યોગ: અમદાવાદ.

: સંવત :

૧૯૬૬

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ
ગુજરાત કૉપીરાઇટ-અંશ

૭-૨

૨૧૮૭૪

આવૃત્તિ :

૧ લી

: કિંમત :

૦—૧૨—૦

: મુદ્રક :

આર. એમ. પટેલ

: મુદ્રણ સ્થાન :

શ્રી કામશૌચક પ્રિન્ટરી,
પાંચકુવા ચારસ્તા,
અમદાવાદ.

લેખક તરફથી—

પ્રકાશ સાહિત્ય મંદિરના ૬૬૧ પુષ્પ તરીકે
‘રણેશ્વરી’ ને આજે વાંચક બાઈ—જેનેને ચરણે ધરવા
બાગ્યશાળી થાઉં છું.

‘રણેશ્વરી’ પુસ્તક એ આધુનિક સમાજમાં નૂતન
ભાવના, નવિન આદર્શ અને નવ-પ્રેરણા તથા નવીન
વિચાર-શ્રેણી રજૂ કરતી જૂદી જૂદી દશ હૃદય-વેધક
નવલિકાઓનો સંગ્રહ છે. સંસારમાં માનવ-જીવનને થતા
અનેક જાતના કડવા-મીઠા અનુભવોની ઝાંખી કરાવાનો
અને સમાજનું આછેરું ચિત્ર દોરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

આશા છે કે પ્રેમ, કરુણા અને દર્દની છાયાંકિત
નવલિકાઓ વાંચક-બાઈ-જેનેને રચીકર, થઈ પડશે.

દત્તાત્રેય પોળ.
અમદાવાદ.
તા. ૫-૧૨-૩૬

} કાન્તિલાલ મણિલાલ શાહ.

:: અનુક્રમણિકા ::

: ૧ :	રાજેશ્વરી
: ૨ :	માર્ગભૂક્ષી
: ૩ :	ગંગા
: ૪ :	ત્યક્તાનું બલિદાન
: ૫ :	પૂર્ણિમા
: ૬ :	જલિની
: ૭ :	ધરતીકંપ
: ૮ :	હંસા
: ૯ :	કાશિમરા
: ૧૦ :	ભુવનચક્ર

રાજેશ્વરી

રાજેશ્વરી! આમ ચિત્રવત્ જતી શાના વિચાર કરે
છે? કામઝમે તેના અંગોડલાની વેણીમાંથી એક મુલાખ
ખેંચતા કહ્યું.

‘ઓહ! તમે મ્યારના આવ્યા છો?’

‘થોડી પજો વીતી હશે.’

‘આમ છુપા આવવાનું કારણ ?’

‘વિરહીણીના વિરહ નિહાળવા-પ્રણયીના દીલને ખારખવા.’

‘ગુણવંત ! એ તમને ન છાજે હો-નિર્મળ હૃદયવાળાને તે આવાં વર્તન શોભતાં હશે ખરાં ?-’

‘તું તો માંડી છે. રાજેશ્વરી ! તું પોતાના દીલને નિહાળવાનો પણ આપણને હક્ક નથી ?’

‘એટલે ?’

‘જુદાઈ હોય ત્યાં જ લગ્ન-ત્યાં જ મર્યાદા. સમજી રાજેશ્વરી ! ત્હાર અને મ્હાર દીલ તો એક જ છે ને !...’ ગુણવંતે પોતાના હાથનું ગુલાબ રાજેશ્વરીના ગાલે સ્પર્શતાં કહ્યું.

‘નહિ. ગુણવંત તમારી ભુલ થાય છે, મ્હારા અને તમારા દીલમાં જુદાઈનો વાસ છે...’ રાજેશ્વરીએ સહજ રોપ દર્શાવતાં કહ્યું.

‘કેમ ! મ્હારં અને ત્હારં દીલ જુદા છે ?’

‘હા.’

‘કેવી રીતે ?’

“મ્હાર દીલ તમારા જેવું નથી.”

“એટલે ?”

“તમારં દીલ વહેમના વિપથી ભરપૂર છે, જ્યારે મ્હારા દિલમાં તમારા જેવો વહેમ નથી. સમજ્યા ?-”

ગુણવંત રાજેશ્વરીના શબ્દો સાંભળી સહજ થંભી ગયો. તે એકાએક સ્તબ્ધ બની ગયો. રાજેશ્વરીએ પોતાને સચોટ જવાબ આપ્યો હોવાથી તે ગુન્થવાયો. વળી પાછો કાંઈક વિચાર કરી તે રાજેશ્વરી તરફ ફર્યો અને કહ્યું. “રાજેશ્વરી ! તેં તો મને છેક જ નીચી કક્ષાએ મૂકી દીધો ને ?”

“અને ગુણવંત ! તમે મને પણ નીચી કક્ષાએ ક્યાં નથી મૂકી દીધી ?-મને છેક ઉતરતી કાટીએ નિહાળવાનો પ્રયત્ન તમે ક્યાં

નથી કર્યો...? ” રાજેશ્વરીએ મમવેધક શબ્દોએ ગુણુવંતને પડકાર્યું.

“ મેં તને ત્રીથી દક્ષાએ જોવાનો શું પ્રયત્ન કર્યો રાજેશ્વરી ? ”

“ પ્રયત્ન ?—પ્રયત્ન તો તમે એજ કર્યો છે કે તમે મહારં છુપું જીવન જોવા ઈચ્છતા હતા. ગુણુવંત ! ”

“ નહિ. રાજેશ્વરી હું તો ત્હારો છૂપો વિરહ જોવા ઈચ્છતો હતો. ”

“ નહિ. છૂપો વિરહ નહિ—પણ મહારો છૂપો પ્રણય જોવા રહાતા હતા. ”

“ રાજેશ્વરી એ ત્હારો ભ્રમ છે. અને તેમ છતાં પણ તું માન કે હું ત્હારો છૂપો પ્રણય નિહાળતો હતો, તો શું પોતાની હૃદય-દેવીનો પોતાના પ્રત્યેનો પ્રણય જોવો એ શું પાપ છે ?—”

“ પાપ ?—પાપ નહિ; એ તો સંતાપ છે—તેના હૃદયને જલાવતો આતશ છે—અહર્નિશ સળગતી જ્વલંત—જ્વાલા છે. ”

“ શી રીતે ? ”

“ તે બિચારી એવું જાણે કે પોતાના પ્રિયતમને પોતાના માટે કાંઈક વહેમ જાગ્યો છે—તો થઈ જ રહ્યું—તેના હૃદયની અનેક આશા-આનો સુર્ય કાજળાશા અંધકારમાં અસ્ત થવા પામે—તેના દીલને અતંત વેદનાઓ ડંખવા લાગે—તેનું હૃદય રડી ઉઠે—તેની આંખોમાંથી આધાર આંસુની ધારાઓ વહેવા લાગે—આ તેની પરિસ્થિતિ થાય. સમજ્યા ગુણુવંત ?—” રાજેશ્વરીએ જણાવ્યું.

“ પણ એવી પરિસ્થિતિ ઉદભવેજ કેમ ? ”

“ કેમ ન થાય ? પુરૂષ તો હળાહળ વહેમનું પુતળું છે. તે પોતાની પત્નિને અન્ય પુરૂષ સાથે સહજ રચાલાવિક વાત કરતી પણ જોવાને તૈયાર નથી. તેને પોતાની સ્ત્રી બીજા સાથે વાત કરે તે સહન થતું નથી. અને કદાચ તે તેને કાઠની સાથે નિર્દોષ ભાવે પણ વાત કરતી જોઈ ગયો તો તો આવી જ બન્યું—તે બિચારીને માથે દુઃખનાં ઝાડ જ ઉગવાના બાકી રહે. પુરૂષ વાતે વાતે તેને

શબ્દો સંભળાવતો રહે—નિરંતર તેના હૃદયને સળગાવી મુકે તેવા ટોણા મારતો રહે—અને એ એટલેથી પણ ન અચકતા શરાખી બને—વેશ્યાગામી બને.....આ છે પુરુષના શક્તિ હૃદયનો—બેમી સ્વભાવનો—આખરી અંતમ—અંતિમ નતીબે.....”

રાજેશ્વરીના શબ્દો ગુણવંતને સામ્ત અસર કરી રહ્યા હતા. તેને કાંઈ સમજ પડતી નહોતી, કે રાજેશ્વરી આજે આમ શા માટે તેને કહી રહી હતી. તેણે પછી રાજેશ્વરીને કહ્યું, “રાજેશ્વરી ! આજે તું આમ શા માટે બોલી રહી છે ?—”

“કાંઈજ નહિ હું તો ફક્ત પુરુષ સ્વભાવનું પૃથ્થકરણ કરી રહી છું ગુણવંત !—”

“તો પછી સ્ત્રી—સ્વભાવનું પૃથ્થકરણ કોના માટે આપી રાખ્યું ?”

“હાં. તે પણ તમારે જાણવું છે ? તો તે પણ જાણી લો. ગુણવંત ! સ્ત્રીઓના હૃદય પારખવાને પુરુષ જાતની તાકાત નથી. નારી શક્તિને પાર પામવું એ પુરુષને માટે મહા-કઠિન છે. છતાં સ્ત્રી એ તો સહનશીલતાની મૂર્તિ છે—દયાની દેવી છે. પુરુષોના અનેક જાતના પાશવી અભ્યાચારો—અનેક જુલ્મો—અસહ્ય સીતમો અને યાતનાઓ તેને જ સહન કરવા પડ્યા છે, આ પુરુષોના હકકો સામે તેણે એક હરફ સરખો પણ ઉચ્ચાર્યો નથી—અને પુરુષોએ તેમના ઉપર ત્રાસ ગુન્નરવામાં પાછું ફરીને જોયું પણ નથી, આ બધું તેમને સહન કરવું પડ્યું શાને ? શાસ્ત્રોએ તેમની સામે રાક્ષસી રૂઢીઓની ભયંકર દિવાલો ગોઠવી દીધી છે તેથી, અને તે શાસ્ત્રોના રચનારા કોણ તે તો તમે જાણો છે ને ગુણવંત ?—પુરુષ જાત—પુરુષ...તે શાસ્ત્રોના રચનારાઓએ પુરુષોને અબાવિત હકકો સમર્પ્યા—સ્વતંત્ર રીતે વિહાર કરવા પૂરતી છુટ આપી એક પત્નિ હયાત હોય તો પણ બીજી પત્નિ કરવાની પરવાનગી આપી અને બીજી બાજુ સ્ત્રીઓને તેમણે શું આપ્યું ? ગુલામી—પરાધિનતા—તેને પરુથી—અરે !

એક બનવરથી પણ બદતર ગણવામાં આવી. તેને અશિક્ષિત રાખવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા-પતિના મૃત્યુ પછી તેને ફરજિયાત વૈધવ્ય પાળવું એવી લોખંડી આજ્ઞા કરમાવવામાં આવી. પોતાનો પતિ અનેક પત્નિઓ કરે છતાં તેને તે સામે એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારવાનો હકક ના આવ્યો; એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાનો પતિ ગમે તેટલો દુરાચારી હોય, વેશ્યાગામી હોય કે દારૂડીઓ હોય તો પણ તેનાથી તે છુટાછેડા મેળવી શકે નહિ તેવાં ચોકઠાં રચવામાં આવ્યાં. અરે! આટલેથી જ એ પુરૂષો નથી અચકાયા પરંતુ પોતાની પત્નિને તેઓ ફક્ત પોતાની વાસના તૃપ્તિનું સાધન માનવા લાગ્યા. તો હું તમને પુછું છું ગુણવંત ! કે તેમની એ પત્નિઓ અને વેશ્યાઓના જીવનમાં ફેર શું રહ્યો છે ? પુરૂષોના આવા ભયંકર અભ્યાચારો-આવા ગુસ્સો અને આવા સીતમો સ્ત્રી જાતે મુંઝે મોઢે સહન કર્યા છે. તો પછી સ્ત્રી-જાત એ સહનશીલતાની મુર્તિ સિવાય બીજું શું છે ?-પ્રભુએ સ્ત્રીઓના સ્વભાવમાં જ સહનશીલતાનું સર્જન કર્યું છે, તેના દીલમાં દયાનો વાસ આવ્યો છે. ગુણવંત !...

ગુણવંત તો રાજેશ્વરીના અંગાર સમા શબ્દોએ અવાક બની ગયો હતો. રાજેશ્વરીને શું જવાબ આપવો તેની તેને કાંઈજ સુઝ પડતી નહોતી. અંતે તે બોલ્યો “ પણ રાજેશ્વરી ! તું મને આટલું બધું શા સાઈ સંભળાવે છે ? ”

“ અમસ્તુ જ...” સહજ કટાક્ષ કરતાં રાજેશ્વરીએ કહ્યું.

“ તો પછી તને પુરૂષ જાત પ્રત્યે તિરસ્કાર છે-નફરત છે-એમજ ને. રાજેશ્વરી ? ”

“ નહિ ગુણવંત; તેમ નથી. હું દરેક પુરૂષને એ દ્રષ્ટિએ નથી જોતી. અને દરેક પુરૂષ પણ એવો નથી હોતો...”

“ તો પછી મહારામાં જ એ દુર્ગુણો છે એમજ ને ? હશે કાંઈ નહિ. રાજેશ્વરી હું જાઉં છું...” કહેતો કહેતો ગુણવંત તેના મકાનમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

રાજેશ્વરીએ તેને ઉભા રહેવા ધણી ખુશ પાડી પરંતુ ગુસ્સે ભરાયેલા ગુણવંતે તેની કાંઈ દરકાર ન કરી. તે તો ચાલ્યો જ ગયો.

ગુણવંતના ચાલ્યા ગયા પછી નિરાશ બદને રાજેશ્વરી બારીએ આવીને ઉભી રહી. તેના હૃદયમાં દુઃખ થવા લાગ્યું. “ગુણવંત !— તમે કેટલી બધી ઉતાવળી કલ્પના કરી બેઠા ? મહારો પુરેપુરી વાત સાંભળવા પણ ઉભા ના રહ્યા ?—હું સમજી છું કે પુરૂષો પ્રત્યેના મહારા વિચારોથી તમારા દીલને દુઃખ થયું હશે... પણ તમારા પ્રત્યે મારા વિચારો જુદા.....” કહેતાં કહેતાં તેના મુખ ઉપર વીળાદની છાયા હવાઈ ગઈ. તેની આંખોમાંથી આંસુનાં બે બિન્દુ ટપક્યા અને તેના ગાલ ઉપર થઇને નીચે સર્યાં. તેજ ક્ષણે સંધ્યાની લાલીમાં અને રાત્રીના અંધકારના ઐક્ય સંધાયાં.

(૨)

કંટાળેલો ગુણવંત બગીચા તરફ દરવા જઈ રહ્યો હતો. ત્યાં તેની બાજુમાં જ એક મોટર એકાએક આવી અને અચકી. અંદરથી એક યુવતિનો અવાજ આવ્યો. “કેમ છો ગુણવંત ?”

“સારું” પાછળ જોતાં તેણે કહ્યું.

મોટરમાં બેઠેલી યુવતિ એ રાજેશ્વરી હતી.

“ગુણવંત ! કેમ હમણાંના દેખાતા નથી ?”

“હમણાં સમય બહુ જ ઓછો મળે છે. રાજેશ્વરી !” હૃદયના

મૂળ ભાવને દૂષાવતાં ગુણવંતે કહ્યું.

“નહિ. તમે અસલ બોલો છો.”

“તું તો એમ જ ધારેને. રાજેશ્વરી !”

“કેમ ?”

“કારણ કે તને પુરૂષોનો ભરોશો જ ક્યાં છે—તેમને માટે તારા હૃદયમાં વિશ્વાસ જ ક્યાં છે ?” કટાક્ષ કરતાં તેણે કહ્યું.

“તમારે જો કહેવું હોય તે કહો. ગુણવંત, પણ તમે સત્ય

વાત હુપાવીને જ મ્હારી સાથે બોલો છો. ”

“ એ તો હું શું કહી શકું તેમ છું. એમ માનવું હોય તો તું એમ પણ માની શકે છે. ”

રાજેશ્વરી થોડો વખત મૌન રહી. અને પછી ગુણુવંત તરફ જોઈ કહ્યું. “ ગુણુવંત ! તમારે બગીચા તરફ જ જવું છે ને ? ”

“ હા. ” ગુણુવંતે ટુંકથી જ પતવ્યું.

“ તો પછી મોટરમાં જ ચાલોને હું ત્યાં જઈ છું !—”

“ ના. ”

“ કેમ ? ”

“ રાજેશ્વરી ! પુરૂષ વાસનાથી ભરેલો હોય છે. ”

“ જુઓ ગુણુવંત ! તમે મ્હારા હૃદયને પ્રગ્નબા આવી મશ્કરી ન કરશો. ” રાજેશ્વરીએ સહજ ગંભીરતા પુર્વક કહ્યું.

“ નહિ રાજેશ્વરી. હું મશ્કરીની વાત કરતો જ નથી. પરંતુ હું તો સાચું જ કહું છું. કારણ કે એકાંત એ ઘણી ભયંકરમાં ભયંકર વસ્તુ છે. ”

“ પરંતુ અહિં એકાંતનો સવાલ જ ક્યાં છે ? ”

“ તોય પણ સ્ત્રીની પાસે પુરૂષે બેસવું જોઈએ નહિ. ”

“ હવે એ બધું ભાવણ છોડશો ? ”

“ પણ હું ભાવણ ક્યાં કરું છું. રાજેશ્વરી. ”

“ ગમે તેમ પણ તમારે મ્હારી સાથે જ ચાલવું પડશે. ” રાજેશ્વરીએ પોતાની હઠ પ્રદર્શિત કરતાં કહ્યું.

આખરે થાકીને રાજેશ્વરીના અતિઆમહે ગુણુવંતને તેની સાથે મોટરમાં બેસવું પડ્યું. મોટર બગીચા તરફ જવા ઉપડી.

થોડી વારે તેઓ બગીચા આગળ આવી પહોંચતાં મોટર ઉભી રહી. રાજેશ્વરી અને ગુણુવંત તેમાંથી ઉતરી પડ્યાં. પછી રાજેશ્વરીએ કાઠવરને મોટર લઈ જવા કહ્યું અને બન્ને જણાં બગિચામાં એક છેડે બાલી પડેલી બેન્ચ ઉપર બેઠાં.

મહી રાજેશ્વરીએ ગુણવંતને કહ્યું; “ગુણવંત તમે એટલું બધું ભાષણ ન કર્યું હોત તો ન ચાલત—”

“ત્હારી ભૂલ થાય છે રાજેશ્વરી. જો હું ભાષણ કરવા બેસું તો તે દિવસે તે પુરુષોને ભાંડવામાં જેટલી બાકી નહોતી રાખી તેટલી હું પણ સ્ત્રીઓને ન સંભળાવું?—તને જેટલો પુરુષો પ્રત્યે તિરસ્કાર છે—જેટલી તેમની પ્રત્યે તને નફરત છે, તેટલો જ તિરસ્કાર અને નફરત હવે મને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે છે. રાજેશ્વરી! આજની પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને સમ્યક્તાએ આર્થ સ્ત્રીના સ્ત્રીત્વને હણી લીધું છે. આજે તે કહેવાતા સુધરેલા દેશોને સુધારાનો પવન આપણા દેશમાં ફુંકાયો છે—કેળવણીના નામે પાશ્ચાત્ય કેળવણીએ અનેક ગૃહ-સંસારને સળગાવી મુક્યા છે—સ્ત્રીઓને મળવા જોઈતા અધિકારોની વચ્ચે હું નથી. પરંતુ એ અધિકારો પ્રાપ્ત કરી સ્ત્રીઓએ સ્વતંત્ર નારીનું જીવન જીવવાને બદલે સ્વછંદી નારીનું જીવન જીવવાનો વધુ પ્રયાસ કર્યો છે આજે આપણી નજર સમક્ષ શું સ્પષ્ટ દેખાઈ રહ્યું છે?—પાશ્ચાત્ય દેશના રીત રીવાજો અને ફેશનનું અંધ અનુકરણ. કુદરતી સૌન્દર્ય દિન-પ્રતિદિન નષ્ટ થઈ રહ્યું છે—નારીનો સુદૃઢ દેહ આજે કૃશ બનતો જાય છે. અને અને સ્થાને આજે તો કૃત્રિમ સૌન્દર્ય પોતાનું સ્થાન લીધું છે. પદ્મ, પાવડર, સ્ના તથા હેર આઈલિસ પાછળ પોતાના પતિની ટુંકી કમાણીનો તે વ્યય કરી રહેલ છે. પુરુષને વાસનાનો ગુલામ કહેનારી સ્ત્રી સ્વછંદે વિહરી તેજ વાસનાના ગુલામનો શિકાર કરવા મથી રહી છે .....

“બસ કરો ગુણવંત, હવે એ વસ્તુનો અંત લાવો. મ્હારે હવે કંઈ પણ વધુ નથી સાંભળવું...” રાજેશ્વરીએ વચ્ચે જ જણાવ્યું.

“બસ કહો...શા માટે હું અટકું? રાજેશ્વરી!”

“કારણ કે તમે આમ બોલીને તે દિવસનું મ્હારા ઉપર વેર જ વાળી રહ્યા છો ગુણવંત...”

“નહિ રાજેશ્વરી મ્હારો ઉદ્દેશ એવો છે જ નહિ.”

“તો પછી બીજું શું છે?—”

“હું તો સ્ત્રી જાતિને સ્વતંત્ર બેવા મ્હાઉ છું; સ્વછંદી નહિ. રાજેશ્વરી.....?”

“તો પછી મ્હારું પણ લેમજ માની લેને.”

“એટલે?”

“હું પણ પુરુષ જાતિને પ્રેમાળ અને પવિત્ર નિરખવા ઇચ્છું છું, નિર્મળ પર શાશન ચલાવનાર નહિ...” સચોટ જવાબ વાળતા રાજેશ્વરીએ કહ્યું: તેના મુખ ઉપર આછી સ્મિત રેખા ચમકી રહી હતી.

“તો પછી તે દીવસે આ પ્રમાણે સીધું શા માટે નહોતી બોલી?”

“તમને તે શબ્દો સુણાવા પાછા વળવા તો જણાવ્યું હતું: પરંતુ ધમંડી બનેલાને મ્હારું સાંભળવાની ક્યાં દરકાર હતી?”

“રૂપ-ગર્વીતાના ગુમાન ઉતારવા કેટલીકવાર ધમંડી આવશ્યકતા હોય છે રાજેશ્વરી!”

“અને ધમંડનો પારો નીચો ઉતારવા માટે કેટલીકવાર સ્ત્રી-ચરિત્ર અજમાવાની પણ આવશ્યકતા હોય છે, સમજ્યા. ગુણવંત!” રાજેશ્વરીએ તેના ગાલે એક ધીરી ચુંટી ભરતાં કહ્યું.

“બધુંય સમજ્યો રાજેશ્વરી.” કહેતાં કહેતાં ગુણવંતે મીઠું હાસ્ય કર્યું.

અને ત્યાં એકાએક રાજેશ્વરીની નજર પાસેના એક વૃક્ષ તરફ ગઈ. પછી તેણે ગુણવંતને કહ્યું. “ગુણવંત! જુઓ—પેલી વેલડી વૃક્ષને વિંટળાઈ વળવા કેવી અધીરી બની છે?”

“ત્હારી માફક રાજેશ્વરી.” કહેતાં કહેતાં ગુણવંતે રાજેશ્વરીનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. રાજેશ્વરીની આંખમાં કોઈ અજબ પ્રેમ-ભર્યોત ચમકી.

થોડી વાતચીત પછી રાજેશ્વરી અને ગુણવંત છુટા પડ્યાં.

અને આમ હવે રાજેશ્વરી અને ગુણવંત વચ્ચેનો પ્રેમ દિનપ્ર-

તિદિન વધવા લાગ્યા. બન્ને જણાં એક બીજાનો વિરહ સહી શકતા નહિ.

એક દિવસ સવારનો સમય હતો, રાજેશ્વરી ‘અનંતને આરે’ નામનું પુસ્તક વાંચી રહી હતી. તેવામાં ગુણુવંતે ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. તેના હાથમાં દવાની શીશી હતી. રાજેશ્વરીએ તરત જ તેને પૂછ્યું: “ગુણુવંત ! કાની દવા લાવ્યા ?”

“પિતાજીની. રાજેશ્વરી ! છેલ્લા પાંચ છ દિવસથી તે માંદ પડ્યા છે; તેથી હું તને મળી શકતો નથી. આજે જહેનને દવા લેવા ન મોકલતાં હું બહાર નીકળ્યો છું અને તને મળવા આવ્યો છું.

“તો થઈ આપણે નક્કી કરેલ લક્ષ્ય પાછું કેલારે નહિ, ગુણુવંત ?”

“હા. રાજેશ્વરી ! પિતાજીની તબીયત સારી થશે કે તરત જ આપણે લક્ષ્ય કરી લઈશું.”

અને ભાર બાદ કેટલીક પ્રેમ-ગોષ્ટિને અતિ ગુણુવંત રાજેશ્વરીથી છુટો પડ્યો.

ગુણુવંતને ગયે ભાગ્યે જ થોડો સમય વીત્યો હશે ત્યાં રાજેશ્વરીના ખંડમાં એક તરણુ યુવતિએ પ્રવેશ કર્યો. રાજેશ્વરીએ તેને જોઈ અને બોલી ઉઠી, “કાણુ અનુરાધા ?—”

“હા.”

“કેમ જહેન ! આજે તું અહિં ક્યાંથી ?”

“રાજેશ્વરી જહેન ! તમારી પાસે એક કામ માટે હું આવી છું.” અનુરાધાએ કહ્યું.

“શું કામ ?”

“તે કામ.....” કહેતાં કહેતાં અનુરાધા અચકી ગઈ !

“અનુરાધા ! કેમ અચકાય છે ?—”

“કારણ કે તે કામ તમે નહિ કરી શકો તેથી.....”

“તોય ?”

“તે તમારા વિરહનું છે, રાજેશ્વરી જહેન !—”

“અનુરાધા ! એક વસ્તુ સ્પષ્ટ માનજે કે મહારી વિરૂદ્ધતા કંઈ પણ કામ હશે છતાં તે મને યોગ્ય લાગશે તો તે પ્રમાણે પણ હું વતીશ. અને તને સહાય કરીશ. ”

“સારું. તો હું તમને પુછું છું કે તમે મહારા ભાઈને સહાય છો ખરા ?—”

“હા. ”

“તમારો તેમના ઉપર સંપૂર્ણ શુદ્ધ પ્રેમ છે ને ?—”

“હા.....” ધીમા અવાજે રાજેશ્વરીએ ફરી જવાબ આપ્યો.

“તમે મહારા ભાઈને સુખી જોવા ઇચ્છા રાખો છો ? ”

“શા માટે નહિ ? અનુરાધા ! તેમને સુખી જોવામાં જ મહાર સુખ સમાયેલું છે. ”

“છતાં રાજેશ્વરી જહેન ! તેમના સુખ પાછળ તમારે ભોગ આપવાનો છે તમારા પ્રેમની આહુતી પાછળ તેમનું સુખ સમાયેલું છે.....”

“અનુરાધા ! તું શું કહેવા ઇચ્છે છે તે હું સ્પષ્ટ તથી સમજી શકતી. ”

“મહારા કથન પાછળ ઉંડું રહસ્ય છે, જહેન !—રાજેશ્વરી—તમારી એક ‘હા’ અને ‘ના’ માં ત્રણ માનવના જીવનનો આધાર છે. રાજેશ્વરી જહેન ! તમે મારા ભાઈ સાથે લગ્ન કરનાર છો તે વાત હમો સારી રીતે જાણીએ છીએ. તમારા પ્રેમ—માર્ગમાં આડા આવવાની હમારી ડોઈની સહજ પણ ઇચ્છા નહોતી. પરંતુ આજે એક વિચિત્ર વસ્તુ ઉપસ્થિત થવા પામી છે. મહારા પિતાની તબીયત વધુ નરમ થવાની વાત સાંભળી તેમના લેણદાર શેઠ મનમોહનદાસ હમણા આવ્યા હતા, તેમણે મહારા પિતા પાસે તેમના પાંત્રીસ હજાર રૂપિયા કે જે મહારા પિતાએ સદામાં ગુમાવ્યા હતા તેની માંગણી કરી. મહારા પિતાએ તેમને ઘણું સમજાવ્યા અને અશક્તિ

દર્શાવી. આખરે તેમને મહારા પિતા પાસે એક શરત મુકી અને તે એ કે જે મહારા ભાઈના લગ્ન તેમની પુત્રી ઉમા સાથે કરે તો તે પોતાનું બધું લેણું જતું કરે અને કોઈને ભવિષ્યમાં હેરાનગતીમાં ન ઉતારે. નહિતર, તેમણે સાફ કહ્યું છે કે જે અમે તેમની માંગણી કબુલ નહિ રાખીએ તો ઘર પર જપ્તી લાવશે અને બધાને રસ્તે રજગતા કરશે. તેમના આ શબ્દોથી મહારા પિતાને સખ્ત આઘાત લાગ્યો છે. તે ગુણવંતને સમજાવવા ઇચ્છે છે પરંતુ તે સારી રીતે જાણે છે કે ગુણવંત માને તેમ નથી. હવે હમારું આ દુઃખ ટાળનાર જે કોઈ હોય તો તે તમે પોતે જ છો, રાજેશ્વરી બહેન! — તમારા એક જ શબ્દ પર સર્વનું ભાવી અવલંબી રહેલું છે...”

રાજેશ્વરીએ અનુરાધાની સર્વ વાત એકચિત્તે સાંભળી-તેના હૃદયમાં અનુરાધાની આ કથાએ કોઈ વિચિત્ર તોફાન જગાવ્યું. વિચાર વમળમાં તે ગોઠાં ખાવા લાગી. પછી તે બોલી; “અનુરાધા! — ત્હારી વાત બરાબર છે-હું સમજી! મહારી ‘ના’ ઉપર તમે સર્વના જીવન ઝેર બને છે-અને મહારી ‘હા’ ઉપર સર્વના સંસાર સુખમય બને છે. ફક્ત.....” કહેતાં કહેતાં તે અચકી.

વળી પાછી તે ફરીથી બબડી. રાજેશ્વરી! — રાજેશ્વરી! અચકી શા માટે બબડે છે? ત્હારા એકના બલિદાને-ત્હારા એકના ભોગે જે સર્વના જીવન બચતાં હોય-જે તેઓ સુખી બનતા હોય તો-તો તેમાં તું ગુણવંતને સમજાવીશ, એમ કહેવામાં અચકાય છે શાને? —

અને તરત જ તે અનુરાધા તરફ ફરી અને કહ્યું “અનુરાધા! — બહેન ન ગભરાઈશ-હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે ત્હારા ભાઈને હું જરૂર ઉમા સાથે લગ્ન કરવા સમજાવીશ-મનાવીશ અને નહિ માને તો ગમે તે ભોગે પણ મહારા પ્રત્યેનું તેમનું દીન-તેમનો અનુરાગ મીઠાવી દઈશ-તે મને તિરસ્કારતી નજરે જુવે તેમ કરીશ બોલ પછી!”

“બસ બહેન! તમારા આ કૃત્યથી હમે સર્વ કુકુળ ઉપર

તમારો અનહદ ઉપકાર થશે.” એટલું કહી અનુરાધા તરત જ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

અને અનુરાધાના ગયા પછી રાજેશ્વરીનું હૃદય રડી ઉઠ્યું. તેની આંખમાંથી આંસૂની ધારા વહેવા લાગી-તેનું દીલ ફવી ઉઠ્યું. ગુણવંત !-હવે તમે મને જૂલી જન્મે-તમારા હૃદયમાં ઉમાને મુર્તિ-મંત કરજો-હું કમનસીબ છું.....” કહેતા કહેતાં તે ધૂસકે ધૂસકે એક નાના બાળકની માફક રડી પડી અને પાસે પડેલા પલંગ પર આડી પડી. વિચારોના તોફાને શ્રમીત બની નિદ્રાધીન બની ગઈ !

(૪)

રાજેશ્વરીની વિદાય લઈ અનુરાધા ઘેર આવી અને પોતાના ભાઈથી છુપી રીતે તેની માતા અને પિતાને રાજેશ્વરીની પ્રતિજ્ઞાની વાત જણાવી. પિતાને ખાત્રી મળતાં તેમની તબીયત દિનપ્રતિદિન સુધરવા લાગી. અને થોડા સમયમાં તો તેમને સંપૂર્ણ આરામ થઈ ગયો.

પિતાને સંપૂર્ણ આરામ થતાં, એક દિવસ સાંજના ગુણવંત રાજેશ્વરીને મળવા ગયો. તેના ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. રાજેશ્વરી એક ખુરશી આગળ વિચારમાં ઉભી હતી ગુણવંતને જોતાં જ તેના હૃદય ઉપર દોઈ અસહ્ય આઘાત થતો હોય તેમ તેને લાગ્યું. તેણે એક દ્વણ ગુણવંતના સામું જોયું, અને બીજી જ પળે પોતાની દ્રષ્ટિ ફેરવી લઈ જમીન તરફ જોયું. તેના મુખ ઉપર ગંભીરતા છવાઈ હતી.

ગુણવંતને આજે એકાએક રાજેશ્વરીની આ દશાથી આશ્ચર્ય ઉપજ્યું. તેના પ્રકુલ્લિત વદન ઉપર એકાએક વિષાદ છાયાનું આવરણ છવાયું. તે આગળ વધી ના શક્યો તેના પગ ઉપડતા નહોતા. એકાએક તેનાથી બોલાઈ જવાયું. “રાજેશ્વરી !.....”

“કેમ આવો ગુણવંત.....” ધીમા અવાજે તેણે કહ્યું; તેના

અવાજમાં આજે કોઈ અકસ્મત દૃઢ હતું.

“ રાજેશ્વરી ! ” આજે હું-કેટલો હર્ષભર્યો તને મળવા આવું છું અને તું આમ શોકાતુર વદને મહારં સ્વાગત કરે છે ? ”

“ હું શોકાતુર છું ?... ” સહજ ભવાં ચઢાવતાં કહ્યું, “ શા માટે ? ”

“ તેની તો તને ખબર. રાજેશ્વરી. ”

“ મને તો કાંઈ જ ખબર નથી. ” રાજેશ્વરીએ ગંભીર ભાવે કહ્યું.

“ હશે એ વાત હવે જવા દે. હું તને પુછું તેનો જ જવાબ આપ. ”

“ શું ? ”

“ હવે આપણે લગ્ન-ગ્રંથીથી ક્યારે નેપાઈ જઈશું ? ”

“ લગ્ન ?— ” તે મહારા માટે હવે અશક્ય છે. ગુણવંત ! ”

“ કેમ ? શું તું મહારી સાથે લગ્ન કરવા નથી ઇચ્છતી ? ”

“ અત્યાર સુધી જરૂર હું ઇચ્છતી હતી, પરંતુ હવે લગ્ન નહિ કરવા મેં નિર્ણય કર્યો છે. ”

“ આ તું શું બોલે છે રાજેશ્વરી ? ”

“ હું સર્વ સાચું જ કહું છું. ”

“ નહિ નહિ, તું મહારી મરકરી કરે છે-મહારા હૃદયની પરખ કરે છે. રાજેશ્વરી ! હું સારી રીતે તારો રમત સમજુ છું. ”

તમારો એ ભ્રમ છે, ગુણવંત !—મેં લગ્ન નહિ કરવાનો હવે સંપૂર્ણ નિર્ણય કર્યો છે. ”

“ તેનું કારણ ? ”

“ કારણ એજ કે તમે ગરીબ છો-દેવાદાર છો ગુણવંત !— ” સહજ સખત બનતા રાજેશ્વરી બોલી.

રાજેશ્વરીના આ શબ્દોએ ગુણવંતનું હૃદય ચુર્ણ-વિચુર્ણ બન્યું તે બોલી ઉઠ્યો “ રાજેશ્વરી ! તું આ શું કહે છે ?— ”

“ રાજેશ્વરી જે બોલે છે તે વિચારીને જ બોલે છે, સમજ્યા. ”

“ એટલે તેં મને આખરે દગો દીધો એમજ ને ? ”

“ દગો મેં દીધો કે તમે દીધો ગુણુવંત ? ”

“ મેં તને શું દગો દીધો ? ”

“ તમે દેવાદાર છો તે મહારાથી આજ સુધી છુપું રાખ્યું—”

“ તો શું તું શ્રીમંતાઈને વરવા માંગતી હતી ? ”

“ તે બાબતમાં હું અત્યારે કાંઈ કહેવા નથી ઇચ્છતી. ”

“ ત્હારી વાતને છૂપાવે છે શા માટે ? ”

“ પ્રથમ જ્યારે તમે તેવી શરૂઆત કરી ત્યારે મ્હારે પણ મહારી વાત છૂપાવવી તો જોઈએ ને ? ”

રાજેશ્વરીની આજની વિચિત્ર મનોવૃત્તિએ ગુણુવંતને કોઈ જુદીજ પરિસ્થિતિમાં મુકી દીધો હતો. તેનું હૈયુ ભરાઈ આવ્યું. તે ગદગદ કંઠે બોલ્યો “ હા ! રાજેશ્વરી ! તેં મ્હારું સ્વાગત તો સાચું કર્યું હોં.....”

“ હવે રાજેશ્વરી તમારું સ્વાગત કરી શકે તેમ નથી. ગુણુવંત ! હવે તમારું સ્વાગત તો કોઈ અન્ય યુવતિ કરશે...”

“ ત્હારા શબ્દોની મને કાંઈ સમજ પડતી નથી. ”

“ તેમાંનું હમણાં કાંઈ સમજાઈ શકાય તેમ નથી. ”

“ તો પછી શું તું કૌમાર્ય જીવન ગાળવા ઇચ્છા રાખે છે ? ”

“ નહિ. કૌમાર્ય જીવન ગાળવાની મહારી ઇચ્છા નથી. ”

“ તો પછી ? ”

“ હું લગ્ન કરીશ. ”

“ કોની સાથે ? ”

“ તે પછીથી તમે જાણશો. ”

ગુણુવંતે પોતાના હાથ કાન પર મૂકતાં કહ્યું, “ બસ કર. રાજેશ્વરી. હું ત્હારી વાત હવે વધુ સાંભળવા ઇચ્છતો નથી...” કહેતો

કહેતો ગુણવંત મકાનની બહાર નીકળી ગયો. તેના પગમાં કોઈ અદ્રશ્ય બોજ પડ્યો હોય તેમ તેના પગ ઉપડતા નહોતા હતાં તે પરાણે આગળ ચાલતો હતો. તેના હૃદયમાં કોઈ ભયંકર તોફાન ચાલી રહ્યું હતું, “બેવશ સ્ત્રી જાત !-રાજેશ્વરી !-આખરે તું પણ દુગાબોર નીકળી-ગરીમાઈ તને પણ ખૂંચી ખરેં ને ? શ્રીમંતાઈને વરના ઈચ્છા થઈ-આશાની ઉંચી ઈમારતે ચઢતી આખરે મને નિરાશાની ખાઈમાં ફેંકી દીધો...” બોલતાં બોલતાં તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેને તેનો માર્ગ અંધકારમય લાગ્યો.

જ્યારે બીજી બાજુ રાજેશ્વરીની સ્થિતિ પણ વિષમ બની હતી. ગુણવંતના ચાલ્યા ગયા પછી તે એક નાના બાળકની માફક તે રડી પડી. તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. તેનું હૃદય પોકારી ઉઠ્યું. “રાજેશ્વરી !-કમભાગ્ય રાજેશ્વરી ! તારા પ્રેમનું બલિદાન અપાયું. તું જેને મ્હારો કહીને પોકારતી હતી તે ગુણવંત હવે ઉમાનો ગુણવંત બનશે તારું સર્વસ્વ, હવે તેનું સર્વસ્વ બનશે...” તેણે તરત જ પોતાની આંખો ઉપર બન્ને હાથ ઢાંકી દીધા. અને અંધકારમાં ગોથાં ખાવા લાગી.

અને આખરે ગુણવંત અને ઉમાના લગ્ન થઈ ગયાં.

x

x

x

x

ઉમાના જીવનની આજે સૌભાગ્ય-રાત્રી હતી. ઉમા ખારી આગળ કાંઈક વિચાર કરતી ઉભી હતી. ગુણવંત સામેના પલ્લંગ પર બેઠો હતો તે ઉભો થયો અને ઉમાની પાસે આવી તેના બન્ને હાથ મુક્યો તરત જ ઉમાએ ગુણવંતના સામું જોયું. બન્નેના મુખ ઉપર હાસ્ય છવાયું. ગુણવંતે ઉમાને પોતાના તરફ ખેંચી, અને હૃદય સરસી દબાવી. અને જેવું તે પ્રેમ-ભીતું સુખન કરવા જતો હતો ત્યાં તે એકાએક બહારથી બારણાં ખખડવાનો અવાજ આવ્યો. તરત જ ઉમા ગુણવંતના હાથમાંથી છૂટી થઈને દોડી, અને ખંડના બારણાં

ઉધાડ્યાં. ખારણાં ઉધડતાંની સાથે અનુરાધા એકદમ અંદર આવી. તેની આંખમાં આંસુ હતાં, તે હાંફતી હોય તેમ લાગતું હતું.

“કેમ બહેન ?—” ગુણવંતે અનુરાધાને પૂછ્યું.

“ભાઈ !—” અનુરાધા આગળ બોલતાં અચકાઈ.

“કેમ અચકાય છે અનુરાધા ?—”

“ભાઈ ! એક વાત કહેવા આવી છું.”

“શું ?”

“રાજેશ્વરી ગઈ—”

“શું પરણી ગઈ ?—”

“ના. ના. પરણી નહિ પણ પ્રભુના ધામમાં ચાલી ગઈ...”
દ્રવતા હૃદયે અનુરાધાએ કહ્યું.

“શું રાજેશ્વરી મરણ પામી ?—” સહજ આશ્ચર્ય દર્શાવતા ગુણવંતે કહ્યું. પછી બેદરકારીભર્યા અવાજે તેણે કહ્યું. “તેમાં શું થયું અનુરાધા ?—તેના જેવી બેવકા સ્ત્રી માટે તે યોગ્ય જ હતું, હશે. તેથી મ્હારે શું ?—”

“આ શું બોલો છો ભાઈ ?”

“હું શું બોલું બોલું છું અનુરાધા ?—તે દગાબોર હતી મ્હારી સાથે કરેલી બેવકાઈનો અંતિમ નતિજ્ઞે તેને મળ્યો, તે શ્રીમંતને વરવા મ્હાતી હતી...”

“તમે તેને તેવા શબ્દોથી ન તુચ્છકારો ભાઈ ?—તમારી ગેર-સમજ થાય છે. તેણે બેવકાઈ નથી કરી પરંતુ તે બીચારીએ અન્યને માટે પોતાના પ્રેમનું બલિદાન આપ્યું છે—”

“તે હું માનવા તૈયાર નથી, તેણે મ્હાફે સ્વાગત અપમાનથી કર્યું હતું.”

“જે હૃદયથી તેણે તમારું અપમાન કર્યું હતું તે હૃદય રાજેશ્વરીનું સાચું હૃદય નહોતું—તે તો કૃત્રિમ હૃદય હતું. મ્હારી વિનંતી

અને આજીવન તો પોતાના પ્રેમનો ભોગ આપ્યો હતો. ઉમા સાથે તમે લગ્ન કરો તે માટે તો તો રક્ત બનાવટ કરી હતી...”

“શું તું આ બધું સાચું જ કહે છે અનુરાધા ?—શું તો મહારા સુખને ખાતર પોતાનું બલિદાન આપ્યું ?—હા ! રાજેશ્વરી ! તેં મને છેક સુધી અંધારામાં જ રાખ્યો...” તેનું મગજ ભમવા લાગ્યું. તે એકદમ પાગલ સમો બની ગયો અને પોતાના ખંડની બહાર દોડ્યો સીધો નદી કિનારા તરફ જવા લાગ્યો, તેની પાછળ અનુરાધા અને ઉમા પણ દોડ્યાં.

નદિના કિનારે એક ચીતા સળગી રહી હતી. તેની રક્ત જ્વાલાઓ આકાશમાં ઉંચે ઉંચે પ્રસરી રહી હતી. ગુણવંત નદિના કિનારે આવી પહોંચ્યો, તેની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહી રહી હતી, તેના હૃદયમાં પશ્ચાતાપની જ્વાલાઓ પ્રજ્વળી રહી હતી. દીલ પોકારી ઉઠ્યું “રાજેશ્વરી !...”

અને ત્યાં તો આંખે અંધારા આવતાં જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો. ઉમા અને અનુરાધા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે ગુણવંતને શુદ્ધીમાં આણ્યો, થોડીવારે શુદ્ધીમાં આવતાં તેના મુખમાંથી ઉદ્ગાર સરી પડ્યા, “રાજેશ્વરી !...રાજેશ્વરી !...”

અને ત્યાં કોઈ એક અણુનાણુ વ્યક્તિએ આવી ગુણવંતના હાથમાં એક પત્ર મુક્યો, અને છાયા સમી તે વ્યક્તિ સડસડાટ આવી ગઈ, ગુણવંતે પત્ર ખોલ્યો. પત્રમાંના અક્ષરો જોઈ તે સમજી ગયો કે તે અક્ષરો રાજેશ્વરીના હતા તેમાં લખ્યું હતું.

“ગુણવંત !”

તે દિવસના મહારા વર્તનથી તમારા હૃદયને ઘણું જ દુઃખ થયું હશે. પરંતુ મેં જે કંઈ ક્યું હતું તે તમારા સુખને ખાતર જ ક્યું હતું. ઉમા સાથે લગ્ન કરી સુખી થાવ તે માટે મેં મહારા પ્રેમનું બલિદાન આપવું ચોખ્ખું ધાર્યું. તમે અને ઉમા સુખી થજો.

બહેન અનુરાધાને કહેજો કે તેના કહ્યા પ્રમાણે મેં મ્હારી પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કરી છે. એજ-મને ક્ષમા કરજો...

તમારી રાજેશ્વરી...

પત્ર વાંચ્યો અને તરત જ ગુણવંતે સામેની ચીતા તરફ જોયું. જવાલાઓ ઠંડી પડી હતી-તે તરત જ રાજેશ્વરીની ચીતાની છેક નજીક ગયો. તેણે ઠંડી પડેલી ચીતાની ભસ્મ પોતાના બન્ને હાથમાં લીધી અને બોલી ઉઠ્યો “ રાજેશ્વરી !-રાજેશ્વરી !-હું તને તો મેળવી ન શક્યો પરંતુ આખરે ત્હારી ભસ્મને તો હું મેળવી શક્યો. તેની આંખમાંથી આંસુના ગિન્દુઓ ટપકતાં હતાં તે ભસ્મ સાથે મળી જતાં હતાં. તે પોતાની રાજેશ્વરી ઉપર આંસુના ફુલ ચઢાવતો હતો. પછી તેણે પોતાના બન્ને હાથ મોં ઉપર ઢાંકી દીધા.

અને ગુણવંતની આ દશા જોઈ અનુરાધા અને ઉમાની આંખ-માંથી પણ આંસુના ગિન્દુઓ ટપકી પડ્યાં.

માર્ગ ભણી

“ ડિઠ જાગ મુસાફીર ભોર ભઈ,
અખ નિંદમે તું કયોં સોવત હય;
જો જાગત હય વો પાવત હય
જો સોવત હય વો ખોવત હય...”

પ્રભાતનો ખેર હતો અને અર્ધ નિદ્રીત જગતઠિસોરના ઠાને

પ્રભાતફેરીમાં ગવાતા ગીતના સ્વરો પડ્યા. તે સદાજો જાગી ઉઠ્યો. તે પોતાની પથારીમાં બેઠો. તેના હૃદયમાં કોઈ ભયંકર તોફાન ચાલી રહ્યું હોય તેમ તેને લાગતું હતું, તેના હૃદયમાં વિચારોનું મંથન થવા લાગ્યું, અને એ તોફાન-એ મંથનનું સત્વ તેના મૂખ ઉપર તરવરતું હતું. તે એકાએક બોલી ઉઠ્યો:

“જો સોવત હય વો ખોવત હય,

જો જાગત હય વો પાવત હય...”

“સત્ય છે નિદ્રાના ઘેનમાં અટવાયેલા માનવો પોતાનું સર્વસ્વ મૂમાવે છે. હા ! આજે એ વખત આવી લાગ્યો છે જ્યારે મ્હારે પણ આ મોહ-નિદ્રાનો લાગ કરવો જોઈએ. માતા ભારતી આજે ગુલામીમાં સળડે છે. તેની ગુલામીની એ શૃંખલાઓ તોડવા હવે મ્હારે કટીબદ્ધ થવું જોઈએ. હું બહુ સૂતો. નિદ્રાના અને મોહના આવરણોને અત્યાર સુધી હું દૂર ના કરી શક્યો. પરંતુ આજે કોઈ અલૌકિક સંદેશો મને જાગૃત કરી રહ્યો છે. આજે કોઈ દિવ્ય પ્રેરણા મને આજ્ઞાન આપી રહી છે, તે મ્હારા અન્ધકાર-પન્થને ફેડશે, મ્હારા અંધારછાયા માર્ગની તે જ્યોતિ બનશે.”

જાગતકિશોરના મૂખ ઉપર કોઈ અલૌકિક તેજ ચમકવા લાગ્યું. એકાએક તેની દ્રષ્ટિ પોતાના પડખે સૂતેલી લલિતાંગી કુસુમ તરફ ગઈ.

કુસુમ ભરનિદ્રામાં પોઢી હતી. તેના વાળ વીખરાયેલા હતા. તેની કમળ-પાંખડી સમ બીડાયેલ આંખો તેના મૂખ-સૌન્દર્યમાં ઉમેરો કરતી હતી.

જાગતકિશોરે પોતાનો હાથ નિદ્રાધીન કુસુમના ગાલે અડકાડ્યો. તેને ઉઠાડવા પ્રયત્ન કર્યો.

પોતાના ગાલ પર હાથનો સ્પર્શ ચતાં જ ચપળ મૃગલી સમી કુસુમે એકદમ આંખનાં બીડાયેલાં પોપચાં ખોલ્યાં. તેણે પતિદેવને નિહાળ્યા અને બીજી જ ક્ષણે ફરી પાછાં નિદ્રાધીને ઘેરાયેલાં પોતાનાં

નયન દાળી દીધાં. ફરી જગતકિશોરે હંધતી કુસુમના લલાટે પોતાનો હાથ ફેરવ્યો, અને તેને ધીરે ધીરે કુસુમના વિખરાયેલા વાળ તરફ લઈ જઈ પોતાના હાથ વડે વાળની સાથે ગેલ કરવા લાગ્યો, સહજ વાળને પોતાના તરફ ખેંચ્યા. કુસુમના નેત્રો ફરી પાછાં ખૂલ્યાં. હવે તે સંપૂર્ણ જાગૃત બની હતી. પતિદેવને નિહાળીને તેના મૂખ ઉપર એક સ્મિત વીલસ્યું અને એકાએક ઉદ્ગાર સયાં “ બહાલા ! કેમ આજે કાંઈ આટલા બધા બહેલા જાગ્યા છે ? ”

“ આજથી મહારો જીવન-પલ્ટો થયો છે તેથી. આજે મહારો અંધકાર ફેડનાર અને મોહ-નિદ્રાના તિમિરનો નાશ કરનાર માર્ગ-દર્શક-દિપક જાગી જ્યો છે તેથી—”

“ પણ તમારી આ શીલ્સુશી કે તત્ત્વજ્ઞાનને હું ન સમજી. ”

“ કુસુમ ! હવે જગતકિશોરનું હૃદય શુદ્ધ બન્યું છે-તેનામાં સંપૂર્ણ પરિવર્તન થવા પામ્યું છે. ” જગતકિશોરે કુસુમના મસ્તકે પોતાનો હાથ મૂકતાં કહ્યું.

કુસુમે જગતકિશોરના મૂખ સામે એકી દશ નિહાળવા માંડ્યું અને પછી તે બોલી “ નાથ ! તમારામાં આમ એકાએક પરિવર્તન કાણે કયું ? ” તેના શબ્દોમાં આશ્ચર્ય હતું.

“ મહારા જીવનનું પરિવર્તન કરનાર-મહારા હૃદયની શુદ્ધિ કરનાર-મહારો નિદ્રા અને મોહ-તિમિરનો નાશ કરનાર છે ગીતની બે ચિનગારીઓ—”

“ કયા ગીતની ?.....”

અને કુસુમ આગળ બોલે ત્યાં તો ફરી પાછું પ્રભાત ફેરીમાં ગવાતું ખેલું ગીત સંભળાયું:

“ ઉઠ જાગ મુસાફીર ભોર લાઇ,

અખ નિદ્રામે તું ક્યાં સોવત હય;

જે જગત હય વો પાવત હય,

જે સોવત હય વો ખોવત હય...”

“કુસુમ ! આ જ ગીતે મ્હારે જીવન ઉન્નયું છે. હવે હું જાઉં છું !—દેવી !” જગતકિશોરે ઉભા થતાં કહ્યું.

“પણ ક્યાં જશો ?” કુસુમે પૂછ્યું.

“હું જાઉં છું માતા ભારતીના કાળે સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં ખૂઠાવવા-ગુલામીની કાજળકાળી રાત્રી મીટાવી આઝાદીની દીવ્ય ઉષા પ્રગટાવવા-મ્હારા હૃદયની હવે એ જ તમન્ના છે. કુસુમ !...”

“પણ પ્રાણનાથ ! તમારા ગયા પછી મ્હારું શું ?—” કુસુમે પોતાની નિરાધારાવસ્થા દર્શાવી.

“કુસુમ ! તેની ચિંતા આપણે નહિ એ જગત-નિર્ધારણ કરવાની છે. માનવ-જાતની તેને વધુ દરકાર છે. માતા ભારતી તેના પૂત્રોને પોકારી રહી છે. તેને ગુલામીના બંધનમાંથી મુક્ત કરવી એ તેના સંતાનોની ફરજ નથી શું ?—માતાની મુક્તિ આગળ ત્હારું સૌભાગ્ય ગૌણ છે—તેની આગળ ત્હારું સૌભાગ્ય કાંઈ જ વિસાતમાં નથી. અને કુસુમ !—ત્હારે પણ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ખૂઠાવવું જોઈએ. માતાની મુક્તિ કાળે આપણ બન્નેનો હિસ્સો સરખો હોવો જોઈએ...”

અને જગતકિશોરના પ્રોત્સાહને કુસુમે પણ આઝાદીના જંગમાં ખૂઠાવવાનો સંપૂર્ણ નિર્ણય કર્યો. અને બન્નેએ લડતમાં સક્રિય ભાગ લેવો શરૂ કર્યો. જગતકિશોરે સવિનય-ભંગની લડતમાં ખૂબ ભાગ લઈ વવા માંડ્યો જ્યારે કુસુમ સ્વયંસેવિકા બની. સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધના સૈનિકો ઉપર ગુજરેલા ધારાસળા અને વીરમગામના લાડીમારના જૂલ્મો તથા અત્યાચારો માનવ-જાતને કંપાવી મૂકે તેવા હતા. અને એ અત્યાચારો જેમ જેમ દિનપ્રતિદિન વધતા ગયા તેમ તેમ સમગ્ર દેશમાં નવું જેમ-નવું ચેતન અને નવીન બળ પ્રગટવા લાગ્યું. એ અત્યાચારોના પ્રતિકાર રૂપ ધારાસળા અને વીરમગામ દુકડીઓ ઉપર દુકડીઓ જવા લાગી.

જગતકિશોર પણ મીઠાનો સવિનય કાનુનજંગ કરવા ધારાસ-
ણાની દુકડીમાં જોડાયો. તેના અતિ ઉત્સાહે અને આગળ પડતા
ભાગને લીધે દુકડીની આગેવાની તેને સોંપવામાં આવી.

આમ જગતકિશોરવાળી દુકડી ધારાસણા જવા ઉપડી મઠ.
જ્યારે બીજી બાજુ ધારાસણા આવતી દુકડીઓ ખાળવા લાઠી-
ધારી સીપાઇઓ નાકુ રોકી તેની કોર્ડન કરી સખ્ત ચોકી કરી
રહ્યા હતા. ત્યાં તેમની નજર જગતકિશોરની આગેવાનીવાળી સત્યા-
ગ્રહીઓની દુકડી પર પડી. તેઓ તરત જ તેમની તરફ આગળ
ધસ્યા. આખીએ દુકડીની આજુબાજુ કોર્ડન કરી લીધું. સત્યાગ્ર-
હીઓ તરત જ જમીન ઉપર બેસી ગયા.

તે સ્થળ વેચન હતું. સૂર્યનો પ્રખર તાપ ધીકી રહ્યો હતો.
અને એ ધોમ ધીખતા તાપમાં તરસથી ટળવળતા સૈનિકો ત્યાં
જમીન ઉપર જ બેસી ગયા હતા.

થોડાક સમય વીત્યા બાદ દરેકને ત્યાંથી પાછા ચાલ્યા જવા
હુકમ કરમાવવામાં આવ્યો અને જો પાછા નહિ જવ તો બળજ-
બરીએ ત્યાંથી ખસેડવામાં આવશે એવી સૂચના કરવામાં આવી.
પરંતુ દરેક સત્યાગ્રહીએ ત્યાંથી એક તસુ પણ ખસવાની સાફ ના
પાડી દીધી. અને ત્યાં તો એક ક્ષણમાં લાઠીમાર શરૂ થયો. માતા
ભારતીના એ નવજોહીઆ ચરો સૈનિકોના અંગેઅંગ ઉપર લાઠીના
સખ્ત પ્રહારો થવા લાગ્યા. તેમાં કાંઈકના માથા ફૂટ્યાં-કંઈક
'બેભાન બન્યાં.

જગતકિશોર ઉપર પણ લાઠીઓની ઝડી વરસી માથામાં એક
સખ્ત ફટકો વાગતાં તેને તમ્મર આવ્યા અને જમીન ઉપર ગબડી
પડ્યો. તેના માથામાંથી લોહી વહી રહ્યું હતું-જમીન એ લોહીથી
ખરડાઈ રહી હતી.

થોડી વાર પછી દરેકને ત્યાંથી હોસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવ્યા.

હોસ્પિટલમાં તેમની યોગ્ય સારવાર કરવામાં આવી. જગતકિશોર પણ સારો થઈ ગયો; અને ફરી પાછો પોતાના કાર્યમાં લાગી ગયો.

અનેકવિધ જૂઠ્ઠા અને અત્યાચારો સામે વીરમગ્નમાં એક સભા રાખવામાં આવી હતી. સભાના નિયત સમય અગાઉ સભા-સ્થાન માનવમેહનીથી ઉભરાઈ ગયું. જગતકિશોર ભાષણ આપવા ઉભો થયો. ત્યાં એક પોલીસ અમલદારે જગતકિશોરના હાથમાં એક કાગળ મૂક્યો. એ કાગળમાં જગતકિશોરને ભાષણ નહિ કરવા તેની સામે મનાઈહુકમ ફરમાવવામાં આવ્યો હતો.

પરંતુ જગતકિશોર તો ભારતના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધનો-ધર્મ-યુદ્ધનો સાચો સૈનિક હતો. તેણે તરત જ પોતાને ફરમાવવામાં આવેલા મનાઈહુકમનો ભંગ કર્યો અને પોતાનું ભાષણ વીસ મીનીટ સુધી ચાલુ રાખ્યું. તેને તરત જ ગીરફતાર કરવામાં આવ્યો. આથી સભામાં ઉશ્કેરણી ફેલાવા પામી. અને તરત જ આખીય સભાને લાઠીમારથી વિખેરી નાંખવામાં આવી.

x

x

x

x

જગતકિશોરનો કેસ આજે ખાસ મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ ચાલનાર હતો. આખીએ કોર્ટ માણસોથી ચીકાર ભરાઈ ગઈ હતી. થોડીક વારે જગતકિશોરને કોર્ટમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો. તેની સામે મનાઈહુકમનો ભંગ કરવાનું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું અને બચાવ માટે પૂછવામાં આવ્યું.

મેજિસ્ટ્રેટના પ્રશ્નના જવાબમાં જગતકિશોરે જણાવ્યું કે “હું કોર્ટના કામકાજમાં કાંઈપણ ભાગ લેવા માંગતો નથી. ફક્ત હું એટલું જ કહેવા ઇચ્છું છું કે જો દેશસેવા એ ગુન્હો હોય તો મેં એ ગુન્હો કર્યો છે.”

ત્યાર પછી મેજિસ્ટ્રેટ તરફથી ચૂકાદો આપતાં જગતકિશોરને તેના કહેવાતા ગુન્હા બદલ અઢી વર્ષની સખ્ત સજા ફરમાવવામાં આવી.

અને આમ જગતકિશોર જોલનો મહેમાન બન્યો. કુસુમને પણ જગતકિશોરને થએલ સખ્ત સજ્જની ખબર મળી હતી. હવે તે પણ પરદેશી દારૂની દુકાન પર પીકેટીંગ કરી રહી હતી. શરાબના શોખીનો અને દુકાનદારોના ગલીચ શબ્દપ્રહારો દરેક સ્વયંસેવિકાઓને સહન કરવા પડતા હતા. સૂર્યના પ્રખર તાપમાં ચોફી કરતી કેશરીયા સાડીમાં સજ્જ થએલ આ સ્વયંસેવિકાઓની કાર્ય-શક્તિ અદ્ભૂત હતી.

એક દિવસ કુસુમ પીકેટીંગ કરતી હતી ત્યાં તેની સાથે એક નવિન સ્વયંસેવકને મૂકવામાં આવ્યો. કુસુમ તેને સારી રીતે ઓળખતી હતી.

“રસિકચંદ્ર ! તમને મહારા સાથી તરીકે અહિં મૂકવામાં આવ્યા ?” સહજ વીલસતા હાસ્યે કુસુમે એ નવિન સ્વયંસેવકને પૂછ્યું.

“હા. કુસુમબહેન !” તેણે પણ સ્મીત કરતાં કુસુમના પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો.

અને આમ રસિકચંદ્ર તથા કુસુમ એક જ દુકાન પર સાથે પીકેટીંગ કરતાં હોઈ કુદરતી રીતે જ તેઓ બન્ને વચ્ચેનું અંતર દૂર થતું હતું અને બન્ને જણાં નીકટના સ્નેહી બનવા લાગ્યાં હતાં.

કેટલીએ વાર એવા પ્રસંગો ઉદ્ભવે છે કે જ્યારે સહગુણીઓ પણ પોતાનું ભાન ભૂલે છે. અને અવનતીના પન્થે ચઢી જાય છે.

અને વધુ નીકટના તેમજ ગાઢ સહવાસે કુસુમ તથા રસિકચંદ્ર માટે પણ તેમજ બન્નું હતું.

x

x

x

x

બપોરનો સમય હતો, કુસુમ અને રસિકચંદ્ર દારૂની દુકાન પાસેના એક ખાટલા પર ચોફી કરતાં બેઠાં હતાં. તેઓ બન્ને જણાં અત્યારે કોઈ જૂદા જ મનોરાજ્યમાં વિચરી રહ્યાં હતાં. ગાઢ સ્નેહ અને નીકટના સહવાસે તેમની વચ્ચેની લગ્નનાં બંધનો ઢીલાં પડ્યાં હતાં, અને વખતો વખત વાર્તાલાપમાં મૂકાતાં હતાં.

“ રસિકચંદ્ર ! તમે જમો છો ક્યાં ? ” કુસુમે પૂછ્યું.

“ હમારે જમવા માટે બીજું કયું સ્થળ હોઈ શકે ? લોજ અને વીશીના ભાણે જીવન વ્યતીત કરીએ છીએ. ” રસિકચંદ્રે કુસુમ તરફ સહજ સ્મીત કરતાં કહ્યું.

“ એવું શા માટે કરો છો ? તમે મહારે ત્યાં જ જમવાનું રાખો તો ? ”

“ એટલી બધી તસ્દી તમેને શા માટે આપવી ? ” રસિકે સહજ ગંભીર બનતાં કહ્યું.

“ પણ તેમાં તમેને કાંઈ હરકત છે ? જો તમે જમવા આવશો તો હું પણ બે ટંક સારી રીતે ભોજન લઈ શકીશ. કારણ કે કુદ-રતી જ એક જણને માટે બે ટંક રાંધવું કંટાળાજનક હોય છે. ” કુસુમે કાંઈક મક્કમપણે પોતાની દલીલ સમર્થનપૂર્વક કરી.

“ મને તો કાંઈ હરકત નથી. પણ..... ” રસિકચંદ્ર આગળ બોલતા અચકાયો.

“ પણ-બધું કાંઈ નહિ. તમારે વીશી અને લોજનું ભોજન છોડી મહારે ત્યાં જ જમવાનું રાખવું પડશે સમજ્યા ? ” કુસુમે કહ્યું.

અને આખરે રસિકચંદ્રને કુસુમના આમહને વશ થવું પડ્યું અને નિયમીત રીતે કુસુમને ત્યાં જમવાનું ચાલુ રાખ્યું. હવે તો કુસુમ તથા રસિકચંદ્ર એકએકના ગાઢ સ્નેહી બન્યા હતા.

એકાંતમાં શું શું અનિષ્ટ બનાવો નથી બનતા ? જગતે એકાંતને ખુરો માન્યો છે-કનિષ્ઠ કદખ્યો છે. નિરવશાંતિ પથરાયેલ એકાંત સ્થળે સદ્ગુણીઓ-ચારિત્રશાળીઓ અને મહાન ઋષી મુનિઓએ પણ પોતાનું ભાન મૂમાળ્યું છે-અને પતનના પન્થે પળ્યા છે. એકાંત એવી વસ્તુ છે કે જ્યાં ભાઈ અને બહેન, પીતા અને પુત્રીએ મળવું જોખમકારક અને અહિતકર્તા માનવામાં આવ્યું છે, એકાંત સમયે લલળના આવરણો ભેદાય છે અને વિશુદ્ધ આત્મા, વિલાસી આત્મા બને છે-પાપાત્મા બને છે.

(૨)

પૂર્ણિમાની રાત્રી હતી. લગભગ સાડાઆઠ વાગ્યાનો સમય હતો. આજે કુસુમે રસિકચંદ્રને દુધ-પૌઆનું આમંત્રણ આપેલ હોઈ અગાશીમાં આવી સોળે કળાએ પ્રકાશતા ચંદ્રના ધવલ કિરણોની નીચે દુધ-પૌઆથી ભરેલું વાસણ મૂક્યું. તેનું મન આજે પ્રકુલિત બન્યું હતું, તેના હૃદયમાં આજે કોઈ અજબ ઘનગનાટ મચ્યો હતો. તે પછી નીચેના ખંડમાં ગઈ અને હારમોનીયમ લઈ આવી. તેણે ધીરે ધીરે પોતાની કામળ આંગળીઓ તેના ઉપર ફેરવવા માંડી, અને વિરહીણીની વિરહ-વ્યથા તેણે સંગીતમાં ઉતારવા માંડી.

અને ત્યાં તો ઉન્માદીની કુસુમના કણે દૂર દૂરથી ટહુકતી કોયલનો ટહૂકાર સાંભળાયો. એ કોયલના ટહૂકારે તે બોલી ઉઠી “ શા માટે આમ સતાવે છે કોયલડી ? તું ટહૂકે છે અને મહારા હૃદયને સળગાવે છે-વિરહની વેદનાને વધુ પ્રબલિત કરે છે. ”

આમ બ્યારે વિરહ-બેલી કુસુમ કલ્પના-તરંગે બૂલી રહી હતી તેવે સમયે રસિકચંદ્રે ધીરે પગલે અગાશીમાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે કુસુમના છેલ્લા શબ્દો સાંભળ્યા અને એકાંત સમયે સુંદરીના મૂખથી ઉચ્ચારાતા એવા શબ્દો યુવાન હૃદય ઉપર શું અસર નથી કરતા ? તેના હૃદયમાં પણ કોઈ અગમ્ય ઉન્માદ વ્યાપવા લાગ્યો. તેણે પ્રેમોદ્વેગ બનેલી કુસુમને ઉદ્દેશીને કહ્યું “ કુસુમ ! શાના વિચારમાં છો ? ”

પણ કુસુમ રસિકચંદ્રના ધીમા શબ્દો સાંભળી શકી નહિ. તે તો કોઈ ગહન વિચારોમાં લીન હતી, એટલે તે તરત જ આગળ વધ્યો અને કુસુમની પાછળ તેના અંબોડે સહજ આંગળીનો સ્પર્શ કરતાં કહ્યું “ કુસુમ !..... ”

પોતાના અંબોડે આંગળીનો સ્પર્શ થતાં જ કુસુમે પાછું વાળીને બેસ્યું. તેના મુખ ઉપર કોઈ અગમ્ય ભાવ તરવરી રહ્યા હતા.

“ હું દુધ-પૌઆ ખાવા આવી પહોંચ્યો છું. ” કહીને તે કુસુમથી સહજ દૂર બેઠો.

થોડીક પળ માટે કુસુમના હૃદયમાં આવેલી જરતી સમાઈ ગઈ. તેણે પાસે પડેલ દુધ-પૌઆનું વાસણ પોતાની નજીક ખેંચ્યું, અને બે રકાખીઓમાં તેણે પૌઆ કાઢ્યા. પછી બે નાની ચમચીઓ તેણે તેમાં મૂકી એટલે રસિકચંદ્ર ચમચીને ઉપાડવા ગયો ત્યાં કુસુમે તેને અટકાવ્યો. આજે કુસુમના હૃદયમાં કાંઈ અગમ્ય પરિવર્તન થવા પામ્યું. તે આજે માર્ગ ભૂલી મૃગલી સુખી પોતાનું ભાન ભૂલી રહી હતી. તેના હૃદયમાં વાસ કરી રહેલ પવિત્ર પ્રેમના સ્થાને વાસનાનો જન્મ થવા પામ્યો હતો.

એક જાણુ પૂર્ણ કળાએ પ્રકાશી રહેલ ચન્દ્રના શીતળ કિરણો તેના માર્દવભર્યા અંગમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરી રહ્યા હતા-કોકિલાના મીઠા ટહુકાર તેના વીરહી હૃદયને પ્રજ્વળાળી રહ્યા હતા-હંડો પવન તેના અંગને સ્પર્શી ઉદ્ગેશી બનાવી રહ્યો હતો. અને આમ નિરવતા-પૂર્ણિમાની અમૃતભરી રાત્રી, અને એકાંતમાં એક નવયુવકનું મિલન એ સૌન્દર્યમયી લલના માટે ઉન્માદીની બનાવવા પૂરતું જ હોય છે.

ત્યાર પછી પ્રેમાવેશમાં આવી ગયેલ કુસુમે રસિકચંદ્રને કહ્યું, “રસિકચંદ્ર! આજે તો હું પોતે તમેને દુધ-પૌઆ ખવરાવીશ સમજ્યા?”

“કેમ કાંઈ એકાએક?”

“કાંઈજ નહિ.” કહેતાં કુસુમ પાસે પડેલી રકાખીમાંથી દુધ-પૌઆની એક ચમચી ભરી રસિકચંદ્રના મૂખ આગળ લઈ ગઈ અને તેને ખવરાવ્યા. પછી તરત જ રસિકચંદ્રે પણ રકાખીમાંથી ચમચી ભરી કુસુમને ખવરાવ્યા. અને આમ રસિકચંદ્ર અને કુસુમ બન્ને જણાં રસ-મસ્તિએ ચઢ્યાં. થોડીક વારમાં તો તેઓએ દુધ-પૌઆ ખાઈ લીધા. પછી કુસુમે રસિકચંદ્રને કહ્યું “રસિકચંદ્ર! જુવો તો ખરા-સ્વચ્છ આકાશમાં ચંદ્ર કેવો સુંદર રીતે પ્રકાશી રહ્યો છે?”

“ અને મ્હારી નજર સમક્ષ એક બીજો ચંદ્ર પણ ક્યાં ઓછો પ્રકાશી રહ્યો છે કુસુમ !—”

“ બીજો ચંદ્ર !—તમે વળી એ બીજા ચંદ્રને ક્યાં જોયો ? ”

“ એ ચંદ્ર પણ આકાશના ચંદ્ર સમોજ છે અને તે આ રહ્યો...” કહી રસિકચંદ્રે કુસુમનું મૂખ ડિંચું કયું.

અને કુસુમના મૂખ—નયનો તરત જ ઢળી પડ્યાં—સુરખીલયાં મૂખ ઉપર શરમની એક ક્ષીણ અને આછી પાતળી છાયા પથરાઈ ગઈ.

પ્રેમનો ઉન્માદ તો તેમના અંગેઅંગ વ્યાપી ચૂક્યો હતો. તેમની આંખોમાં વાસનાનાં કારમાં ઘેન ચઢ્યાં હતાં.

કુસુમે પોતાનું માથું રસિકચંદ્રના ખભા ઉપર ઢાળી દીધું રસિકચંદ્ર પોતાનો હાથ કુસુમના મૂખ ઉપર ફેરવવા લાગ્યો અને કમનીયકામિની સમી કુસુમનું મૂખ પોતાના તરફ ખેંચી રસમય બનેલ રસિકે એક સ્નેહ-ભીનું ચૂંબન કયું. અને આમ એ પૂર્ણિમાની રાત્રીએ એ પ્રેમભીના પ્રેમીઓ સ્નેહમાં ગરકાવ થઈ ગયાં અને મીઠી નિદ્રામાં પોદ્યાં.

કુસુમ અને રસિકચંદ્ર હવે આવું પ્રેમમય જીવન વીતાવવા લાગ્યાં.

પરંતુ તેમનું આ છૂપું પાપ ક્યાં સુધી છાનું રહે તેમ હતું ?—પાપ તો હંમેશાં ડિંચુ ચઢીને પ્રકાશે છે; તે કાંઈથી છૂપાવી શકાતું નથી. અને તે કુદરતના નિયમ અનુસાર કુસુમવતી માસિક માંદગી-માંથી મુક્ત થઈ-તેનો ઋતુ ધર્મ અંધ થતાં જ એકદમ ગભરાઈ ગઈ-ભયંકર વિમાસણમાં પડી ગઈ. હવે શું કરવું તેની તેને કાંઈ સૂઝ પડતી નહોતી તેનો માર્ગ અંધકારમય બની ચૂક્યો હતો.

અને આ વાતની રસિકચંદ્રને ખબર થતાં તે પણ એકદમ મૂંઝાયો—તેને હવે પોતાની સ્થિતિનું સાચું જ્ઞાન થયું.

સાંજનો સમય હતો. કુસુમ પોતાના મકાનની બારી આગળ ઉભી ઉભી વિચાર કરી રહી હતી. તેને તેનું પાપ મૂંઝવી રહ્યું હતું. તેની પાસે રસિકચંદ્ર ઉભો હતો. થોડીક ક્ષણ પછી તે રસિકચંદ્ર

તરફ ફરી અને કહ્યું “ બોલો—રસિકચંદ્ર ! હવે શું કરીશું ?—કયો માર્ગ અખત્યાર કરીશું ?—તમારે હવે કંઈ કરવું તો જોઈએ જ—”

“ પણ કુસુમ આપણી પાસે કંઈ બીજો માર્ગ નથી. જે છે તે એજ કે.....”

“ શું ? ” અધીરી કુસુમે રસિકચંદ્રનો ખભો પકડી દંડાળતા કહ્યું.

“ ગર્ભ હત્યાનો.....”

“ શું કીધું રસિકચંદ્ર ?...” એકદમ ગંભીર બનતાં કુસુમે કહ્યું.

“ કુસુમ ! એ સિવાય આપણે મારે એક પણ આરો નથી.

“ પણ તેવું પગલું ભરવા હું કદાપી પણ તૈયાર નથી રસિકચંદ્ર !—મહારા બાળકનું મહારા જ હાથે ખૂન ?—માતા થઈને પોતાના જ સંતાનની હત્યા ?—”

“ કુસુમ ! આમાં તને શું નવાઈ લાગે છે ?—હજારો યુવકો અને યુવતિઓએ પોતાના છૂપા પ્રેમના પરિણામરૂપ કુમળા બાળકોની એજ સ્થિતી કરી છે. કંઈકને તેઓએ કચરાપેટીએ મૂક્યા છે તો કંઈકને જન્મતાં પહેલાં જ મોતના મૂખમાં ધકેલ્યા છે. અને એમ કરીને સમાજના એ છૂપા ગુન્હેગારોએ પોતાના પ્રેમ ઉપર દાંક-પીછોડો કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ”

“ તે ગમે તેમ હોય પણ રસિકચંદ્ર ! હું તેમ કરવા નથી ચ્હાતી. હું તો કંઈ અનાયાશ્રમમાં જવા માંગું છું. કારણ કે તેમને હજી જોલમાંથી છૂટવા મારે ઘણો સમય બાકી છે. ”

“ પરંતુ કુસુમ ! તેમાં મહારી પ્રતિજ્ઞાને હાની લાગે છે ને ?—મહાઈ નામ બહાર આવે ને ?—” રસિકચંદ્રે કુસુમને કહ્યું.

“ તો એ સિવાય બીજો એક પણ રસ્તો મહારે મારે નથી. તમારે મને ત્યાં મૂકી જવી જ પડશે. ” કુસુમે સહજ સખ્ત બનતાં રસિકચંદ્રને કહ્યું.

“ સાહે. ” કહી રસિકચંદ્રે બીજે દિવસે મળવાનું જણાવી વિદાય માંગી, અને તે મંદ મંદ પગલે ત્યાંથી ગયો.

(૩)

બીજે દિવસે રસિકચંદે આવવાનું જણાવ્યું હતું પરંતુ આપેલા સમયે ન આવવાથી કુસુમ ઘણી મૂઝાઈ. હવે તેનાથી વધુ સહી શકાય તેમ નહોતું. તે પોતાની ઘેરથી એકદમ નીકળી અને રસિકચંદ્રની રૂમે ગઈ, ત્યાં જઈને જોયું તો રસિકચંદ્ર તેની પથારીમાં પડ્યો હતો. તેને કોઈ પણ જાતનું જાન નહોતું. કુસુમ તેની છેક પાસે ગઈ અને જોયું, રસિકચંદ્ર તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં જ તે એકદમ પાછી ખસી ગઈ. રસિકચંદ્રના હાથમાં એક શીથી હતી. તેમાં થોડું પ્રવાહી હતું. કુસુમે તે જાટલી જોઈ તો તેમાં તેને ઝેર લાગ્યું. તે તરત જ સમજી ગઈ કે પ્રતિષ્ઠાને પાપે રસિકચંદ્રે ઝેર લઈને આપ-ધાત કર્યો હતો. તેને પોતાની સાચી સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું અને પોતાના આ થએલા પતન માટે ચોધાર આંસુએ રડી પડી. પરંતુ તેનું કોણ હતું ?.....”

બીજે જ દિવસે તે વડોદરા જવા નીકળી, અને વડોદરાના અખળાશ્રમે આવી પોતાની સર્વ હકીકત આશ્રમના વ્યવસ્થાપકને સમજાવી. આશ્રમના વ્યવસ્થાપકે તેની સર્વ વાત સાંભળી અને એ માર્ગ ભૂલી મૃગલીને પોતાના આશ્રમમાં આશ્રય આપ્યો.

અને થોડાક માસ બાદ કુસુમ એક બાળકની માતા બની.

(૪)

સવારનો સમય હતો. આશ્રમના વ્યવસ્થાપક પોતાના હાથમાંનું વર્તમાન પત્ર વાંચવામાં લીન થઈ ગયા હતા. તેવામાં તેમની નજર એક ફકરા ઉપર પડી. તેમાં લખ્યું હતું કે,

“ ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ મોકુફ રાખવામાં આવનાર છે; અને ગાંધી-ધર્મીન તહનામાની રૂઝમે સત્યાગ્રહી કેદીઓને થોડા દિવસમાં છોડી મુકવામાં આવશે—”

આ સમાચાર વાંચતાં તેમણે તરત જ કુસુમને ખબર આપી.

આ સમાચાર સાંભળતાં જ કુસુમના હૃદયમાં કારમો ચીરો પડ્યો. તે ગભરાઈ અને વિચારવા લાગી:

“ હવે હું શું કરીશ ?—પતિદેવ જેલમાંથી છૂટશે—ઘેર આવશે ને તેમને ખબર પડશે—હવે મને તે કેમ રાખશે ?—હાય ! મહારો છેલ્લો સહારો પણ હું ખોઈશ. મહારા પાપે મને ભૂલાવી—મહારા કમલાગ્યે મને અવળે માર્ગે ચઢાવી—જીવનનું પતન થયું. હા ! એક ભૂલ પણ કેટલી ભયંકર છે ? અને તે ભૂલનો ભોગ આજે હું બની ચૂકી—હું તેમને મૂખ પણ શી રીતે બતાવીશ ? જે શુદ્ધ અને પવિત્ર પ્રેમની મૂર્તિ માની મહારી નિરંતર આરાધના કરતા હતા—જે પોતાના હૃદયની રાણી કદી પોતાનું સર્વસ્વ માનતા હતા—અને મહારા ચારિત્રમાં જેમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો તેમને હું મહાદે આ કલંકિત મૂખ શું બતાવીશ ?—હું પાપીણી તેમની સમક્ષ કેવી રીતે ઉભી રહીશ ?.....”

કુસુમની આંખોમાંથી આંસૂની ધારા વહેવા લાગી. તે વિચારોમાં નિમગ્ન બની.

x

x

x

x

આજે સઘળી જોડોમાંથી રાજદારી કદીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા, અને તે અનુસાર જગતકિશોર પણ છૂટ્યો અને પોતાને મકાને આવ્યો તો તેને પોતાનું મકાન અંધ દેખાયું.

તેણે વડોશમાં પૂછ્યું, તેને કુસુમના જીવન વીણે એક પછી એક માહિતી મળવા લાગી. પ્રથમ તો તેને આ બધું કલ્પિત અને જુઠાણું લાગ્યું પરંતુ આખરે સર્વ સાબીતીએ તેને તેનો સ્વિકાર કરવો પડ્યો. તેને છેલ્લી માહિતી એ મળી કે તે તો વડોદરા પણ અખળાશ્રમમાં છે. તરત જ રાતની ટૂંકમાં તે વડોદરા ઉપડ્યો.

સવારના પંદોરમાં જગતકિશોર અખળા આશ્રમે ગયો અને આશ્રમના વ્યવસ્થાપકને મળ્યો. તેણે તેમને પોતાની સઘળી વાત

જણાવી અને પોતાની પત્નિ કુસુમ સાથે મુલાકાત માટે રજા માંગી. વ્યવસ્થાપકે આ આજ્ઞાનો સાંજના જવાબ આપવા જણાવ્યું. જગતકિશોર ત્યાંથી ઉદાર નીકળ્યો.

જગતકિશોરના ગયા પછી તરત જ વ્યવસ્થાપક કુસુમને મળ્યા અને સઘળી વાત જણાવી. કુસુમે જણાવ્યું કે ગમે તેમ થશે તો પણ હું તેમને મલવા ઈચ્છુ છું. હું ધારું છું કે તેમનું હૃદય એટલું બધું નિર્બળ નથી. તે જરૂર મ્હારો સ્વિકાર કરશે. મને મ્હારા આ પાપ-કૃત્યની માફી આપશે—હું તેમની આગળ મ્હારો ભૂલનો સ્વિકાર કરીશ—તે જરૂર મને ક્ષમા કરશે.

અને આમ કુસુમના વિચારો જાણીને વ્યવસ્થાપક ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

સાંજના ફરી જગતકિશોર આશ્રમે આવ્યો અને વ્યવસ્થાપકને મળ્યો અને કુસુમની સૂચના અનુસાર કુસુમને બોલાવવાનું કહેણ મોકલ્યું.

મંદ મંદ પગલે માર્ગ ભૂલી મૃગલી નીચુ મૂખ દાળીને ત્યાં આવી, તેનાં સર્વ અંગ ધૂજતાં હતાં—તેના દેહમાં ભયંકર કંપ હતો. પવનથી લત્તા ધૂજે તેમ તે હાલી રહી હતી. જગતકિશોરે કુસુમ તરફ એક દ્રષ્ટિ રાખી પછી તે બોલ્યો “કુસુમ ! તું ગભરાઈશ નહિ. ત્હારી સઘળી વાતથી હું વાકેફ છું—તું માર્ગ ભૂલી છું—પણ ત્હારી એ માર્ગ ભૂલ શક્તિ આવેશને લઇને જ થવા પામી છે તે હું સમજી શકું છું. તું ના મૂંઝાઈશ. આવી ભૂલ પુરૂષો ક્યાં નથી કરતા ? પોતાની ગુણવંતી રૂપસુંદરીઓને—પોતાની પ્રેમ-દેવીઓને તરછોડીને વેશ્યા-ગૃહે ક્યાં નથી જતા ?—વ્યભિચારને પન્થે ક્યાં નથી પળતા ?—અને તેમની પત્નિઓએ તેમનો આ માર્ગ જાણ્યા છતાં શું તેમનો ત્યાગ ક્યો છે ખરો ? નહિજ. આર્પ—લલનાઓનું હૃદય તો ઉદાર છે—તે તો ક્ષમાની મૂર્તિ છે—દયાની દેવી છે. પોતાના પતિના ગમે તેટલા દોષો અને કુઆચરણો હોવા છતાં તેને તે પોતાના ઉદાર અંતરપટમાં સમાવી લે છે, અને તેમને સુપન્થે

વાળવા તૈયાર રહે છે. તો પછી તું તો ઉન્માદને વશ બની માર્ગ બૂલી છું—એકાંત વાતાવરણે તું વાસનાના બેથુમાં તણાઈ છું...”

કુસુમના હૃદય પર જગતકિશોરના એકેએક શબ્દો અથડાઈ રહ્યા હતા. તેની આંખમાંથી આંસૂની ધારાઓ વહી રહી હતી. પાપના પશ્ચાતાપે સળગતું હૃદય તેને રક્ષાવી રહ્યું હતું—તેના પાપ ધોઈ રહ્યું હતું. આંસૂની ગંગામાં સ્નાન કરતી કુસુમ આજે પવિત્ર બની રહી હતી.

“તું ના રડીશ કુસુમ ! હજુ પણ તું મ્હારી છું—મ્હારી હૃદય—દેવી છું—મ્હારો તો પ્રેમ હજુ તેનો તે જ છે...”

અને ત્યાં તો એક યુવતી તેના હાથમાં એક રડતા બાળકને લઇને ત્યાં આવી, અને કુસુમને કહ્યું “કુસુમબહેન ! તમારું બેબી તો આજે મૃતુ જ રહે છે—”

તરત જ કુસુમે પોતાની બાળકીને હાથમાં લીધી અને રમાડી છાની રાખી. જગતકિશોર તે તરફ અનિમેષ જોઈ રહ્યો. તેની આંખોમાં કોઈ વિરલ જ્યોતિ ચમકી રહી હતી. બાળકી છાનો રહેતાં જગતકિશોરે પોતાના હાથમાં તેને લીધી અને એક બહાલ-ભયુ યુવન કયું.

અને આ જોઈને આશ્રમના વ્યવસ્થાપકના મૂખમાંથી એકાએક ઉદ્ગાર સરી પડ્યા “ખરેખર ! આવી કેટલીએ નિર્દોષ બૂલનો ભોગ બનેલી અને ઉન્માદના આવેશે માર્ગ બૂલેલી મૃગલીઓનો આ પ્રમાણે ઉદ્ધાર થાય તો ?

ગંગા.

“ગંગા !—”

“હાં. ભીખુ !—”

“ગંગા ! સાચું કહે. તું મને સ્હાય છે ખરી ?...”

“ભીખુ ! હું તો દરેકને સ્હાઉ છું. દરેકને પ્રેમથી જોઉ

૩ છું— મ્હારો સ્નેહ તો દરેક ઉપર છે...”

“તું સર્વને રહાય છે ગંગા ?—” સહજ આશ્ચર્યનો ભાવ પ્રદર્શિત કરતાં ભીખુએ કહ્યું.

“હા. હું તો દરેક ઉપર પ્રેમ રાખું છું...” ગંગાએ કહ્યું અને પછી ભીખુ સામું એકી દશ જોઈ રહી. ભીખુ ધરતી તરફ દ્રષ્ટિ કરીને કાંઈક વિચાર કરતો ઉભો રહ્યો હતો. તેના મુખ ઉપર કોઈ વિચિત્ર ભાવ તરવરી રહ્યા હતા. તેના હૃદયમાં કોઈ અનેક મંથન થઈ રહ્યું હતું. ગંગા તેની દશા અહુ જ ધ્યાનપૂર્વક નિહાળી રહી હતી. થોડીક ક્ષણો આમ વીતી હશે ત્યાં ભીખુએ પોતાની દ્રષ્ટિ જમીન તરફથી ફેરવી લીધી. તેણે પોતાની સમક્ષ ઉભેલી ગંગા તરફ જોયું તે બોલ્યો; “ગંગા !.....” ભીખુ ભાગળ ન બોલી શક્યો. તે ગંગાને કાંઈ કહેવા જતો હતો પરંતુ તેના હૃદયે તેને તેમ કરતા અટકાવ્યો. તેણે ગંગાને કહેવું માંડી વાળ્યું અને સામે ઉભેલા પોતાના ગાડા તરફ વળ્યો.

ભીખુને આમ અધુરી વાત કહેતો ચાલ્યો જતો જોઈને ગંગા એકદમ વિચારમાં પડી ગઈ. તેણે એકદમ ભીખુને રોક્યો અને કહ્યું “ભીખુ !—કેમ આમ ?—કહેતા કહેતા શા માટે અચકી ગયા ?... વાત અધુરી રાખીને કેમ ચાલવા માંડ્યું ?—”

“કાંઈ નહિ. ગંગા. અત્યારે મ્હારે મોકુ ઘણું થઈ ગયું છે. મ્હારે હવે જેમ અને તેમ જલ્દી પાછા ફરવું જ જોઈએ. ફરી પાછા કોઈ સમય મળીશું. ગંગા !...”

કહેતો કહેતો તે ધીરે પગલે આગળ ચાલ્યો. અને ગાડામાં બેઠો. બળદ ચાલવા લાગ્યા. ગાડુ ધીમું ધીમું આગળ વધવા લાગ્યું અને થોડીક ક્ષણમાં તો ભીખુનું ગાડુ ગંગાની આંખો આગળથી દૂર દૂર અદ્રશ્ય થઈ ગયું.

x   x   x   x

છેલ્લા કેટલાક સમયથી ભીખુ ચિંતાતુર અને ઉદાસ રહેતો

હતો. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે ભીખુનું મૂખ સદા નિર્દોષ હાસ્યે વીલસતું હતું, જેને નિહાળીને ગામના સર્વ-સ્ત્રી-પુરુષો પ્રસન્ન બનતા હતા. તેને આમ છેલ્લા કેટલાક વખતથી નિરાશવદન અને દુઃખી રહેતો જોઈને સર્વ તેની ચર્ચા કરવા લાગ્યા.

x

x

x

x

ગંગા એ હરિજન બાળા હતી. અદ્ભુત કન્યા હતી. તેના દેહનું યતનગતું યૌવન સર્વ કોઈના હૃદયને આકર્ષી રહ્યું હતું. તેનું સૌન્દર્ય અદ્ભૂત હતું-તેની મસ્તી અગમ્ય હતી-તેનું જાદુ અનેક હતું. લગભગ અને સંકોચના ભાવો તેના મૂખ ઉપર તરવરી રહ્યા હતા.

ભીખુના ખેતર આગળ જ ગંગાનો માર્ગ પડતો હતો. તે હંમેશાં ભીખુના ખેતર આગળ થઈને જ પોતાને ઘેર જતી હતી. અને એ સમયે પોતાના મનને આનંદમાં રાખવા તે ઘણીવાર ખેતરમાં કામથી કંટાળેલા ભીખુની પાસે બેસતી-અને બન્ને જણાં વાર્તા-લાપમાં ગુંથાતાં અને પોતાના દીલને બહેલાવતા.

(૨)

સાંજનો સમય હતો. સૂર્યદેવ ધીરે ધીરે દૂર દૂરના અંતરીક્ષમાં અદ્રશ્ય થઈ રહ્યા હતા.

આજે ભીખુ પોતાના કામથી ઘણો જ કંટાળ્યો હતો. તે અતીશય થાકી ગયો હોવાથી બળદ છોડી નાંખ્યા અને એક ઝાડ નીચે બેસી વિચાર કરવા લાગ્યો. વિચારમાં નિમગ્ન બનેલા ભીખુને ખબર નહોતી કે ગંગા ધીરે પગલે પોતાની નજીક આવી રહી હતી. ગંગા તેનાથી રહજ દૂર ઉભી રહી અને તેણે જમીન ઉપરથી એક ખરી ગયેલું પાંદડું હાથમાં લીધું અને વિચારમાં ગોથાં ખાતા ભીખુ ઉપર નાંખ્યું. પોતાના પર એકાએક કોઈ અણુધારી વસ્તુ પડતાં વિચાર વમળમાં ઘેરાયેલો ભીખુ ચમક્યો. તેની વિચાર-માળા તૂટી. તેણે તરત જ પાછળ ઉમેલી ગંગા તરફ જોયું.

અને ગંગા જાણે પોતાનો વિજય થયો હોય તેમ ધારી એકદમ ખીલખીલાટ હતી પડી.

પરંતુ ગંગાનો એ અભિનય-એ હાસ્ય અને એ મગ્નક ભીખુને માટે નિષ્ફળ નીવડ્યાં. તેના હાસ્યની કે મસ્તીની ભીખુ ઉપર કાંઈ પણ અસર થઈ નહિ. તે તો જેમ એકો હતો તેમનો તેમજ એસી રહ્યો. તેના મૂખ ઉપર વિષાદની છાયા છાયાયેલી હતી. ગંગાએ તેના મૂખ સામું જોયું. તેનાથી ના રહેવાયું, તે બોલી ઉઠી “ભીખુ ! આજે આટલા બધા નિરાશ કેમ થઈ ગયા છો ભીખુ ?...”

“ગંગા !—” તે સહજ અચક્યો. વળી પાછો ફરી બોલ્યો “યું કહું ગંગા !—હમણાં છેલ્લા કેટલાક દિવસથી મહાંડે ચિત્ત અસ્થિર રહે છે—મને કાંઈ સમજ પડતી નથી ગંગા !”

“તોય પણ ?”

ગંગાના આ પ્રશ્નનો જવાબ ભીખુએ ના આપ્યો. એથી તે તેના મૂખ સામું તાકી તાકીને જોવા લાગી. તેની અધીરતા વધતી જતી હતી. તેના હૃદયને ભીખુની આ સ્થિતિથી અપાર દર્દ થતું હતું. આખરે ભીખુએ ગંગાને કહ્યું “ગંગા !.....”

“કેમ ?—ભીખુ ! આમ ક્ષણે ક્ષણે અચકી જાવ છો શા માટે ?”

ભીખુ પોતાનું જ્ઞાન ભૂલતો જતો હોય તેમ તેના હૃદયમાંથી ઉદ્ગાર સરવા લાગ્યા. “ગંગા !—મહારા હૃદયમાં તેં કેટલાક સમયથી ધર ક્યું છે ટ્રાણ જાણે શાથી તેં મહારા હૃદયનો એક લિંડો ખૂણો શોધી લીધો છે કે હું તને એક દિવસ અરે એક ક્ષણ પણ ભૂલી શકતો નથી. એક પણ પણ તું અજાગી થઈ શકતી નથી. ગંગા ! તારા જ વિચાર—તારી જ સ્મૃતિ અને તારી જ યાદ મને હર-વડી સતાવે છે—ગંગા !.....”

ગંગા ભીખુના એકેએક ઉદ્ગાર—એકેએક શબ્દ શાંત ચિત્તે સાંભળી રહી હતી. તેના હૃદય પર ભીખુનો એકેએક બોલ અથ-

ડાલો હતો. અને ભીખુ પણ આજે ગંગા આગળ પોતાનું સઘળું હૃદય ખાલી કરી નાંખવા ઇચ્છતો હોય તેમ લાગતું હતું. તે આગળ બોલ્યો “ગંગા !-હું તને મ્હાઉ છું-પ્રેમની પવિત્ર દ્રષ્ટિથી નિહાળું છું-સ્નેહથી સન્માનું છું ગંગા !...હા ! ગંગા જો આપણે લગ્ન કરીએ તો ?—”

ભીખુ સહજ અચક્યો. ફરી પાછો આવેશમાં આવી ગયો અને બોલ્યો “ગંગા !-જો આપણે લગ્ન કરીએ તો જરૂર આપણે સુખી થઈએ-જરૂર આપણે આનંદમય-અનંત સુખી જીવન વીતાવીએ-હા ! તો પછી ત્યારે કાંઈજ કામ કરવાનું ન રહે-ત્યારે માથે કાંઈજ ચિંતા-કાંઈજ દુઃખ કે ઉપાધી ન રહે...ગંગા ! તને હું મ્હારા હૃદયની દેવી બનાવું-ત્યારી હું નિરંતર પૂજા કરું ગંગા !... અને ગંગા !-તું ખરેખર ! ગંગા જ છે...”

ભીખુના એક એક શબ્દ ગંગાના હૃદયમાં કોઈ અગમ્ય તોફાન જગાવતા હતા. તેના એકેએક ઉદ્ગાર તેના હૃદયની ઉંડાણને અદ્રશ્ય સ્પર્શ કરી રહ્યા હતા. તેના મૂળ ઉપરના ભાવો એકદમ બદલાતા હતા. તે ભારે વિભાવણમાં આવી પડી હોય તેમ તેને લાગતું હતું. તેણે નીચે જોયું. ધરતીમાતા ઉંચે ધસી આવતી હોય તેમ તેને લાગ્યું. તેણે ઉંચા આકાશ તરફ જોયું. જાણે આખુંય કાળજાકાળું નભોમંડળ નીચે તૂટી પડતું હોય તેમ તેને લાગ્યું. તેની આંખ સમક્ષ કોઈ નવી દુનિયા રચાતી હોય તેમ તે ભયંકર વિચારધારામાં વહી રહી હતી. એકાએક તેના મગજ પર કોઈ વજાવાત થયો હોય તેમ તે જાગી ઉઠી-તેની વિચારધારા વીજળીની ગતિએ અદ્રશ્ય ધર્મ ગર્ભ; તે બોલી “પણ-ભીખુ !.....”

પાગલસમા બની ગયેલા ભીખુએ ગંગા સામું જોયું તે બોલ્યો “કેમ ગંગા !—”

“હું હરિજન છું-અશ્વપુત્ર છું-અશૂત છું.....” ગંગાના

એકએક શબ્દમાં કરેલા હતી-હુઃખ હતું-અકથ્ય દર્દ અને અપાર વેદના હતી.

“પણ તેથી શું થયું ગંગા ?-શું અદ્ભુત એ માનવ નથી-શું હરિજન એ મનુષ્ય નથી ?-શું અસ્પૃશ્યોને આત્મા હોતો નથી. ગંગા ?-હો. અદ્ભુત એ માનવ છે-મનુષ્ય છે-તેને પણ ખીજા પ્રાણી-ઓની માફક આત્મા છે. અદ્ભુત અને દ્ભુત એ ભેદો તો મનુષ્યોએ પાડ્યા છે ગંગા !-ધર્મિયે તો મનુષ્યોને સરખાં જ સંજ્ઞાં છે. તેણે હંચ કે નીચના ભેદ પાડ્યા નથી. તેને મન તો પોતાનાં સધળાં સંતાન એક સરખાં જ છે....ગંગા !...”

“પણ ભીખુ ! મહારા માતપીતા હા કેમ પાડે ?...” ગંગાએ ધીરા અવાજે કહ્યું.

ગંગાના એ ધીરા શબ્દોએ ભીખુના હૃદય પર કારી લાગી. તે એકદમ વિચારમાં પડી ગયો.

ધીરે ધીરે ચારે તરફ અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. અને મોઢું થઈ જવાથી ગંગા ઘેર જવા માટે ઉઠી અને ભીખુ પાસે વિદાય વિદાય માંગી. ભીખુએ ચીરાતે હૃદયે તેને વિદાય આપી. અત્યારે તેને કાંઈ સૂઝતું નહોતું. જગત પર પથરાતા અંધકારની સાથે સાથે તેના હૃદયમાં પણ નિરાશાનો ઘોર અંધકાર પ્રસરી રહ્યો હતો. તેવામાં ઘેર જવા અધીર અનેલાં બળદોના ધૂધરાના રણકારે તે હંધમાંથી જાગ્યો હોય તેમ ઝમ્કી ઉઠ્યો. તેને પણ ભાન થયું કે મોઢું ધણું થઈ ગયું હતું. તરતજ તે ઉઠ્યો અને પોતાના બળદની પીઠ પર હાથ પંપારવા લાગ્યો. પછી તેણે બળદને ગાડે બેડ્યા અને ગાડું હંકારી ઘેર ગયો.

[૨]

મધરાતનો સમય હતો. અત્યારે સૌ નિદ્રાદેવીના ખોળે પડ્યા હતા. ત્યાં એકાએક પવનનું એક ભયંકર તોફાન શરૂ થયું. આકા-

શમાં વાદળો ખેંચાઈ આવવા લાગ્યાં. અને થોડીક ક્ષણોમાં તે આકાશ એ કાળાં વાદળોથી ઘેરાઈ મયું. ધનધોર વાદળોને ચીરીને ભયંકર કડાકા કરતી વીજળી વાતાવરણમાં ચમકી ઉઠતી હતી. વાદળોની ગર્જનાના પડધા ચારે તરફ પડી રહ્યા હતા, અને ત્યાં તે આંધીનું જોર વધ્યું અને મુશળધાર વર્ષાદ વરસવો શરૂ થયો.

આમ કેટલાય દિવસ સુધી સખ્ત વર્ષાદ પડતાં હંડીનું જોર વધી પડ્યું. સર્વત્ર મેલેરીયાનો રોગ ફાટી નીકળ્યો. જ્યાં જુવો ત્યાં મચ્છરોનો ત્રાસ જણાવા લાગ્યો. રોગ તીવ્ર ગતીએ ચારે તરફ પ્રસરી રહ્યો હતો. કેટલાએ લોકો આ રોગના ભોગ બન્યા. અને મોટી સંખ્યામાં માણસો દિનપ્રતિદિન હોમાવા લાગ્યા. સ્મશાનમાં ચિતાઓ ભડભડ સળગેજ નતી હતી. તેને હંડી પડવાની તક જ મળતી ન હતી.

અને સખ્ત હંડીના પરિણામે ભીખુ પણ મેલેરીયાના રોગમાં સપડાયો. તેણે પણ પોતાનો કૂર પંજે તેના ઉપર ઉપાડ્યો.

છેલ્લા કેટલાક દિવસથી ભીખુને સખ્ત તાવ આવતો હતો. તેની બીમારીથી આખા ગામના લોક ચિંતાતુર બન્યા હતા. ભીખુ એ તો ગામનો લાડલો હતો.

ભીખુને પોતાનું કોઈ અંતરનું સગું કે વહાલું નહોતું. ગંગાએ ભીખુની સર્વ પરિસ્થિતી જોઈ. અને અંતે તે પોતે જ ભીખુની સારવાર કરવા લાગી. તે રોજ તેને દવા પાતી અને સેવા-સુશ્રુષા કરતી.

એક દિવસ અપોરતા સમયે ગંગા ભીખુનું માથું દબાવી રહી રતી. તેનામાં તેની માએ ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો, અને કહ્યું. ગંગા !— જા તું ખાઈ લે. હું અહિં બેસી છું. ”

અને પોતાની માતાના કહેવાથી ગંગા તરતજ જમવા માટે ગઈ. ભીખુ તે સમયે અર્ધ-નિદ્રાવસ્થામાં હતો.

ગિમાર ભીખુના હૃદયમાં તો તેની ગંગાના જ વિચારોનું મંથન

થઈ રહ્યું હતું. તેનું હૃદય પોકારી ઉઠ્યું “ ગંગા !...તું મ્હારી ના થઈ શકી...તું જગતથી ડરે છે...તું દુનિયાથી દાઝે છે...કારણ કે તું હરિજન બાળા છું...તું અદ્ભુતની કન્યા છું...હું સઘળું સમજું છું ગંગા !...તેમાં ત્હારો વાંક નથી...ત્હારા મા-બાપ પણ કેમ માને ? તેમનેય જગતમાં જીવવું તો છે ને ?-દુનિયાના કૂર હૃદયો નિષ્કુર અને પાપાણુ સમા હૈયાના માનવો તેમને પછી ઝંપવા પણ કેમ દે ?-ગંગા ! તું ભલે મ્હારી થઈ ના શકી...પણ હું તો તને મેળવી શક્યો છું...”

ભીખુના હૃદયમાંથી કૃષ્ણ ઉદ્ગાર સરે જતા હતા. ગંગાની માતાએ આ સઘળું સાંભળ્યું. ભીખુના શબ્દોએ તે ચમકી.

તેવામાં ગંગા ત્યાં આવી પહોંચી તેને વહેલી આવેલી જોઈને તેની માતાએ કહ્યું. “ ગંગા !-આટલી બધી વહેલી કેમ આવી ?-”

“ આ ! મને બહુ ભૂખ નહોતી લાગી તેથી. ” કહીને તરતજ તે પોતાની માતાની નજીક બેઠી.

થેડીવાર વીતી અને ગંગાની માતા ત્યાંથી ચાલી ગઈ. માતાના ગયા પછી તરતજ ગંગા ઉઠી અને ભીખુના કપાળે તેણે પોતાનો હાથ મૂક્યો. તેનું કપાળ ગરમ થઈ ગયું હતું. ભીખુનું આખું શરીર તાવથી ધીકી રહ્યું હતું. ગંગાએ પોતાનો હાથ તેના ગરમ અને તાવથી સળગી રહેલા શરીર પર ફેરવવા માંડ્યો.

કેટલીકવાર પછી ભીખુએ પોતાનું પડખું ફેરવ્યું. તેના મૂખ તરફ ગંગાએ નજર કરી. તેનામાં લોહી રહ્યું નહોતું. સર્વત્ર શીકકાસ નજરે પડતી હતી. તેવામાં તેના હોઠ ફફડ્યા “ ગંગા !...”

“ હાં...ભીખુ !-”

પણ ભીખુએ ગંગાને કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. તેથી તેણે તરતજ ભીખુનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. નાડી ઠંડી પડતી જતી. તેના દાંત કચકચી રહ્યા હતા. તરતજ ગંગા ઉઠી અને પાસે પડેલા કામળા તેણે ઠંડીથી ધૂજતા ભીખુને ઓઢાડ્યો.

પરંતુ ભીખુને ટાઢ ધણીજ જોરથી ચઢી રહી હતી. તેના એકે એક અંગ જોરથી ધ્રુજી રહ્યાં હતાં. તેના મૂખમાંથી એકાએક ફૂજતો ઉદ્ધમાર નીકળ્યો “ગંગા ! ગંગા ! તું ક્યાં છે ? મને જલ્દી ઓરાડ...”

પણ, ગંગા તેને શું ઓઢાડે તેમ હતી ? તે બીચારીએ બધે નજર કરી પરંતુ ક્યાંય એવું લુગડું દેખાતું ન હતું. તેને ક્યાંય એવું લુગડું ન જડ્યું કે ટાઢથી ધ્રુજી રહેલા ભીખુને ઓઢાડી શકે. નિર્ધનની કુટિરમાં ટાઢને દૂર કરવા માટે કાંઈ પણ સાધન નહોતું.

અને આમ ગંગા વ્યાકુળ બની આમ તેમ ફરતી હતી ત્યાં તેના કાને ફરીને ભીખુના શબ્દો પડ્યા “ગંગા !—ગંગા ! તું કેમ નથી બોલતી ?—શું તું પણ આ જીવલેણ તાવની માફક મ્હારી વેરણ બની છું ગંગા !—અરેરે જરા તો દયા લાવ—ગંગા...હવે મ્હારાથી આ ટાઢ સહન ચતી નથી... મને કાંઈક ઓઢાડ...”

ભીખુના શબ્દોએ ગરીબડી ગંગાના કોમળ હૃદય પર સખ્ત આઘાત થયો. તેનું હૃદય ચીસાઈ ગયું. તેનાની સહન ના થયું. ભીખુની પરિસ્થિતીએ તે જ્હાવરી બની ગઈ. તેને કાંઈ સૂઝ પડતી નહોતી. ભીખુના ટાઢે ધ્રુજતા દેહને નિહાળી તે કંપી ઉઠી. અને ગાંડા સમી બની ગયેલી ગંગા તરતજ ભીખુની તરફ દોડી. તેણે ભીખુને ઓઢાડેલો કામજો દૂર કર્યો. અને ભીખુના ધીકતા અને ટાઢથી થરથરતા દેહ ને વળગી પડી. જેમ વૃક્ષને વેલડી લપાય તેમ.

(૩)

ગંગા અને ભીખુના પ્રેમની વાત ચારે તરફ ફેલાઈ ગઈ. ગંગાનું જ્ઞાતિ પંચ એકઠું થયું અને એ જ્ઞાતિપંચે ગંગાના પિતાને ગંગાને જ્ઞાતિના ઇર્ષ યુવક સાથે પરણાવી દેવાનું ફરમાન કર્યું.

ગરીબડી ગંગાના ગરીબ પિતાએ પોતાના જ્ઞાતિપંચને ધણી ધણી વિનંતીઓ અને આજીજીઓ કરી અને બન્નેના જીવન એર

નહિ કરવા જણાવ્યું પરંતુ પંચે તેનું કાંઈપણ સાંભળવાની સાદ ના પાડી. અને આખરે તેને પંચના આખરી નિર્ણયને માન્ય કરવાની ફરજ પડી.

અને શાતિના નિર્ણય અનુસાર ગંગાનાં લગ્ન પોતાની શાતિના એક યુવક સાથે નક્કી કરવામાં આવ્યાં.

મંગાને ત્યાં તેના લગ્ન માટેની તૈયારીઓ અને ધામધૂમ ચાલી રહી હતી. ત્યાં એકાએક કોઈએ આવીને કહ્યું. “ જન આવી. ”

અને ત્યાં તો ધરના સર્વે એકદમ ગંગાના પતિને જોવા માટે બહાર નીકળ્યાં, અને આતુર નયને ગંગાના પતિને નિરખવા લાગ્યાં.

સ્ત્રીઓ લગ્ન-ગીતો ગાઈ રહી હતી. સૌ એકી દશે ગંગાના એ યુવાન પતિને જોઈ રહ્યા હતા.

અત્યારે દરેક જણ આનંદમાં મશગુલ બન્યાં હતાં.

થોડો સમય લાગ્યેજ વીત્યો હશે ત્યાં ખૂમ પડી “ કન્યાને પધરાવો. ”

અને ત્યાં તો કોઈએ ગંગાના પિતાની છેક નજીક આવીને તેના કાનમાં કહ્યું “ ગંગા તો અંદર નથી. ”

ગંગાનો ગરીબ પિતા એ વાત સાંભળતાં જ ચમક્યો.

“ હે-શું ગંગા નથી ? ”

ગંગાની માતાએ પણ જણવ્યું કે ગંગા ઘરમાં નથી. અને એ વાત જણતાંજ તે તરત બેભાન બની ધરતી પર ઢળી પડી.

ગંગાનો પિતા એકદમ બે બાકબો બની ગયો હતો. તે તરતજ અંદરની બાબતો દોડ્યો. ખંડમાં ગંગાને ના જોઈ. તેની આંખ આગળ ગાઢ અંધકાર વ્યાપતો દેખાયો. તેનું મગજ ભમતું હોય તેમ તેને લાગ્યું. તેણે તરત જ આંખો ઉપર પોતાના બન્ને હાથ ઢાંકી દીધા. તે જમીન ઉપર બેસી ગયો. તેને કાંઈ સૂઝતું નહોતું.

(૪)

ઉંચે સ્વચ્છ આકાશમાં ઉજવળ ચન્દ્ર ખીલ્યો હતો. અને જગત

ઉપર એ ચાંદ ચન્દ્રનાં અજવાળાં પથરાયાં હતાં. ત્યાં દૂર દૂર ક્ષિતિ-
જમાં એ છાયાઓ નદી તરફ આગળ વધી રહી હતો.

“ દુનિયાનો કેડો હવે છૂટી ગયો. ગંગા !...”

“ હા. સત્ય છે ભીખુ. દુનિયાનો કેડો છૂટી ગયો. હવે આપણે
એવે સ્થળે જઈ રહ્યા છીએ જ્યાં દુઃખ નથી-દર્દ નથી-જ્યાં યાત-
નાઓ નથી કે જૂદો સહન કરવાના નથી. પરંતુ ત્યાં તો છે નિરં-
તર સુખ-ચિર આનંદ...”

“ એ બધું ક્યાં આગળ ગંગા ?...” અધવચ ઉભી રાખતા
અને પોતાના હાથમાં લેતાં ગંગાને ભીખુએ કહ્યું.

ગંગાએ ઉચે ગગનમાં ત્રિહાર કરતા તેજસ્વી ચંદ્ર સામું એક
વાર જોયું અને પછી ભીખુ સામું જોઈને તેણે કહ્યું “ અનંતને
પેલે પાર...સંસારથી દૂર દૂર...”

અને ગંગાના એ કથને ભીખુના મૂખ ઉપર કોઈ અગમ્ય
જ્યોતિની રેખાઓ ચમકો ઉઠી. અને એ જ્યોતિની છાયા ગંગાની
આંખોમાં પ્રતિબિમ્બીત થઈ.

લક્ષ્મીનું ખસીદાન

લક્ષ્મી એ ગ્રામ લક્ષ્મી હતી. એ ગામડાની ગેરી હતી. ગામ ડાની આ લલિતાંગના બપોરના ધોમ ધીક્તા તડકામાં સરિતાના ઓવારે કપડાં ધોઈ રહી હતી; અને ધીમા ધીમા હાથે કપડાંને ઝીક મારી રહી હતી. તેવામાં ૪ તેને પોતાની શક્તિ કાંઈક મંદ થતી હોય તેમ લાગ્યું.

આજથી બાર મહિના પહેલાંનો એક દિવસ તેના હૃદયપટ પર અંકિત થયો. ભૂતકાળનું એ દ્રશ્ય તેની આંખ આગળ ભમવા લાગ્યું. આજથી બાર મહિના પહેલાં આ જ દિવસે લક્ષ્મીને તેના પતિએ ઘર બહાર કાઢી હતી. તેનો ત્યાગ કયો હતો-લક્ષ્મી ત્યકતા બની હતી કારણ ?.....

કારણ કે લક્ષ્મી વંધ્યા હતી. બે વર્ષના લગ્ન-જીવનને અંતે તે એક પણ સંતાનની માતા બનવા પામી નહોતી એ લક્ષ્મીનો ગુન્હો હતો-એ તેનો વાંક હતો-અપરાધ હતો. આથી સમાજમાં મુરબ્બીવટ ભોગવનારા કહેવાતા વડીલોએ માતા-પિતા અને બહેનોએ લક્ષ્મીના પતિ સુંદરલાલને ખૂબ જ ઉશ્કેર્યો. તેમણે સૌએ તેના કાનમાં ભયંકર ઝેર રેડ્યું. તેમણે તેને સમગ્રવ્યું, “ સુંદર ! આવી વંધ્યા પતિની આપણે જરૂર શું છે ?-આપણે તો શ્રીમંત છીએ-કુલીન છીએ-પ્રતિષ્ઠિત છીએ-એટલે આપણે ધારીએ તો આવી એક લક્ષ્મી તો શું પણ તેના જેવી હજારો લક્ષ્મીઓ એક ક્ષણમાં આપણા ઘરના આંગણે ઉભી કરીશું; માટે હવે તો ત્યારે એ વંધ્યા પતિનો ત્યાગ કરવામાં જ શ્રેય છે. તેની છાયા પણ પાપ સમાન છે-વંધ્યા નારી એ તો અપશુકનિયાત છે.....”

અને કાયા કાનના સુંદરલાલની રંગે રંગમાં આ ભયંકર વીષ વ્યાપી ગયું. તેણે લક્ષ્મીના ભાવિ-જીવનનો, સુખનો કે તેના પતિ-વ્રતનો સહજ પણ ખ્યાલ ના કર્યો. તેણે તો પોતાની રંગે રંગમાં વ્યાપી ચૂકેલા ઝેરની અસર હેઠળ તે ખીચારી ગરીબડી લક્ષ્મી ઉપર અનેક સીતમો અને જુલ્મો શરૂ કર્યા. સાસુના સંતાપો અને નણું-દના મહેણાંએ એકલવાયી પડી ગયેલી નારીના હૃદયમાં જ્વાલા સળગાવી; અહર્નિશ સાસુ-સસરા-નણુંદ અને પતિના મૂખમાંથી તેને માટે એજ શબ્દો ઉચ્ચારાતા હતા-“ તું વંધ્યા છે-તું અપશુકનિયાત છે-તું પાપીણી છે—”

અને આ બધા ત્રાસ, જુલ્મો અને માતનાઓ જાણે કે એણે

હોય તેમ લક્ષ્મીને તેના પતિએ એક અધારી રાત્રીએ ઘરના સર્વની શીખવણીએ ચઢી પોતાના મકાનની બહાર કાઢી મૂકી; અને લક્ષ્મી-ગામડામાં ગરીબ માતા-પિતાને ત્યાં ઉછળેલી તેમની નિર્દોષ પુત્રી લક્ષ્મી પોતાના માતા-પિતાને ઘેર પાછી આવી અને પીયરમાં તેણે માતા-પિતા સમક્ષ પોતાના જ ભાગ્યનો દોષ ગણાવ્યો. અને તેમને કાંઈ પણ પગલું ન ભરવા સમજાવ્યું. હવે લક્ષ્મી પિતૃ-ગૃહેજ રહેવા લાગી.

અને આજે તેજ દિવસ હતો કે જે દિવસે તેને તેના પતિએ ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂકી હતી. તેનું હૃદય તે વાતની યાદ આવતાં આજે સળગી રહ્યું હતું. તે નદીના બેઠાં પાણી સામું વિચારમાં તે વિચારમાં એકા દશે જોઈ રહી હતી. તેના હૃદયમાંથી એકાએક ઉદ્ગાર સર્યો “હા ! સરિતા પણ પોતાના પ્રિયતમને-પોતાના હૃદય-નાથને મળવા કેવી વેગવંતી વહી રહી છે ?-અને હું એક ત્યકતા ! પતિથી ત્યજાયેલી કેવું એકાકી જીવન વ્યતીત કરી રહી છું ?-હા ! આનું કારણ ?-મહાર્જ વંધ્યત્વ !-તેને લીધે હું પતિ-વીહોણી બની...” લક્ષ્મીની આંખમાં આંસૂનાં નીર છત્રકાયાં-નદીનાં બેઠાં પાણીમાં તેની આંખોમાંથી સરતાં આંસૂનાં મિન્દુઓ પડ્યાં અને એક ક્ષણમાં તો એ તેમાં અદ્રશ્ય થઈ ગયાં, તેનું હૃદય રડી ઉઠ્યું. “લક્ષ્મી !-કમભાગ્ય લક્ષ્મી !-તું ! આજે ત્યકતા છું-પતિથી ત્યજાયેલી છું-સમાજમાં આજે તહાર્જ સ્થાન ક્યાં છે ? વિધવા તો પતિના મૃત્યુથી વૈધવ્ય પાળે છે અને તું તો છે એક સૌભાગ્યવંતી વિધવા...હયાત પતિ છતાં વિધવાનું જીવન વીતાવે છે...” તેનાથી હૃદયનું દર્દ અસહ્ય થઈ પડ્યું. તેણે પોતાના સાહજાના પાલક વડે આંખમાંથી બેઠાં આંસૂ હુંછ્યાં. અને જેમ તેમ લુગડાં ધોઈ નાંખી પાસે પડેલા વાસણમાં ભરી માથે મૂકી તે ઘર તરફ ચાલવા લાગી.

નિરાશાના ધોર અંધકાર છાયા હૃદયે ગામડાની ગૌરાંગના લક્ષ્મી મંદ મંદ પગલે ધર તરફ જઈ રહી હતી. ત્યાં એકાએક તેના કાને કોઈનો દર્દભર્યો અવાજ પડ્યો:—

“ પ્રેમને ભૂલી જવા-દિલના દર્દને દબાવવા-નિરસ જીવનને ટકાવવા, શરાબ-દાર એ કેવી અહભૂત ચીજ છે...લક્ષ્મી ગઈ... શરાબની આટલી હવે મ્હારી લક્ષ્મી બની...મ્હારા જીવનનો તે સહારો બની.....” અને ત્યાં તો એક પક્ષીઓનું ટોણું તેના માથા ઉપરથી કલરવ કરતું લક્ષ્મીવાળી દીશામાં પસાર થતું દેખાયું. તે ચીડાયો-પોતાના આનંદમાં-પોતાની અનેરી મસ્તીમાં તેને વિશ્લેષ પડતો જણાયો-તેમાં તેને ભંગ પડતો લાગ્યો. અને તરત જ જમીન ઉપર પડેલી ગોફણ હાથમાં લીધી; ગોળ ચક્કર ચક્કર ફેરવીને છોડી અને એક ક્ષણમાં તો ધગમ દમને કોઈના જમીન ઉપર પડવાનો અવાજ સંભળાયો. તે એકદમ ચમક્યો-અને અવાજવાળી દીશામાં દોડ્યો, ત્યાં જઈને તેણે જોયું “ કોણ લક્ષ્મી ? ”

શરાબ પીધેલ હોવાથી તેના પગ લથડી રહ્યા હતા. લક્ષ્મી જમીન ઉપર ઢળી પડી હતી. તે એકદમ નીચો વળ્યો. લક્ષ્મીએ હંસુ જોયું. તેના કપાળમાંથી લોહીની ધારા વહી રહી હતી. તે ખેલી “ મૂળદાસ ! તમે આ શું કર્યું ?—” તેના અવાજમાં દુઃખ હતું-અકથ્ય દર્દ હતું.

“ લક્ષ્મી ! અણુઅણુમાં આ થઈ ગયું...” કહી તેણે પોતાનો હાથ ખીરસામાં નાંખ્યો અને રૂમાલ કાઢ્યો. તે રૂમાલ તેણે લક્ષ્મીના કપાળે દાખ્યો. તેના મૂખમાંથી દુર્ગંધ નીકળતી જોઈ લક્ષ્મીએ તેને કહ્યું “ મૂળદાસ !—આ શું ?—તમે શરાબી હાલતમાં ?—દારૂના નિશામાં ?... ..”

“ હા. લક્ષ્મી...”

“ મૂળદાસ !—”

“હાં-લક્ષ્મી ?—”

“મહારજ કહેવું માનશો ?”

“શું ?—”

“તમે શરાબનો ત્યાગ કરો—તેને હંમેશને માટે ભૂલી જાવ મૂળદાસ !.....”

“એ નહિ બને લક્ષ્મી ! તને ભૂલી જવા-તહારી સ્મૃતિના-તહારી યાદના વિસ્મરણ માટે તો મેં શરાબને અપનાવ્યો છે—મેં દારૂનો અંગીકાર કર્યો છે—તેને હવે હું ભૂલી નહિ શકું લક્ષ્મી !—શરાબ એ તો હવે મહારા આ જીવનનો સહારો છે—દારૂ એ તો મહારા નિરસ જીવનનો એક માત્ર સંગાથી છે...”

“ભૂલો છો મૂળદાસ. તેને તમારો સહારો ભલે માનતા હો—તેને તમે તમારા વિસ્મરણની વસ્તુ ભલે ધારતા હો—પરંતુ શરાબ !—એ તો તમારા જીવનમાં પ્રવેશતું ઝેરી તત્વ છે—ધોર પતનને માર્ગે લઈ જનાર એ બેરંગી સત્ત્વ છે—”

“તું ગમે તે કહે લક્ષ્મી ! હવે તો મહારા માટે એ બધું નિરર્થક છે. હું તેને ચાહું છું—તેને મેં મહારો જીવન-સંગી બનાવ્યો કારણ કે તું મને ભૂલી ગઈ-વચન-દ્રોહ કર્યો. હશે-લક્ષ્મી ! તેથી હવે મને કાંઈ દુઃખ થતું નથી. દુનિયામાં મહારજ કાંઈ નહોતું... અને દુનિયામાં હું કાંઈનો પણ ના રહ્યો.....”

“પણ...મૂળદાસ ! આ બધો તમારો એક જાતનો ભ્રમ છે, ભલે તમે મને વચન-દ્રોહી માનતા હો. પણ જે કાંઈ બન્યું તેનું કારણ તો હતું મહારા માતા-પિતાનું મહારા ઉપરનું દયાણુ. તેમની સામે મહારજ કાંઈ પણ ચાલે તેમ નહોતું. મૂળદાસ !—હું તમને ચલાઉં છું—તમારા પ્રત્યે મહારો પ્રેમ—મહારો સ્નેહ તો કાયમ જ છે—શું તમે મને નથી ચલાતા મૂળદાસ ?...”

“મને તહારા પ્રત્યે નફરત નથી લક્ષ્મી ! પણ.....”

“ હું જાણું છું મૂળદાસ કે હું તમારી ના થઈ પણ તે મ્હારે માટે અશક્ય બન્યું. હવે પણ અશક્ય છે. કારણ કે હવે તો હું પરણી ચૂકી-વાસના એ પ્રેમ નથી; પરંતુ પ્રેમ તો મહાન છે; તેનું સ્થાન હિંચ છે. ”

“ લક્ષ્મી ! તું એમ ન સમજીશ કે મૂળદાસ તને મ્હાતો નથી. હું તને મ્હાઉ છું...”

“ શું હજી પણ તમને મ્હારા માટે પ્રેમ છે ખરો. મૂળદાસ ? ”

“ હા. હું હજી પણ સાચા હૃદયથી મ્હાઉ છું; અને મ્હારો પ્રેમ તેવો છે કે જે પ્રેમ એક માતાના હૃદયમાં બેઠે છે. જે પ્રેમ એક બહેનના હૃદયમાં અદર્શિત વાસ કરે છે; તેવા પ્રેમથી હું તને મ્હાઉ છું. લક્ષ્મી !...”

મૂળદાસના આ શબ્દો સાંભળતાં જ લક્ષ્મીની આંખોમાં એક ચમકારો થયો-એક ક્ષણમાં કોઈ અજાણ પ્રેમ-જ્યોત ચમકી ને વીલીન થઈ ગઈ.

“ અને લક્ષ્મી ! મને ત્હારું દુઃખ અસહ્ય લાગે છે. તું લક્ષ્મી બની-ત્હારા પતિએ ત્હારો ત્યાગ કર્યો.....”

“ મૂળદાસ ! હોય. એ તો સર્વ ભાવિના નિર્મોણ છે; હં. પણ તમે મ્હારું એક કહ્યું માનશો ?-તમે દારૂની ભયંકર લતનો ત્યાગ કરો-શરાબને છોડી દો મૂળદાસ.....

“ નહિ. લક્ષ્મી ! તને ભૂલવા માટે મ્હારી તે એક જ સીજ છે. મને માફ કર.....”

અને લક્ષ્મી તથા મૂળદાસ બન્ને વાર્તાલાપમાં મૂંઝાયા હતાં ત્યાં તો સામેથી કોઈ યુવતી તે તરફ આવતી જણાઈ. મૂળદાસ લક્ષ્મીની વિદાય લખતે ચાલ્યો અને લક્ષ્મી ધીરે ધીરે ઉભી થઈ અને પેતાનું લુગડાંથી ભરેલું વામણ ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ત્યાં તો પેલી યુવતી હંક તેની પાસે આવી પહોંચી. તેના મૂખ ઉપર

વીધાની ગંભીર છાયા છવાયેલી હતી, તેની આંખમાં આંસ હતો; તેનું હૃદય કોઈ અગમ્ય મુંઝવણ અનુભવતું હોય તેમ લાગતું હતું. લક્ષ્મીએ તેને આવી ગભરાયેલી સ્થિતિમાં જોઈને પૂછ્યું “ કાણ બહેન શુભદા ?—શા માટે આમ રડે છે બહેન ?—શું તને કોઈ થયું છે ?”

“ શું કહું બહેન !—તમને હું કઈ જાણે જણાવું ?—”

“ હોયે—બહેન !.....”

“ મેં સાંભળ્યું છે કે મહારા બનેલી કોઈ બીજી યુવતી સાથે લગ્ન કરે છે. આજે જ તેમની જાન જવાની છે.....”

“ શું કહ્યું ?—તે બીજા લગ્ન કરે છે ? ખસ કર.....બહેન ! હું હવે વધુ કોઈ પણ સાંભળવા નથી ઇચ્છતી—તું આ લુગડાં લઈને સીધી ઘેર જા...અને હું ?...” લક્ષ્મી વિચારમાં પડી. વળી પાછી બોલી ઉઠી “ શુભદા !—હું જાઉં છું...મહારા જીવતાં—મહારા દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી—મને લગ્નને બીજીની સાથે સુખી જીવન તો વીતાવવા નહિ જ દેડે. જા શુભદા ! લે આ લુગડાં.....” કહેતાંની સાથે જ લક્ષ્મીએ પોતાના હાથમાંનું લુગડાંનું વાસણ શુભદાના હાથમાં મૂક્યું. અને તે રેશન તરગના રસ્તે એકદમ દોડી. શુભદા તો પોતાની બહેનનું આ પાગલપણ જોઈને આભી જ બની ગઈ. તેની બહેન તો આગળને આગળ દોડે જ જતી હતી.

લક્ષ્મી થોડેક દૂર ગઈ ત્યાં તેણે રસ્તામાં જ મૂળદાસને જોયો. તેણે તરત જ ખૂમ મારી “ મૂળદાસ !—મૂળદાસ !.....”

આગળ જતા મૂળદાસ લક્ષ્મીની ખૂમે એકદમ ઉભો રહ્યો. તેણે લક્ષ્મીની તરફ જોયું અને પછી કહ્યું “ કેમ લક્ષ્મી !—”

“ મૂળદાસ ! અત્યારે હું તમારી પાસે એક બીક્ષા માંગું છું. મને બે રૂપીઆની જરૂર છે. તમે તે ના આપો ? અત્યારે ગાડીનો સમય થઈ ગયો છે. ઘેર જવાય તેમ નથી. મહારે અત્યારે ને અત્યારે જડદી જવાનું છે—” એકી શ્વાસે લક્ષ્મી બોલી ગઈ.

મૂળદાસ લક્ષ્મીની આમ એકાએક પહાચેલી પરિસ્થિતી જોઈને વિચારમાં જ પડી ગયો. તેણે લક્ષ્મીને પૂછ્યું “લક્ષ્મી ! ક્યાં ગય છે ?—આમ એકાએક ગભરાઈ કેમ ગયેલી છે ?—”

“હું જાઉં છું—કમલાપુર—તેમને ત્યાં...જસ. શીજી હું તમને પછી કહીશ. મૂળદાસ હવે વિલંબ ના કરશો. ગાડીને સમય નથી.”

અને તરત જ એ ગભરાયેલી મૃગલી સમી લક્ષ્મીના હાથમાં મૂળદાસે પાંચ રૂપીઆ મૂક્યા. લક્ષ્મી તે રૂપીઆ લઈને તરત જ સ્ટેશન તરફ દોડી. તેના કપાળમાંથી ઢોહી વહી રહ્યું હતું. તે પોતાનો એક હાથ કપાળ ઉપર રાખી આગળ વધે જ રહી હતી.

થોડીવારમાં તો દોડતી લક્ષ્મી સ્ટેશન ઉપર આવી પહોંચી; તેણે તરત જ કમલાપુરની ટીકીટ લીધી. ગાડી ઉપડવાને ફક્ત એ જ મીનીટની વાર હતી. તેણે તરત જ સ્ત્રીના ડબ્બામાં પોતાની જગ્યા લીધી.

અત્યારે લક્ષ્મીના હૃદયમાં એક ભયંકર તોફાન જાગ્યું હતું. તે અત્યારે ક્રાન્તિકારીણી બની હોય તેમ લાગતું હતું. તેના હૃદયમાં અત્યારે કંઈ ગહન મંથન થઈ રહ્યું હતું. “મહારા જીવતાં મને ત્યજી દઈને બીજી નવેલી નાર સાથે આનંદમય જીવન વ્યતીત કરવું છે સુખમાં મહાલયું છે—એ બધું હું શા માટે સહન કરે શા માટે નીભાવી લઉં ? જો હું રડી રડીને દિન ગુજરીશ તો તેમને પણ જીવનભર જલતાં જ રહેવું પડશે; અને નહિતર આજ હું મહારા જીવનનું બલિદાન આપીશ. અને બતાવીશ કે ભારત વર્ષની નારીઓમાં એવી પણ શક્તિનો વાસો છે કે જે હસતાં હસતાં પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપે છે.” લક્ષ્મી અત્યારે ગાંડા જેવી બની ગઈ હતી.

કમલાપુર સ્ટેશને ટ્રેન આવીને ઉભી રહી. લક્ષ્મી તેમાંથી નીચે ઉતરી, અને ટીકીટ આપી ગામમાં પ્રવેશી. તેણે તરત જ ત્યાં ઉભેલી એક ઘોડા—ગાડી ભાડે કરી લીધી. ઘોડાગાડી પુરવાટ રસ્તો કાપવા લાગી.

લક્ષ્મીનું સાસર હવે થોડેક જ દૂર હતું. ત્યાં તેના કાને વાજનાં સરોદો પડ્યાં. લગ્ન-ગીતો ગાતી સ્ત્રીઓનો મંજુલ સ્વર તેના કર્ણુ-પટે ગુંજવા લાગ્યો. તેણે એકદમ ગાડીવાળાને ગાડી ઉભી રાખવા જણાવ્યું. તરત જ ગાડી ઉભી રહી. લક્ષ્મી અંદરથી નીચે ઉતરી પડી. અત્યારે તેની આંખોની સામે અંધકાર તરવરી રહ્યો હતો. તેનું માથું ધૂમી રહ્યું હતું. વાજનાં એક એક સૂરે તેના હૃદયને હજારો વીંછીના ડંખ સમાવે દેના થઈ રહી હતી. તે મંદ મંદ પગલે પોતાના સાસરાની છેક નજીક આવી પહોંચી. ત્યાં તેની નજર પૂંખ-પૂંખેથી આચ્છાદિત મોટર ઉપર પડી. મોટરની અંદર સ્મીત હાસ્ય કરતા પતિદેવને ખેડેલા તેણે જોયા. હર્ષભર્યા પતિદેવને આમ એકને તણ દઈને બીજાં લગ્ન કરવા જતા જોઈને તેનું હૃદય એકદમ સળગી ઉઠ્યું. તેની આંખોમાંથી ક્રોધના તણુખા ઝરવા લાગ્યા. તેનું આખું ચમૂખ લાલધૂમ બની ગયું. લક્ષ્મીના શરીરનો રંગ તાંબાના રંગ સમો રક્તવર્ણો બની ગયો. તે વિચારમાં પડી ગઈ હતી; ત્યાં મોટરનું હોર્ન વાગ્યું અને ઉપડવાની તૈયારી કરી.

અને ત્યાં તો લક્ષ્મી એક સિંહણની માફક છલંગ મારીને ટોળાંની ખહાર ધસી આવી અને પરણવા જતા પોતાના પતિદેવની મોટરના છેક આગળના ભાગ આગળ આવીને ઉભી રહી. લક્ષ્મીને આમ એકાએક અહિં આવેલી જોતાં જ સર્વ અવાક બની ગયાં; અને દરેકના મૂખમાંથી એક જ શબ્દ નીકળી ગયો—“અરે ! આ તો લક્ષ્મી !—તે અહિં ક્યાંથી ?...”

અને લક્ષ્મીનો પતિ સુંદરલાલ તો પોતાની પત્નિને આમ એકાએક આવેલી જોતાં જ એકદમ આભો જ બની ગયો. તેનું મૂખ સ્થામ પડી ગયું. પરંતુ બીજી જ ક્ષણે તે મોટેથી મોટરમાંથી બોલી ઉઠ્યો. “લક્ષ્મી !—તું અહિંયાં કોના આમંત્રણથી આવી છું ?—તને કોણે કહેવરાવ્યું હતું તે તું અહિં આવી છું ?—”

“અહારે તમારા કાઈનાય આમંત્રણની કે કહેવરાવ્યાની સહજ

પણ જરૂર નહોતી. હું તો મહારી બતે જ અહિં આવી છું સમજ્યા ?—”

“ હશે તે ગમે તે હોય. પરંતુ તું મહારી નજર સમક્ષથી દૂર થા. લક્ષ્મી ! તારા જેવી એક વંચ્યાનું મૂળ આત્મા મંગળ પ્રસંગે વધુવાર જોવા નથી ઇચ્છતો. ”

“ પણ હું તમને અહિંથી લગ્ન કરવા જ ક્યાં જવા દેનાર છું ! તમે ફરીને લગ્ન નથી કરી શકતા—”

“ તું મને શું રોકી શકે તેમ હતી લક્ષ્મી !—”

“ એ બધું તો હવે જ સમજાશે. ક્યાં તો હું તમને અહિંથી આગળ વધતા રોકીશ કે ક્યાં તો મહાઈ જીવન અહિં જ સમર્પણ કરી તેનો અંત આણીશ. ”

“ જો તારે પ્રાણાર્પણ કરવું છે તો બીજા ધણાય રસ્તા છે. ગામમાં કુવા હિઠાડા છે તેમાં તું પડી તારા દેહનું બલિદાન આપી શકે છે. ઝેર લઈને પણ તું તારું જીવન આપી શકે છે. અને જો તેમ કરવાની તારી ઇચ્છા ના હોય અને જીવતાં જ રહેવું હોય તો કોઈ બીજા યુવક સાથે લગ્ન કરી લઈને તારા જીવનને તું સુખી કરી શકે છે. હું તને તેમ કરતાં જરાપણ રોકનાર નથી. ”

“ તમારા જેવી હું નથી કે બાળું લગ્ન કરું, સમજ્યા ? એક પતિ હયાત છતાં બીજો પતિ કરું ?—પોતાની પત્નિને બીજો પરણી જવાનું કહેતાં તમોને જરાપણ શરમ નથી આવતી ?—”

“ હવે વધુ કાંઈપણ બોલ્યા સિવાય તું અહિંથી ચાલી જ. તારાં આ બધાં સ્ત્રી-ચરિત્રને હું સારા પેઢે પીછાનું છું. માટે અહિંથી દૂર થા નહિતર મહારી મોટર તારા દેહ ઉપર થઈને ચાલી જશે. ”

“ તેની હું જરાપણ પરવા કરતી નથી. મહારા દેહની મને જરાપણ દરકાર નથી. ”

“ હજી પણ કહું છું કે લક્ષ્મી મહારા માર્ગમાંથી તું દૂર થા. ”

“ હું અહિંથી એક તલબાર પણ બસનાર નથી. તમારાથી

આપ તે જીવન તમે કરી શકો છો. પરંતુ મહારા જીવતાં તો હું તમને અધિથી પરજીવા જવા દેનાર નથી એ ચોક્કસ માનજો.

“ પરંતુ હું તને સ્વતંત્રતા આપું છું લક્ષ્મી, કે તું ઓળ લગ્ન કરી ત્યાં જીવન સુખી કર. ”

“ મહારા લગ્ન ?-મહારા લગ્ન હવે તો થશે સ્વર્ગમાં...”

“ એમ છે તો હું પણ જોઉં છું કે તું કેવી નથી ખસતી. કહીને સુંદરલાલે ડ્રાઈવરને મોટર આગળ ચલાવવા હુકમ સાંભળતાંજ લક્ષ્મી મોટર આગળ જમીન ઉપર સૂઈ ગઈ. ડ્રાઈવરમાં એ શક્તિ નહોતી કે તે લક્ષ્મીના દેહ ઉપર મોટર ચલાવે. તેણે તરત જ સુંદરલાલને સાફ સાફ જણાવી દીધું કે-“ મહારાથી એ નહિ બને. ” અને તરત જ તે મોટરમાંથી નીચે ઉતરી ગયો.

પરંતુ સુંદરલાલ તો ક્રોધમાં આંધળો બન્યો હતો. તેને કંઈ પણ ભાન રહ્યું નહોતું. તેણે તરત જ મોટરનું હોર્ન વગાડ્યું, પરંતુ રાજુચંડી સમી લક્ષ્મી પોતાના સ્થાનેથી સહજ પણ ના ખસી. આથી તે વધુ ચીડાયો, અને છેલ્લી વાર તેણે ફરીથી હોર્ન માર્યું. પરંતુ આ વખતે પણ એ સિદ્ધાંતવાદી અને અડગ પ્રતિજ્ઞા લઈને સૂતેલી લક્ષ્મી રતીભાર પણ ના હાલી. આથી સુંદરલાલના મનમાં લક્ષ્મીનું આ કૃત્ય પોતાને ડરાવવા પૂરતું જ લાગ્યું-તેને તેમાં સ્ત્રી-ચારિત્રનો ભાસ થયો. અને એ ઉસ્કેરણીલયાં વિચારોમાં ને વિચારોમાં તેણે મોટર એકદમ ચાલુ કરી, અને આંખો બંધ કરીને જમીન ઉપર સૂતેલી લક્ષ્મીના દેહ ઉપર તે મોટરના કાળદૂત સમા રાક્ષસી-ચક્રો ફરી વળ્યાં. લક્ષ્મીના મૂખમાંથી એક કારમી અને તીણી ચીસ નીકળી ગઈ-તેનું લોહી ખરડ્યું શરીર જમીન ઉપર તરફડીયાં મારવા લાગ્યું. લક્ષ્મી ઉપર મોટર ફરી વળ્યા પછી સુંદરલાલનો ક્રોધ એકદમ ઉતરી ગયો. તેને પોતાની જાતનું ભાન થયું, તેણે ગુસ્સાના આવેશમાં શું કરી નાંખ્યું તેની ખબર હવે તેને થઈ, તેણે દેહ ધૂળવા લાગ્યો.

જ્યારે બીજી બાજુ સુંદરલાલના આ કૃત્ય બદલ લોકોમાં કોપની ભયંકર જ્વાળા ફાટી નીકળી. તે ગભરાયો, અને પોતાનો જન બચાવવા દોડ્યો. પરંતુ લોકોએ તેની પૂઠ પકડી હતી. છેવટે તે પોતાનો બચાવ કરવા પાસેના એક કુવા તરફ દોડ્યો અને ભયનો માર્યો તેમાં જ ફેદી પડ્યો. અને તેને બચાવી લેવામાં આવે તે પહેલાં તે સુંદરલાલના જીવનનો કરુણ અંત આવ્યો.

અને હસ્તે મૂખે પોતાના જીવનનું બલિદાન આપનાર ત્યક્તા લક્ષ્મી અને તેના પતિ સુંદરલાલના સખને રમશાનમાં સાથે લઈ જવામાં આવ્યાં. અને બન્નેના સાથે જ અગ્નિ-સંસ્કાર કરવામાં આવ્યાં.

એ ચીતાઓ ભડભડ બળી રહી હતી. અને એ સળગતી જ્વાલાઓ તરફ જોઈને એક વ્યક્તિનું હૃદય રડી રહ્યું હતું. તેની આંખમાંથી આંસુની અરબલીત ધારાઓ વહી રહી હતી. તે વ્યક્તિ હતી મૂળદાસ.

“ પૂર્ણિમા ! આજે ઉઠનાટ વધુ લાગે છે નહિ ? ”
પૂર્ણિમાની એક વીખરાયેલી લટ ખેંચતાં હિમાંશુએ કહ્યું.

“ ઉઠનાટ તો લાગેજ ને હિમાંશુ ! આખરે દિવસો તો
તાપના જ છે ને ? ” સહજ સ્મિત કરતાં પૂર્ણિમા બોલી.

હિમાંશુ પૂર્ણિમાની ધવળ દંત-પંક્તિ સામું એકી દશ

બોધજ રહ્યો. પછી તે બોલ્યો “લાવો ત્યારે પંખો ચલાવીએ” કહીને તે સામેના સ્વીચ બોર્ડ તરફ ગયો અને સ્વીચ દબાવવા હાથ ઉંચો કર્યો, ત્યાં તો પૂર્ણિમા તેની આગળ દોડી, અને સ્વીચ પર હાથ મૂકતાં અટકાવીને કહ્યું “આ પંખાનો પવન ખાવો રહેવા દો.”

“ફ્રમ !” હિમાંશુએ આશ્ચર્ય સહ પૂછ્યું.

“આ પવન તો કૃત્રિમ છે” પૂર્ણિમાએ આંખની પાંપણો મીંચતાં કહ્યું.

“પણ એથી શું થયું પૂર્ણિમા ?—તાપ તો સમાવશે ને ?—”

“જરૂર આ કૃત્રિમ પવન તાપ તો સમાવશે પરંતુ પાછળથી રોગના ભોગ પણ ખનાવશે એ તમે કદાચ ઓછું ગણતા હશે...” હસતાં હસતાં ફરીને પૂર્ણિમા બોલી.

“તું આવું દ્વિઅર્થી સંભાષણ શું કરે છે પૂર્ણિમા ?”

“હું દ્વિઅર્થી ક્યાં બોલું છું ?—હું તો મને જે સમજાય છે તેટલું તમને કહું છું.”

“પણ તું શું કહેવા માગે છે તેનો અર્થ હું કાંઈ જ સમજી શકતો નથી.

“તમને શાનું સમજાય ?—પુરૂષોનું તો એ માનસ જ છે કે સ્ત્રીઓની કોઈપણ વાત તેમનાથી સમજાતી જ નથી. ફક્ત પોતાના જ સ્વાર્થની વાત તેઓ સારી રીતે સમજી શકે છે.”

“પુરૂષો ઉપર તું આવી જાતનો ખોટો આક્ષેપ મૂકે છે પૂર્ણિમા !”

“તો તેથી પુરૂષો બલેને મ્હારી સામે બહનક્ષીની ફરીયાદ જ ન માંડે.”

“પણ આમાં એ વાત છે જ ક્યાં ?”

“તો પછી હું તો તમારા બલા માટે જ કહેતી હતી કે કૃત્રિમ પવનથી માંદા પડાય.”

“સાફ ત્હારી સઘળી વાત સાચી હવે તું એને ત્યાં જ અટકાવી દઈશ.”

“અસ આટલી વાતમાંય તમે કંટાળી ગયા હિમાંશુ ?”

“હું તો શું પણ ખૂદ ઈશ્વર પણ તમારાથી કંટાળી ગયે પૂર્ણિમા !”

હિમાંશુનું આ વાક્ય સાંભળીને પૂર્ણિમા ખીલખીલાટ હસી પડી. તેને હસતી જોઈને હિમાંશુ બોલ્યો “પૂર્ણિમા ! તું ખરેખર ! ખહુ જ મસ્તીખોર છે હો—”

“હું તો મસ્તીખોર છું અને મદભરીએ છું. કારણ કે મસ્તી તો જ્યાં મદ હોય ત્યાં જ સમાયેલી છે. કેમ ખરૂં ને ?—”

“ફરી પાછી એની એ વાત !”

“હશે ચાલો એ વાતને આપણે અહિં જ પકડી મૂકીએ.” કહીને પૂર્ણિમા આંખો મટમટાવી હિમાંશુના સામે જોતી ઉભી રહી. હિમાંશુથી ના રહેવાયું. તે બોલી ઉઠ્યો “પૂર્ણિમા ! મને તાપ વધુ લાગે છે. તું ખસી જા. પંખો ચલાવવા દે.”

“નહિ. આપણે ઉપર અગાશીમાં જઈએ. ત્યાં ઠંડો અને કુદ-રતી પવન વાતો હશે.”

“ચાલો ત્યારે અગાશીમાં જઈએ. મ્હારી ક્યાં ના છે.”

અને તરત જ પૂર્ણિમા તથા હિમાંશુ ઉપરની બાજુ આવેલી અગાશીમાં આવ્યા.

હિંચે નિર્મળ આકાશમાં સુધાકાર વિમલ હાસ્ય હસી રહ્યો હતો અને કાશી નગરીને ચંદ્રિકા રનાન કરાવી રહ્યો હતો, પૂર્ણિમાનું મકાન કાશી નગરીના એક મહેલ્લાના છેક છેવાડે આવેલું હતું.

થોડાક વખત અગાશીમાં આમતેમ ફરી પૂર્ણિમા અંદરની બાજુ જઈને એક સુંદર ગાલીચો અને પાનની પેટી લઈ આવી તેણે અગાશીમાં ગાલીચો પાથર્યો અને ચંદ્રના ધવળ પ્રકાશમાં એ બન્ને જણાં બેઠાં. પૂર્ણિમાએ પાનની પેટી ખોલી અને બે પાન ખનાવ્યાં. હિમાંશુએ તે પાન લેવા હાથ લંબાવ્યો. તરત જ

પૂર્ણિમાએ તેને તેમ કરતાં અટકાવી કહ્યું “ નહિ. હિમાંશુ આ પાન તો હું મ્હારી જાતે જ તમને ખવરાવીશ. ”

“ એટલો ત્હારો મ્હારા પ્રત્યે પ્રેમ છે એ જોઈ મને આનંદ થાય છે પૂર્ણિમા !—છતાં પણ ..”

“ કેમ અચક્યા હિમાંશુ ?—”

“ છતાં પણ મને એક વાતની શંકા છે કે તું મ્હારી તરફ આ તારો પ્રેમ નિરંતર ટકાવી નહિ શકે !—”

પૂર્ણિમા હિમાંશુની આ વાત સાંભળી ઘડીભર સ્તબ્ધ બની ગઈ. તે હિમાંશુના મૂખ ઉપર તરવરતા ભાવ તરફ એકી દશે જોઈ રહી. પછી તે બોલી “ હિમાંશુ ! હું તમારા પ્રશ્નનો કાંઈ અર્થ સમજી ના શકી. ”

“ અને તને હું મ્હારા પ્રશ્નનો અર્થ કહીશ તો ખોટું લાગશે પૂર્ણિમા—”

“ તમારી ભૂલ છે. મ્હારે ખોટું લગાડવાનું કાંઈ કારણ ?—અને હિમાંશુ એટલું ચોક્કસ માનજો કે તમારા પ્રત્યે મને કદાપી પણ ખોટું નહિ લાગે...”

“ તો સાંભળ પૂર્ણિમા !—જગતના લોક કહે છે કે વેશ્યાનો વિશ્વાસ નહિ—તેના હૃદયનો ભરસો નહિ. કારણ કે તે તો પૈસાની જ સગી હોય છે—લક્ષ્મીની જ ભૂખી હોય છે. તેને ત્યાં તો શ્રીમંતનાં જ મૂલ્ય અંકાય છે—કંગાલની તેને ત્યાં કોડીની પણ કિંમત હોતી નથી. શું આ વાત સત્ય છે પૂર્ણિમા ?—”

“ હિમાંશુ ! માની લો કે તે વાત કદાચ સત્ય પણ હોય. ”
પૂર્ણિમાએ સહજ ગંભીર મૂખે દર્દભર્યા અવાજે કહ્યું.

“ તો શું તમારે દારે પ્રેમની કાંઈ જ કિંમત નથી ?—સ્નેહના કાંઈ જ મૂલ્ય નથી ?—”

“ પ્રેમ !—પ્રેમ એ શું ચીજ છે તે હમે નથી જાણતા. હિમાંશુ !—

તમારી પાસે એ પ્રેમ-એ હસ્તેહ છે ખરા ?-તમે એ મને પ્રત્યક્ષ બતાવી શકો છો ખરા ?-”

“ તું તો ગાંડી છે. પૂર્ણિમા ! શું પ્રેમ તે પ્રત્યક્ષ બતાવી શકાય તેવી વસ્તુ છે ?-તેને તો હૃદયથી જ ઓળખી શકાય—” હિમાંશુએ પોતાનો હાથ પોતાના હૃદય ઉપર મૂકતાં કહ્યું.

“ ત્યારે તો એ સોદો હૃદયનો જ કહેવાય ને ? ” પૂર્ણિમાએ પણ ધીરે રહીને પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા. ”

“ તો પછી હૃદયની અંદર સમાયેલી વસ્તુની આશા શરીરથી રાખવી તે કેવી રીતે બની શકે ? તમે મને સમજાવશો ?—”

પૂર્ણિમાના આ શબ્દોથી હિમાંશુ મૂંઝાયો. તેનો તેને શું જવાબ આપવો તેની કાંઈ સૂઝ પડી નહિ.

“ કેમ બોલતા નથી હિમાંશુ ? જવાબ આપો. તમે મહારી પાસેથી તમારા પ્રશ્નોની આશા ધરાવો છો તો હું પણ તમોને પૂછું છું તેનો જવાબ કેમ નથી આપતા ?-તમે હમને પૂછવા જેટલા હકદાર છો તેટલું હમે તમને પૂછી તો શકીએ ને ?!...” પૂર્ણિમા આગળ ને આગળ બોલી જ રહી હતી. તેના શબ્દે શબ્દે હિમાંશુના હૃદય ઉપર સખ્ત અસર થઈ રહી હતી. તે આગળ બોલી “ હિમાંશુ ! તમે જે જગતના લોકોની વાત કરી રહ્યા છો તે જગતના લોકો કેવા છે તે તમે જાણો છો ?- જે સમાજના પુરુષોની વાત મને જણાવી રહ્યા છો તે સમાજના પુરુષો કેવા છે તેની તમને ખબર છે ?-ન જાણતા હો તો જાણો-હમારે દારે પુરુષો શા માટે આવે છે ?-હમારા ઉપર ઉપકાર કરવા નહિ-સમાજથી તરછોડાયેલાં હમે ભૂખે મરીએ છીએ તે માટે નહિ-પાપના પન્થેથી હમેને ઉગારવા નહિ-નર્કાગારમાં હમે સખડી રહ્યાં છીએ તેમાંથી અમારો ઉદ્ધાર કરવા નહિ-પરંતુ ! હા !-” કહેતાં કહેતાં પૂર્ણિમાએ એક ઉડો નિશ્વાસ નાખ્યો. પછી તે બોલી “ તેઓ હમારે આરણે

આવે છે હમારા દેહ દારા મઝા લુંટવા-યૌવનનો ઉપભોગ કરવા-
પોતાની કામ-વાસના તૃપ્ત કરવા...અને સ્વાર્થી પુરૂષ જાતની ભય-
કરતા તમે જાણો છો હિમાંશુ ?.....”

હિમાંશુ પાસે પૂર્ણિમાના પ્રશ્નનો જવાબ ક્યાં હતો ? તે તો
નિરૂત્તર જ રહ્યો, એકી ટકે પૂર્ણિમાના મૂખ સામું જોઈ જ રહ્યો.
તેને પૂર્ણિમા આજે જૂદી જ જાતની લાગતી હતી-તેના મૂખ ઉપર
કાંઈ વીચીત્ર જ્યોતી તે નિહાળતો હતો.

અને પૂર્ણિમાએ આગળ ચલાવ્યું. “ હમારા ત્યાં આવનારા
પુરૂષો ભયંકર લુંટારા હોય છે. તેઓ તો અહિં શારિરીક સૌન્દર્ય”
લુંટવા જ આવે છે-દેહ-યૌવનનો ઉપભોગ કરી આનંદ મેળવવા
માટે જ આવે છે. અને હમારા દેહ પર સોહામણું સૌન્દર્ય હોય છે-
હમારા શરીર પર થનગનતું યૌવન હોય છે-તેમને પાગલ બનાવી
મૂકે તેવી અનેરી મોહિની શક્તિ અને આકર્ષણ હોય છે-ત્યાં સુધી જ
કામ-ધેલા પુરૂષ લુંટારા હમારે ઉંજરે ચઢે છે-ત્યાં સુધી જ તે હમેને
પોતાની કામ-વાસના તૃપ્તિનું સાધન માની હમારી સાથે પ્રેમ-ભયુ
વર્તન દાખવે છે. અને હમે વેશ્યાઓ ! તેમની સાથે શું દગો ખેલીએ
છીએ ? તે મહારાથી નથી સમજી શકાતું. હિમાંશુ !-તેઓ હમારા
દેહ-સૌન્દર્યનો ઉપભોગ કરે છે ત્યારે જ પૈસા આપે છે-તેઓ હમારું
યૌવન લુંટે છે ત્યારે જ હમારા તરફ થોડા રૂપીઆ ફેંકે છે. એટલે
તેમને જ્યારે હમે હમારી જાત સોંપીએ છીએ-હમારું આ શરીર
સોંપીએ છીએ ત્યારે જ તે હમેને પૈસા આપે છે. તેમની કામ-
વાસના હમે સતોષીએ છીએ ત્યારે તે હમેને પૈસા આપી સતો-
ષવા પ્રયત્ન કરે છે. આમાં હમે તેમની સાથે શું પ્રપંચ ખેલીએ
છીએ ?-તેમની સાથે હમે કઈ જાતનો વિશ્વાસઘાત કરીએ છીએ ?-
તમે કહેશો હિમાંશુ ? ”

હિમાંશુએ પૂર્ણિમાના ખભે હાથ મૂકતાં કહ્યું “ પૂર્ણિમા !-
પૂર્ણિમા !-આમ તું આવેશમાં કેમ આવી ગઈ છું ?-”

“હું આવેશમાં કેમ ના આવું ? હિમાંશુ ! જ્યારે તમે જગ-
તના લોકોનો પ્રજ્ઞ મહારી સમક્ષ ઉભો થ્યો ત્યારે મહારાથી મહારો
આવેશ છૂપાવી શકાતો નથી. જે લોકો હમારી કફેડી હાથતમાં
હમારો ભાવ પણ નથી પૂછતા !—જે લોકો હમોને શું દુઃખ છે
તેટલો સજ્જ પણ નથી પૂછતા તે લોકો હમોને જ્યારે વીશ્વાસવા-
તીણિ-અને ખેવચની જાહેર કરે છે ત્યારે હું આવેશમય કેમ ન
બનું ?—હમારી પાસેથી તેમને પ્રેમ જોતોએ છે—પણ હમારી પાસે
પ્રેમ ક્યાં છે ? હમે તો યંત્રવત્ બન્યા છીએ અને આ શરીરને
હમે યંત્રની માફક જ તેમને સોંપીએ છીએ. આ તો વ્યાપાર છે.
પ્રેમ-પ્રેમના મીઠ્યા અને દંભી પોકારો કરનારાએ લોકોને તો પૂછો
કે તમારા હૃદયમાં પ્રેમ છે ?—ક્યાંથી હોય ?—તેમના હૃદયમાં તો
નીરંતર સ્વાર્થ છે—લાલસા છે—કામ-તૃષ્ણા માટેની ભયંકર પીપાસા
છે—તો પછી તેમને અમારી પાસેથી પ્રેમ જેવી પવીત્ર વસ્તુની આશા
શા માટે રાખવી જોતોએ ? અને હિમાંશુ ! તમે મને કહો છો કે હું
તમને પ્રેમથી નહિ ચાહી શકું. પણ એ સત્ય નથી. સાચી વાત
તો એ છે કે તમે જ મને પ્રેમથી ચાહી નહિ શકો.”

“શા ઉપરથી તું એમ કહે છે પૂર્ણિમા ?” હિમાંશુએ સહજ
આશ્ચર્યભર્યા અવાજે પૂછ્યું.

“કારણ કે દયા અને સહાનુભુતી એ પ્રેમનાં પગથીયાં છે. તે
જ્યાં નથી ત્યાં પ્રેમ કદી ટકી શકતો નથી.”

“મહારામાં દયા અને સહાનુભુતી નથી એ તેં શી રીતે જાણ્યું ?”

“તમારા ઉપર હું નથી કહેતી હિમાંશુ ! પરંતુ પુરુષોમાં સ્ત્રીઓ
માટે સહજ પણ લાગણી હોતી નથી. જો તેમના હૃદયમાં સ્ત્રીઓ
માટે દયા હોત-સહાનુભુતી હોત તો આજે સ્ત્રીઓના હૃદય જે
અસંતોષની આગથી ભભૂકી રહ્યા છે તેવા હોત નહિ. લાખો અભા-
ગિની નિરાધાર વિધવા નારીઓને લોહીના આંસુ વહાવવા પડત
નહિ—સંરક્ષણ અને સંહાય વિના રહી જતી હજારો દુઃખી અમળાઓ

વિધર્મીઓ દ્વારા પરધર્મી બનત નહિ-તેમના ઉપર આજે જે ભતના મોઝારા અત્યાચારો થઈ રહ્યા છે તેવા થાત નહિ અને શયતાનોના હાથમાં સપડાઈ પાપનો માર્ગ પકડી શકત નહિ-કાશી જેવા પરિત્ર ધામમાં પોતાના પેટની જ્વાલાઓને દારવા-તેને શાંત કરવા વેશ્યા-વૃત્તિનો આશ્રય લેવો પડત નહિ. હું તમને હમે ઓઓ ઉપર ગુજ-રતા અત્યાચારો વીણે શું શું કહું ?-તમારી સમક્ષ હું શું શું વર્ણવું હિમાંશુ ?...અને છતાંય મને એક જ વાતની નવાઈ ઉપજે છે-એક જ વાતનું મને આશ્ચર્ય થાય છે કે આટલાટલા અત્યાચારો, સીતમો અને જૂલમો હોવા છતાં હિન્દુ ધર્મ કેમ બચી શક્યો છે ? પૂર્ણિમાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેનાથી વધુ આગળ બોલાવું નહતું. તે સહજ અચકી. તેણે પોતાના હોઠ દાંત વચ્ચે દબાવ્યા. તેના મૂખ પર મંભીરતા વધુને વધુ છવાતી હતી-તેનો આવેશ વધતો હતો હિમાંશુમાં તો પૂર્ણિમાને પ્રત્યુંતર આપવાની તાકાત રહી નહોતી; કારણ કે પૂર્ણિમાની દલીલો સચોટ હતી.

થોડી વાર મૌન રહ્યા પછી પૂર્ણિમાએ હિમાંશુનું મૂખ પોતાના તરફ ઉઘું કરતાં કહ્યું “ હિમાંશુ ! બીજાની વાત જવા દો. હું મહારી પોતાની જ વાત તમારી સમક્ષ કરું આજે હું વેશ્યા-વૃત્તિનો ત્યાગ કરું-તમારે ત્યાંના જંધીયાર રસોડા અને ધંટીને માટે તૈયાર થાઉં. તો શું તમે મને તમારા ત્યાં લઈ જવા તૈયાર થશો ખરા ? અને જો તેમ ન થઈ શકતું હોય તો હમારા પ્રત્યે તમે પ્રેમ ધરાવો છો-હમારા પ્રત્યે તમે રહાનુભૂતિ ધરાવો છો એમ શી રીતે કહી શકો ?”-

પૂર્ણિમાની વાત સત્ય હતી. હિમાંશુ તેનો કંઈ પણ જવાબ આપી શકે તેમ નહોતું, તે તો ચૂપ જ બેસી રહ્યો. આથી પૂર્ણિમા સહજ ધીરા પણ મૃદુ અવાજે બોલી ઉઠી “ હિમાંશુ ! હું સારી રીતે સમજું છું કે તમે એજ પુરૂષ સમાજના હોવા છતાં પણ સહૃદયી છો-સરળ છો. અને તેથી જ મેં મહારી સઘળી રપટ વાતો તમને જણાવી છે. નહિતર તમે જાણો છો કે હું પુરૂષોને કેટલી

ધીક્કારં છું ? તેમને કેટલી નદરતની દ્રષ્ટિએ જોઉં છું !—જ્યારે મેં તમને મ્હારં દીક્ષ પહેલ વહેલું અર્પણ કર્યું છે. અને તેથી જ હું તમારી સમક્ષ મ્હારં હૃદય ખોલીને વાત કરું છું. જો તમે મ્હારા પ્રત્યે શુદ્ધ પ્રેમ ધરાવતા હો તો મને તમારો સંપૂર્ણ સાથ આપો—મને તમારા હૃદયના એક ખૂણામાં અનોખું સ્થાન આપો—અને પછી જુઓ પૂર્ણિમા તમારી દાસી બનીને રહેશે—પૂર્ણિમા તમારી પૂજારણ બનીને પોતાનું જીવન વીતાવશે...”

પૂર્ણિમાના અંતિમ શબ્દોએ હિમાંશુના અંધકાર વ્યાપ્તા હૃદયમાં આશાના કિરણની એક આછી રેખા ચમકી ઉઠી, તે ખોલી ઉઠ્યો: “ પૂર્ણિમા ! તું મ્હારી વાસેથી કેવા પ્રકારનો સાથ માંગે છે ? ”

“ સમાજના પાપનું તમે પ્રાયશ્ચિત કરો અને મને તમારી પત્નિ તરીકે સ્વીકારો.....” પૂર્ણિમાના મૂખ ઉપર આનંદની વાદળી દોડવા લાગી.

“ તેમજ થશે પૂર્ણિમા !...” હિમાંશુના અંતરમાંથી પણ ઉદ્ગાર સર્યા. પૂર્ણિમાએ તે ઉદ્ગાર શાંત ચિત્તે ઝીલ્યાં; તેણે ઉચ્ચ આકાશમાં વિહાર કરતા ચન્દ્ર સામે જોયું. ચન્દ્રની પ્રકુલ્લતા સાથે તેનું હૃદય પણ પ્રકુલ્લિત બન્યું. હિમાંશુએ પૂર્ણિમાને પોતાની તરફ ખેંચી હૃદય સરસી ચાંપી. અને પૂર્ણિમા કાંઈ અનેરી શાંતિ અનુભવતી હોય તેમ તેને લાગ્યું.

[૨]

પૂર્ણિમા કોણ હતી ?

પૂર્ણિમા એ કાંઈ વેશ્યાની પુત્રી નહોતી તેણે કાંઈ નાયનારીને ત્યાં જન્મ લીધો નહોતો. તેનો જન્મ તો ખાનદાન, કુલીન અને સંસ્કારી કુટુંબમાં થયો હતો. તે તેના માતા-પિતાને ઘણી જ વહાલી હતી. બાલ્યકાળથી જ તેને ઘણું જ સુંદર શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું.

પૂર્ણિમા દેખાવડી હતી. સુંદર હતી—તેના અંગે અંગમાં અદ્ભુત

મૌવન હતું—અનેક આકર્ષણ હતું. તેનું દેહ-સૌન્દર્ય નિહાળીને હજારો નયન ખેંચાતાં હતાં.

એક દિવસ તે પોતાના માતા-પિતા સાથે ચંદ્ર-અહણુ જોવા કાશી ગઈ. ચંદ્ર-અહણુના દિવસે કાશીમાં અપાર માનવ-મેદની જામી હતી, તેમાં જાત જાતના માણસો ભેગા થયા હતા. આમાં કેટલીક અદમાશ ટોળાઓ પણ આવી હતી કે જે યુવાન બાળાઓના હરણુ કરી તેમને ગમે ત્યાં વેચી દેતી. પૂર્ણિમાની આવતમાં પણ તેમજ બન્યું. મોડી રાત્રે ચંદ્ર-અહણુ હતું, હજારો માણસો રસ્તા પર આમ તેમ ચાલતા હતા. ભીડ સખ્ત જામી હતી, ધીરે ધીરે ચંદ્ર-અહણુ શરૂ થયું. અંધકાર વ્યાપવા લાગ્યો. લોકોનો ધસારો વધવા લાગ્યો. થોડી વારે તો આખોય ચંદ્ર દેખાતો અદ્રશ્ય થઈ ગયો. સર્વત્ર અંધકારનું સામ્રાજ્ય પથરાઈ ગયું. અને એ અંધકારનો લાલ લહને એક અદમાશ ટોળાએ પૂર્ણિમાને પોતાની પ્રપંચ-જાળનો શિકાર બનાવી. તેને તેના મા-આપથી વિખુટી પાડી દીધી. બહુ તપાસ કરી પરંતુ તે મા-આપને શોધી શકી નહિ. કાશીથી તે અગ્નણ હતી. તેને રસ્તો જડતો નહોતો. તેની આંખ-માંથી આંસુનો અરબલીત પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. તે પોતાના માતા-પિતાને શોધીને શાપી. આખરે કંટાળીને તે એક જગ્યાએ બેઠી.

બિચારી પૂર્ણિમાને ક્યાં ખજર હતી કે એક ટોળાના હાથમાં તે સપડાઈ હતી. તેની પાછળ-પાછળ તેના માણસો ભમતા હતા. તે જે સ્થળે બેઠી હતી ત્યાં આગળ એક ડોશી કે જેનું આ પડ-થંત્ર હતું તેને મોકલવામાં આવી. તેણે પૂર્ણિમાની સામે ધારી ધારીને જોવા માંડ્યું.

પૂર્ણિમાની આંખમાં આંસુ જોડેને તે બોલી, “બહેન ! કેમ રહે છે ?—શું તું રસ્તો ભૂલી છે ?—”

“હા. માજી હું કાશીમાં હજુ નવી જ આવેલી છું. મહારા

માતા-પિતાથી વિખુરી પડી ગયેલી થું. " કહીને પૂર્ણિમાએ તે ડાશીને પોતાની વીતક જણાવી.

પૂર્ણિમાની વાત સાંભળ્યા પછી ડાશીએ તેને કહ્યું " જહેન ! અત્યારે તું મ્હારી સાથે ચાલ. અહિં એકલા રહેવું સારું નથી. કાલે તેમની તપાસ કરાવીશું. " એમ કહીને તે પૂર્ણિમાને ભોળાઈને પોતાને મકાને લઈ ગઈ.

પૂર્ણિમા ગભરાતી ગભરાતી તેના મકાનના પગથીયાં ચઢવા લાગી અને ઉપર જઈને બેતોં જ તે જ્યાં ઉભી હતી ત્યાંને ત્યાંજ થંભી ગઈ. તેણે ચારે બાજુ નજર કરી તો તેની આંખ સમક્ષ જુદી જુદી જાતના વાજાંત્રો દેખાયાં. વીણા-સતાર, હાર્મોનીયમ અને મૃદંગ વીગેરે બેતોં જ તેનું હૃદય પોકારી ઉઠ્યું " પૂર્ણિમા !-તું આ કોને ત્યાં આવી ચઢી ?-આ તો કોઈ વેશ્યાનું ગૃહ છે—" તે એકદમ નીસરણીના પગથીયાં પાછા ઉતરવા જતી હતી ત્યાં પેઢી ડાશીએ તેને અચકાવીને કહ્યું " પૂર્ણિમા !-શું તું આ બધાં વાજાંત્રોથી ગભરાઈ ગઈ ?-પણ તું શા માટે ગભરાય છે ?-તું અહિંયાં સુરક્ષિત છે-નહિતર તું બે બીજાને પંથે ચઢી હોત તો....."

બીજા જ ક્ષણે પૂર્ણિમાને પોતાના ભાવીનો ખ્યાલ આવ્યો. શું કરવું તે તેને સુઝતું નહોતું. આખરે તેણે તે ડાશીને ત્યાં રહેવાનું સ્વિકાર્યું.

ડાશી પોતાના કામમાં ઘણી જ હોંશિયાર હતી. તે જાણતી હતી કે બે પૂર્ણિમા તેના મા-આપને પોતાના શરનામાથી પત્ર લખશે તો તેઓ એમ જાણશે કે પોતાની પુત્રી એક વેશ્યાને ત્યાં રહી છે એટલે તેનો કદીપણ સ્વીકાર નહિ કરે અને પૂર્ણિમા સદાને માટે તેની આવકનું સાધન થશે. એ વિચારે તેણે બીજા દિવસે તેના મા-આપ ઉપર કાગળ લખાવ્યો. એ કાગળનો જવાબ ના આવ્યો એટલે ઉપરા-ઉપરી બીજા બે ત્રણ કાગળો લખાવ્યા, પૂર્ણિમાએ

પોતે જાતે જ તે કામળો દપાત્રમાં નાંખ્યા; પણ તેના માતા-પિતા તરફથી કાંઈ પણ જવાબ મળતો નહોતો.

આખરે એક દિવસ પૂર્ણિમા ઉપર એક કવર આવ્યું. તેણે હર્ષભર્યા હૃદયે તે કવર ખોલ્યું પરંતુ તેની સર્વ આશા-સર્વ હર્ષ કવરની અંદરનો પત્ર વાંચતાં નિરાશામાં પરિણમ્યાં તેમાં લખ્યું હતું. પૂર્ણિમા !.....

ત્હારા બધાંય પત્રો હમોને મળ્યા છે. તું તને તેડાવી લેવા અમોને પત્ર લખે છે પરંતુ હવે હમો તને તેડાવીએ એ અસંભવ છે. તું કાશીમાં વીખુટી પડીને હમારા માટે દુનીયામાંથી સદાને માટે વીખુટી પડી છું; કારણ કે તું એક વેશ્યાને ત્યાં રહે છે. તે ત્હારા પત્ર પરથી સ્પષ્ટ થાય છે, એટલે હવે તને હમે કાંઈપણ રીતે ધરમાં રાખી શકીએ તેમ નથી. હમારે સમાજમાં રહેવાનું છે-હમારી પ્રતિષ્ઠા-હમારી આખર-હમારી કુલીનતા જાળવવાની છે...એજ.

હીન્દુ ત્હારા

દુઃખી માતા-પિતા...

પૂર્ણિમાએ પોતાના માતા-પિતાનો પત્ર વાંચ્યો, તેની આંખમાં જમ્જમીયાં ભરાઈ આવ્યાં. તેનું હૃદય દ્રવી ઉઠ્યું. તેના હૃદયમાંથી ઉદ્ગાર સરવા લાગ્યા: “હાય ! હિન્દુ સમાજ !-મેં એક વેશ્યાને ત્યાં આશ્રય લીધો તેમાં માતા-પિતાએ મ્હારો જીવનભર ત્યાગ કર્યો તેમને તેમની પ્રતિષ્ઠા-તેમની કુલીનતા આડે આવી...હવે મ્હારે માટે દુનિયામાં સ્થાન ક્યાં રહ્યું ?...” તે રડી પડી. તેવામાં પેલી ડોશી પૂર્ણિમાના ખંડમાં આવી અને કહ્યું “પૂર્ણિમા ! જવાબ આવ્યો ?”

“હા. માણ.” કહીને પોતાના ઉપર આવેલો પત્ર વાંચ્યો; અને ડોશી આગળ તે ધ્રસકે ધ્રસકે રડી પડી. ડોશીએ તેના માથે હાથ ફેરવતાં કહ્યું “બહેન ! રડીશ નહિ. આ ત્હારું જ ઘર છે એમ માનીને અહિં રહેજે.

પૂર્ણિમાએ મનમાં વિચાર્યું કે હવે મ્હારે માટે આ સિવાય બીજું સ્થાન પણ ક્યાં રહ્યું છે ? તેણે ડાશીની માંગણીનો સ્વિકાર કર્યો. અને સાથે સાથે ડાશી પાસેથી એક વચન માંગી લીધું કે મ્હારી ઈચ્છા વિશ્વ કોઈ પણ પુરુષ સાથે એકાંતમાં રહીશ નહીં. ડાશીએ પણ તેની માંગણી સ્વિકારી. અને તેથી જ પૂર્ણિમા અઘાપી પર્વત પવિત્ર જીવન વીતારી શકી હતી.

પૂર્ણિમાએ એક વર્ષમાં તેા નૃત્ય અને સંગિત કલાનો સુંદર અભ્યાસ કરી લીધો. અને આજે પૂર્ણિમા કાશીની એક વિખ્યાત માયીકા અને નૃતિકા બની હતી.

(૩)

હિમાંશુ કાશી—વિશ્વવિદ્યાલયમાં બી. એ. નો અભ્યાસ કરતો હતો. પોતાના મિત્રોની સોમતે ચઢતા તે વેશ્યાઓ અને નૃતિકાઓના દ્વારે રઝગવા લાગ્યો હતો. એક દિવસ તે પૂર્ણિમાને ત્યાં આવ્યો. તેણે તેનું સંગીત સાંભળ્યું—નૃત્ય નિહાળ્યું. અને તેના તરફ આકર્ષાયો. પૂર્ણિમાના સૌન્દર્યે તે લુબ્ધ બન્યો—તેના દેહ-લાલીત્યે તે દીવાનો બન્યો. અને કોણ જાણે શાથી પૂર્ણિમા પણ તેના તરફ આકર્ષાઈ. તે હિમાંશુને જ જોવા લાગી. બન્ને એક એકને મ્હાવા લાગ્યા. તેઓ એકાંતમાં મળતાં—વાતો કરતાં પરંતુ પૂર્ણિમા એકાંતમાં પોતાની પવીત્રતા જાળવવા નીરંતર પ્રયત્ન કરતી. પૂર્ણિમાએ ઘણી જ નીપુણતાથી પોતાની શીયળ-રક્ષા એક વર્ષ સુધી કરી. હવે હિમાંશુનું ધૈર્ય ખુટ્યું હતું અને તેથી જ તેણે પૂર્ણિમાને પોતાના હૃદયની શંકાનો નીર્દેશ કર્યો હતો.

x

x

x

x

હિમાંશુ બી. એ. માં પ્રથમ નંબરે પાસ થઈ ગયો. તેના પાસ થવાની વાત આખા ગામમાં પ્રસરી ગઈ. હિમાંશુનાં સમાજ્ઞાતાં તેમજ તેનાં મિત્રોએ તેને અભીનંદન આપ્યા. તેના પિતાએ પોતાનો

પુત્ર પાસ થયો તેની ખુશાલીમાં એક જલસો ઝોકવ્યો અને રવી-વારનો દીવસ તેને માટે નક્કી કરવામાં આવ્યો.

રવીવારનો દીવસ આવી પહોંચ્યો. જલસા માટે ભારે તૈયારીઓ કરવામાં આવી હતી. આ જલસામાં નાચ-ગાન માટે કાશીથી એક સુંદર વિખ્યાત ગાયકાને પણ બોલાવવામાં આવી હતી. મોટા મોટા અમલદારો તેમજ સંભારિત ગૃહસ્થોને પણ આમંત્રણો આપ્યા હતા.

અને રવિવારનો આખોય દીવસ આનંદમાં વ્યતિત થયો. હિમાંશુને ત્યાં આવેલા સૌ મહેમાનો રવાના થઈ ગયા. પરંતુ શૈલેષનાથ હિમાંશુને ત્યાં રહ્યા.

હિમાંશુનો વિવાહ પ્રથમ શૈલેષનાથને ત્યાં કરવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ તે કન્યા લગ્ન-પહેલાં મૃત્યુ પામવાથી શૈલેષનાથ પોતાની બીજી પુત્રીના વેવાશાળ હિમાંશુ સાથે કરી પોતાનો સંબંધ કરી બાંધવા સાર રોકાયા હતા.

હિમાંશુના પિતા અને શૈલેષનાથ બન્ને જણા મળ્યા, અને લગ્ન સંબંધી વાર્તાલાપમાં ગુંથાયા. બરાબર આજ સમયે હિમાંશુએ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે પોતાના લગ્ન વિષેની વાત સાંભળતાં જ પોતાના પિતાને કહ્યું “પિતાજી ! લગ્ન કરવા મહારો વિચાર નથી—”

“કેમ ?” તેના પિતાએ પૂછ્યું.

“એક સ્ત્રી હોવા છતાં બીજી સાથે લગ્ન કરવાં તે અન્યાય છે.”

“પણ ત્હારી પ્રથમની સ્ત્રી તો મરણ પામી છે.”

“તે વાત બરાબર છે. પણ મેં તો બીજાં લગ્ન કરી લીધાં છે.”

“કોની સાથે ?” તેના પિતાએ ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

“એ વાત તમે સાંભળશો તો તમને દુઃખ થશે પિતાજી.”

“તોય પણ ?—”

“કાશીમાં એક પતિતાનું જીવન બીતાવતી વેશ્યા સ્ત્રી સાથે—”

“ હું કહું એક વેશ્યા સાથે ?—” તેના પિતા અને શૈલેષનાથના મૂખમાંથી એકાએક ઉદ્ગાર સરી પડ્યા.

“ હા. પિતાજી ! એ સાંભળીને ચમકવાની કે ગભરાવાની કંઈ જરૂર નથી. જે વેશ્યા સાથે મેં લગ્ન કર્યાં છે તે વેશ્યા બીજી કંઈ નથી પરંતુ ગઈ કાલના જલસામાં જેણે નૃત્ય કર્યું હતું તેજ છે. હું એ વાત સારી રીતે જાણું છું કે હવે મ્હારે માટે તમારા ઘરમાં બીલકુલ સ્થાન નથી, અને એટલા માટે જ હું તમારી વિદાય લેવા આવ્યો છું કૃપા કરીને મને આશીર્વાદ આપો કે વડીલોના કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીએ. ”

અને એટલું કહીને તેણે ખંડના બારણાં આગળ ઉભેલી પૂર્ણિમાને સંબોધીને કહ્યું “ પૂર્ણિમા ! અહિં આવ. મુરખીના આશિર્વાદ માંગ. ”

પૂર્ણિમા અંદર આવી. તેની તરફ શૈલેષનાથ અને હિમાંશુના પિતા એકી દશે જોવા લાગ્યા. પૂર્ણિમાને જોતાં જ શૈલેષનાથ વિસ્મય પામ્યા. તે કાંઈક બોલવા જતા હતા ત્યાં તો પૂર્ણિમા એકદમ તેમના પગ આગળ બેસી ગઈ અને એક નાના બાળકની માફક ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા લાગી શૈલેષનાથે તરત જ તેના કપાળ તરફ જોયું. આંખોની બે ભમ્મર વચ્ચે એક કાળો તલ જોયો. તેમને ખાત્રી થઈ ચુકી હતી કે તે પોતાની પુત્રી પૂર્ણિમા જ હતી. પોતાની પુત્રીને જોતાં જ તે એકદમ રડી પડ્યા.

અને આમ વિખુટા પડેલાં પિતા-પુત્રીએ રડીરડીને પોતાનું દર્દ ઓછું કર્યું. તે જ્યારે સ્વસ્થ બન્યા ત્યારે હિમાંશુએ સર્વ હકીકત કહી.

શૈલેષનાથ બોલી ઉઠ્યા “ મેં જ પાપીએ અમારી પ્રતિષ્ઠા સાચવવા પૂર્ણિમાના મૃત્યુની અસત્ય વાત જાહેર કરી હતી. પરંતુ પ્રભુએ તેની રક્ષા કરી છે, અને તેની પવિત્રતાની સાખીતો હિમાંશુ પોતે જ આપે છે. મારા આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત હું શી રીતે કરીશ ?—મ્હારી જ

નજર સમક્ષ મેં આ વૃદ્ધ વયે મ્હારી પોતાની જ પુત્રીને નાચ-ગાન કરતી નિહાળી ! ”

“ ખરેખર ! વેશ્યા-જગતમાં તો આવા કેટલાંએ રહસ્ય છુપામાં હશે—” વચ્ચે જ હિમાંશુના પિતા બોલી ઉઠ્યા અને પછી કહ્યું : “ શૈલેષનાથ ! ન ગભરાશો-શાંત થાવ. હું તમારી પુત્રી પૂર્ણિમાને મ્હારી પુત્રવધુ તરીકે સ્વિકારવા તૈયાર છું. સમાજને બલે જે કરવું હોય તે કરે. તે તો કોઈને ક્ષમા કરવામાં સમજ્યો જ નથી પરંતુ દંડ દેવામાં જ સમજે છે. પણ તેની હું લેશ પણ પરવા કરતો નથી...”

પછી બન્ને જણે પૂર્ણિમાને તથા હિમાંશુને પોતાના આશિર્વાદ આપ્યા.

અને તરત જ આશિર્વાદ મેળવીને પૂર્ણિમા તથા હિમાંશુ પ્રકુલ્લિત હૃદયે ખંડમાંથી બહાર નીકળ્યા.

હવે એક વખતની પતિતા પૂર્ણિમા આજે હિમાંશુ સાથે આનંદમય જીવન વ્યતીત કરી રહી છે.

જલિની

રાત્રીનો સમય હતો. એક યુવતિ અત્યારે પોતાના
શયન-ખંડની ખારીએ ઉભી રહી હતી. તેણે એક હાથ ખારીને
ટેકવ્યો હતો જ્યારે બીજો હાથ ગાલે અડાડ્યો હતો; અને
વિચારોના તરંગે ઝૂલી રહી હતી. તેવામાં એકાએક તેના ખંડનું
ખારણું ખખડ્યું. કદબના તરંગે ઝૂલતી તે યુવતિ એકાએક

ઝમકી. તે તરત જ બારણા તરફ દોડી અને બારણું ઉઘાડ્યું. એક પુરૂષ અંદર પ્રવેશ કર્યો. તેના મૂખ ઉપર વિપાદની છાયા હતી. તે ખંડમાં આવતાની સાથે જ સામેની બારીએ ગયો અને બહારની બાજુનું દ્રશ્ય જોવામાં તલ્લીન બન્યો.

પુરૂષને બારી આગળ ઉભેલો જોઇને એકદમ પેલી યુવતિ તેની પાસે ગઈ અને તેના ખભે હાથ મૂકતાં કહ્યું “નાથ ! આજે કેમ આમ ઉદાસ છો ?”

“કાંઈ નહિ. મંજુલા ! મને હવે એક જ ચિંતા ખૂબ સતાવી રહી છે.”

“શું નાથ !—”

“જલિનીની—”

“અને એ ચિંતામાં તો હું પણ આજે મરકાવ થઈ ગઈ હતી.”

“મંજુલા ! હવે આપણાથી વધુ સમય ચૂપ બેસી રહેવાય તેમ નથી. યુવાન વયની છોકરી ક્યાં સુધી આપણે ઘેર રાખવી ? આપણે હવે તેને માટે કાંઈક કરવું તો પડશે ને ?—”

“પણ તેને માટે કંઈ યતનો વિચાર કરીશું. નાથ ! શાંતિમાં વરની અછત હોઈ આપણી જલિની માટે વર મળવો મુશ્કેલ છે.”

“એજ ચિંતા મને પણ વધુ મુંઝવે છે. વળી વર-વિક્રયની પ્રણાલિકાએ મહારી ચિંતા એથી પણ વધી છે. કારણ કે એ માટે આપણી પાસે ઓછામાંઓછા ત્રણ હજાર રૂપિયા તો જોઈએ જ.”

“આપણે એટલા બધા રૂપિયા ક્યાંથી લાવીને આપીશું ?—” મંજુલાએ ગંભીર બનીને ધીરા સ્વરે કહ્યું.

અને મંજુલાના આ પ્રશ્ને તેના પતિના હૃદયમાં એક અગમ્ય ઝણઝણાટ ઉદભવ્યો, પણ તે ઝણઝણાટ સમાવતાં તે બોલ્યો “કાંઈ નહિ મંજુલા ! જલિની માટે હું મહાઈં સર્વસ્વ કુરબાન કરીશ—”

આપણી પાસે જે કાંઈ છે તે વેચીને પણ હું તેના લગ્ન કરીશ—
અરે ! છેવટે આ મકાન કાઢી નાંખીને પણ જરૂર હું જલિનીને
પરાણાવીશ—”

મંજુલા પાનિની સઘળી વાત એક ચિત્તે સાંભળી જ રહી હતી.

જ્યારે ખીજી બાજુ બરાબર આજ સમયે સૌન્દર્ય-મૂર્તિ જલિની
પોતાના માતા-પિતાની આ વાતચીત બાજુના ખંડમાંથી સાંભળી
સાંભળી રહી હતી. પોતાના લગ્ન માટે ઘરબાર સુદ્ધાંત વેચવા તૈયાર
થએલા પિતાના શબ્દો તેના કાન ઉપર પડ્યા. તેનું હૃદય રડી
ઉઠ્યું. “ હા ! પ્રભુ ! હિંદુ સ્ત્રી ખરેખર ! કમબાગ્ય છે ! હા !
મહારા માટે મહારા નિર્દોષ માતા-પિતાની કેવી કફોડી પરિસ્થિતી
છે ?—તેમની કેવી કપરી મનોદશા છે ?—તેમને મહારા લીધે કેટલી
બધી ચિંતા ઉભી થઈ છે ? તેઓ ઘર વેચવા સુધી પણ તૈયાર
થઈ ગયા છે. અને એ બધું મહારા લગ્ન માટે જ ને ?—નહિ. હું
આવું લગ્ન કરવા નથી ઇચ્છતી. મહારે લગ્ન કરી તેમના સુખો-શુભ-
નને ઉઝડ નથી બનાવવું—તેમનો એક માત્ર સહારો—તેમનું એક માત્ર
આશ્રય-સ્થાન મહારે નથી વેચવા દેવું.....” વિચારતાં વિચારતાં
જલિનીની આંખમાંથી આંસુ બહેવા લાગ્યા. પથારી ઉપર બિછાવેલી
ચાદર તેના આંસુ-બિન્દુએ ભીંજવા લાગી. રડી રડીને થાકી જઈ
આખરે જલિની નિદ્રાદેવીને ખોળે પોઢી.

x

x

x

x

બપોરનો સમય હતો. જલિનીના પિતા જમી પરવારીને પોતાના
ખંડમાં પથારીમાં આડા પડ્યા હતા. ત્યાં ધીમા પગલે જલિનીએ
પ્રવેશ કર્યો. પોતાના પિતાના ખંડમાં જતાં પણ તેના પગ આજે
ધ્રજતા હતા. છતાં આખરે ધૈર્ય ધરીને તે પિતાની પથારી આગળ
રહોંચી. તેના પિતા અર્ધ નિદ્રામાં હતા. તેણે પિતાને જગાડવાનો
પ્રયત્ન કર્યો “ પિતાજી !—”

“કેમ જ્ઞેન !—” તેના પિતાએ પૂછ્યું.

પરંતુ જલિનીએ પોતાના પિતાના પ્રશ્નનો કાંઈ જવાબ ના આપ્યો. એટલે તેના પિતા પથારીમાં બેઠા થયા; અને જલિનીના સામું જોયું, તો જલિનીની આંખમાંથી આંસુનો અસ્ખલીત પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. એક પછી એક બિન્દુ તેના ગાલ પર થઇને નીચે જમીન ઉપર સરતા હતા. જલિનીને આમ આજે એકાએક રડતી જોઇને તેના પિતા તો વિચારમાં જ પડી ગયા. તે એકદમ બોલી ઉઠ્યા, “જલિની-જ્ઞેન !—શા માટે રડે છે ?—શું કાંઈ તને દુઃખ છે ?”

“પિતાજી !.....” ગળગળા બની ગએલા પિતાજીના શબ્દોનો ફક્ત ટૂંકો જ જવાબ જલિનીએ વાળ્યો.

“કેમ નથી બોલતી જલિની ! મને કેમ તું કાંઈ કહેતી નથી. ના રડ. જ્ઞેન ! તારા હૃદયમાં જે કાંઈ હોય તે તું ખુશીથી જણાવ.”

આખરે પિતાના ઉપરાઉપરી દર્દલયાં પ્રશ્નોને લઇને જલિનીએ ધીરા અવાજે કહ્યું “પિતાજી ! મ્હારી એક વાત તમે માન્ય રાખશો ?”

“શું જ્ઞેન ?”

“મ્હારા માટેની તમે એક ચિંતાનો ત્યાગ કરો.”

“શું ?”

“મ્હારા લગ્નનો વિચાર તમે માંડી વાળો. લગ્ન કરવાની મ્હારે ઇચ્છા જ નથી. પિતાજી !.....”

જલિનીના આ શબ્દો સાંભળતાં જ તેના પિતાના હૃદય પર જાણે વીજળી તૂટી પડી હોય તેમ એકાએક વજ્રાધાત થયો. તે પોતાની પુત્રી જલિનીના સામું જોઇ જ રહ્યા. તેમના હૃદયમાં વિચારોનું મંથન શરૂ થયું, “આ શું ?—જલિની પાગલ તો નથી બનીને ?—તે દિવાની તો બની ગઈ નહિ હોયને ?—આજે તેના હૃદયમાં આવો વિચાર એકાએક ક્યાંથી જાગ્યો હશે ?.....”

પછી તેમણે જલિનીના સામું જોયું અને કહ્યું “ જલિની ! તું આ શું બોલે છે ? મને તો ત્હાર મગજ આજે અસ્થિર લાગે છે. ”

“ નહિ. પિતાજી ! હું સંપૂર્ણ સારી હાલતમાં છું. બરાબર સ્વસ્થ છું. હું સાચું જ કહું છું કે લગ્ન કરવાની મ્હારી સહજ પણ ઇચ્છા નથી-હું પરણવા માંગતી જ નથી. ”

“ કારણ ? ”

“ કારણ !-કાંઈ જ નહિ. પિતાજી ! લગ્ન નહિ કરવાનું કારણ મ્હારી પાસે કાંઈ જ નથી. હા ! મ્હારા લગ્નથી તમને ફેટગી ચિંતા છે તે હું સારી રીતે જાણું છું-મ્હને પરણાવવા માટે તમારી સામે શું શું આફતો ખડી છે તે હું ઘણી જ સારી રીતે સમજું છું. અને તેથી જ પિતાજી ! તમે મ્હારા લગ્નની ચિંતા છોડી દો-મ્હને પરણાવવાની વાત આવી મૂકી દો.....”

“ પણ જલિની ! ત્હારા કહ્યા પ્રમાણે વર્તવામાં હમારી શું સ્થિતિ થાય તેની બરાબર તને ક્યાંથી હોય ? સમાજમાં હમારે રહેવું છે-પ્રતિષ્ઠા સામે નજર રાખવાની છે. વળી તું હવે યુવાન વયની અને યોગ્ય કિંમતે પહોંચી છું. એટલે હમારે તો હવે માથા ઉપરનો ભાર કોઈ પણ ભોગે ઓછો કરે જ છૂટકો-”

“ નહિ. પણ પિતાજી હું લગ્ન કરવાની જ નથીને. હું તો જીવનભર કુમારી જ રહેવા મ્હાઉં છું. ”

“ પણ જલિની, તેમ રહેવામાં પછી આપણા માટે લોકો તરફની ચર્ચાની સીમા જ ન રહે-કુનિયાના બોલ અને મ્હેણાં હમારા માટે ભયંકર થઈ પડે. એવી અસહ્ય સ્થિતિ શા માટે ઉપસ્થિત કરવી ? ”

“ તો પછી સામા પક્ષને ત્રણ ત્રણ અને પાંચ પાંચ હજાર રૂપિયા આપીને લગ્ન કરવા એમ !-ના. એવા લગ્ન મ્હારે નથી કરવા. તમારા ઘર-બાર વેચીને મ્હારે મ્હારા આ જીવનને સુખી નથી બતાવવું. ”

અને એમ બોલતી બોલતી જલિની તેના પિતાના ખંડની બહાર ચાલી ગઈ. તેના પિતા વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયા. “હા ! કેવી કમનસીબી ! પુત્રી કહે છે કે મ્હારે લગ્ન નથી કરવું. પરંતુ એને બીચારીને ક્યાંથી ખબર હોય કે તેના લગ્ન હું ના કરું તો સમાજ હમારો પીછો છોડે તેવો ક્યાં છે ? હમારે ક્યે મોઢે તેમના સામે કરવું ?—કુનિયા અમારી વાતો હિંગવવામાં શું બાકી રાખે તેમ છે ? યુવાન છોકરીને સાચવવી અને સાચતો ભારો સાચવવો બન્ને બરાબર છે...અને ત્યાં તો મંજુલાએ ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. તેના કાને પોતાના પતિદેવના છેલ્લા શબ્દો પડ્યા. તે તરત જ તેમની પાસે ગઈ, “કેમ નાથ ? વળી પાછા શું ચિંતામાં પડ્યા ?”

“મંજુલા ! જલિનો પરણવાનો ના પાડે છે.”

“શા માટે ?”

“હું ધારું છું ત્યાં સુધી તેણે ગઈ કાલ રાતની આપણી વાત જરૂર સાંભળી હોવી જોઈએ.”

“તો પણ શું થયું. નાથ ! તે તો કહે પણ આપણે કંઈ તેને પરણાવ્યા વિના ચાલે ? તે તો હજુ ગમે તેટલું તો બાળક જ ને. માટે તમે જરૂર હવે તેના માટે યોગ્ય વરની શોધ કરો.”

“હું આવતી કાલે જ તે કામ માટે જનાર છું.”

x x x x x

“સુંદરલાલ છે ?” બહારથી કોઈએ નોકરને પૂછ્યું.

“હા. છે.” કહીને નોકર આવનાર વ્યક્તિને અંદરની બાજુએ લઈ ગયો.

“કાણુ નવનિતરાય ?—આવો.” કહીને સુંદરલાલે તેમને યોગ્ય આવકાર આપ્યો. પછી કહ્યું “નવનિતરાય ! કેમ આજે કાંઈક એકાએક પગલાં ?”

“હું આપને ત્યાં એક અગત્યના કામે આવ્યો છું.”

“શું ?” સુંદરલાલે પ્રશ્ન કર્યો.

કાંઈક સ્વસ્થ બનતાં નવનિતરાયે કહ્યું “ સુંદરલાલ ! મહારી પુત્રી જલિનીના લગ્ન તમારા પુત્ર ઉપાકાન્ત સાથે કરવા મહારી વિચાર છે. અને તે વિષે હું આપના વિચાર જાણવા આવ્યો છું.

જલિની વિષેના લગ્નનો વાત સાંભળતાં જ સુંદરલાલના નાકનું ટેરવું કાંઈક ઉંચું ચઢ્યું. અત્યાર સુધી છૂપાઈ રહેલું તેમનું અભિમાન મહાર તરવરવા લાગ્યું, અને ગર્વભર્યા શબ્દોમાં તેમણે નવનિતલાલને જણાવ્યું, “ નવનિતલાલ ! તમારી પુત્રી સાથે ઉપાકાન્તના લગ્ન શી રીતે સાંભવશે ? કારણ કે તેટલા પૈસા તમે હમોને આપી શકશો નહિ. ”

“ કેમ ? ” દર્દભર્યા ધીમા અવાજે જલિનીના પિતાએ કહ્યું.

“ લગ્નની બાબતમાં તો એમ છે કે હમણાં જ જ્ઞાતિની એક કન્યાના પિતા તરફથી ઉપાકાન્તના લગ્ન માટે માંગણી આવી હતી અને રૂપીઆ પાંચ હજાર ઉપરથી આપવાના જણાવ્યું હતું પરંતુ હમારો વિચાર તેટલામાં નહોતો. છતાં પણ તમે ને હું તો બાલ્યકાળના ગોડીયા એટલે તેમાં તમને કાંઈ કહી શકતો નથી. ” સુંદરલાલે પોતાના એ ગર્વભર્યા શબ્દોમાં ઉપકારનો ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો.

“ પણ સુંદરલાલ ! તમે સારી રીતે જાણો છો કે હું હમણાં હમણાં ઘણી જ ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો છું. વળી પુત્રી મોટી ઉંમરની થઈ હોવાથી હમારે માથે ઘણી જ ચિંતા રહ્યા કરે છે. તમે મહારી વાતનો સ્વિકાર કરો. હું તમને ત્રણ હજાર રૂપીઆ આપીશ. ” નમ્રતાભર્યા ભાવે જલિનીના પિતાએ કહ્યું.

“ ના. શેઠ. તે મહારાથી બની શકે તેમ નથી. ઓછામાં ઓછા ચાર હજાર રૂપીઆ આપો તો જ તે બનશે. ” સુંદરલાલે પોતાની હઠભરી મનોવૃત્તિ પ્રદર્શિત કરી.

“ હશે. હું સાડાત્રણ હજાર આપીશ. હવે તમે વધુ આગ્રહ ન પકડી રાખશો—”

આખરે જલિનીના પિતાની અંતિમ ઈચ્છાને કબુલ રાખી સુંદરલાલે તેમને જણાવ્યું. “હં. પણ નવનિતલાલ ! મહારો પુત્ર બી. એ. થએલ છે. તેથી તેની ઈચ્છા વિરુદ્ધ મહારાથી જઈ શકાશે નહિ. અને તે એ કે તેની એવી પ્રતિજ્ઞા છે કે પતિની પસંદગી તે જાતે જ કરશે. તેથી તમારી પુત્રી જલિનીને જોવા તે જાતે આવતી કાલે બપોરના તમારે ત્યાં આવશે.”

“સાહે. ભલે. તે ખુશીથી આવે. તેમાં મને જરાએ વાંધો નથી.”

અને આમ જલિનીના લગ્નનું નક્કી કરી નવનિતલાલે ઘર તરફ ચાલવા માંડ્યું. રસ્તામાં ચાલતા ચાલતા તે વિચાર કરી રહ્યા હતા કે સાડા ત્રણ હજાર રૂપીઆ હું શી રીતે પુરા કરીશ ? ઘરની કિંમત માંડ માંડ ત્રણ હજાર રૂપીઆ ઉપજશે. હશે, થઈ પડશે. દાઈના ખાતે લાવીને પણ જલિનીને પરણાવીશ.”

અને આવી રીતે વિચાર કરતો કરતો જલિનીનો પિતા ઘેર આવ્યો. મંજુલા બહાર ઓટલા ઉપરજ ઉભી હતી. પતિના મૂખ ઉપર હર્ષ-શોકનો સંમિશ્રિત છાયા મંજુલાએ જોઈ. પછી બન્ને પતિ-પત્નિ અંદર ગયા. અને નવનિતરાયે સર્વ વાત મંજુલાને જણાવી. અને તેજ સમયે બાળુના ખંડમાં બેઠેલી જલિનીના કાન ઉપર ‘સાડા ત્રણ હજારે નક્કી કર્યું’ તે શબ્દો પડ્યા. તે બોલી ઉઠી “હા ! મહારા એક લગ્ન પાછળ સાડાત્રણ હજાર રૂપીઆ !...” તેની આંખોમાંથી અસ્ખલિત આંસૂનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. તે અશ્રુ-પ્રવાહ તેના સાલ્લાને ભીંજવવા લાગ્યો.

“બહેન ! જલિની ! આજે જરા સારાં લુગડાં પહેરજો હોં. ઉપાકાંત બપોરના આવવાના છે.” મંજુલાએ જલિનીને ઉપાકાંતના આગમનનું પ્રથમથી સૂચન કર્યું.

“સાહે.” કહીને જલિની પોતાના ખંડમાં ચાલી ગઈ. તેણે પોતાની પસંદગી કરવા આવનાર ઉપાકાંત માટે શ્રંગાર સજવા

માંડ્યો. સામે પડેલો ફંક ઉઘાડ્યો અને અંદર એક લાલ રંગની એક સુંદર સાડી, આછો વાદળી રંગનો કુખો ખંડાર કાઢ્યાં. તે પછી સામેના કપાટમાંથી લીલા રંગનો ચણીયો કાઢ્યો. તેણે ધીરે ધીરે સૌન્દર્ય-શણુગાર સજવા માંડ્યા. પછી વાળને સુંદર રીતે આળી પીનો લગાવવા માંડી. તે સામેના આયનામાં જોતી અને તેના મૂખ ઉપર હાસ્યની એક ઝલક હવાતી હતી. તે આજે પોતાના દેહને વધુને વધુ સુંદર-આકર્ષક અને કાંતિમય બનાવવા ઇચ્છતી હતી. તેણે પોતાની પાસે પડેલા પાવડરના ડબ્બાને ઉઘાડ્યો. તેમાંના ફૂલ વડે થોડો પાવડર પોતાના મૂખ ઉપર છાંટ્યો. અને પછી કપાળે કુંમ કુંમ ચાંલ્યો કર્યો. કુંમ કુંમ તિલકે તેના સૌન્દર્યમાં ઔર વધારો કર્યો. તેણે એકવાર ફરીને આયનામાં જોયું અને મન-માંજ બોલી ઉઠી “હાસ ! હવે હું કેટલીબધી સુંદર દેખાઉ છું ?— તે મહારી પસંદગી કરવા આવવાના છે—આવવા દો.....” કહેતી કહેતી તે ત્યાંથી ઉભી થઈ. અને ખંડની દરેક વસ્તુઓ તેણે વ્યવસ્થિત ગોઠવી દીધી. પછી એક સુંદર કુદરતી સૌન્દર્યના ચિત્રવાળી સાદડી પાથરી દીધી. તેના ઉપર ગાદી બીછાવી પોતાની પસંદગી કરવા આવનારની તે પ્રતિક્ષા કરવા લાગી.

થોડીકવાર થઈ અને ઉપાકાન્ત પોતાના બે મિત્રો સાથે જલિનીના ઘેર આવી પહોંચ્યો. નવનિતલાલે આવેલ ઉપાકાન્તને આવકાર આપ્યો. અને પ્રથમ તો બધા ખંડારના ખંડમાં બેઠા. પછી થોડીકવારે ઉપાકાન્તને ઉઠવા નવનિતલાલે જણાવ્યું. તેમના બતાવ્યા પ્રમાણે ઉપાકાન્ત જલિનીવાળા ખંડ તરફ જવા લાગ્યો. તેણે ખંધ બારણાને પોતાના હાથ વડે સહજ ધકેલ્યું અને બારણાને સહજ ધક્કો વાગતાં તે એકદમ ઉઘડી ગયું. ઉપાકાન્તની નજર સામે બેઠેલ જલિની ઉપર પડી. તેણે ધીરે પગલે અંદર પ્રવેશ કર્યો, અને જલિની બેઠી હતી તે તરફ ગયો. જલિનીએ તેને આવકાર આપ્યો, અને ધીરે અવાજે ગાદી પર બેસવા જણાવ્યું.

ઉપાકાન્ત તરત જ સામે પીછાવેલી ગાદી ઉપર બેઠો. પછી તેણે કહ્યું, “ જલિની ! આમ શરમાય છે કેમ ?—આમ લાજ શા માટે કાઢી રાખી છે ? ”

“ એ તો રહજ અમસ્તી. હો, દૂર કંઈ ? ” એમ કહીને જલિનીએ પોતાના મોંઢા ઉપરથી સાડી દૂર કરી. જેમ ચંદ્ર ઉપરથી ધનધોર વાદળ દૂર થતાં ચંદ્ર ચમકી ઉઠે તેમ જલિનીનું ચંદ્રસમું સુંદર મૂખ ચમકી ઉઠ્યું.

જલિનીની કમનીય કાંતિ જોતાં જ—તેના લાવણ્યભર્યા અંગો નિરખતાં જ—તેના સૌન્દર્યમય મૂખ ઉપર દ્રષ્ટિ પડતાં જ પતિની પસંદગી કરવા આવેલ ઉપાકાન્ત એકાએક સ્તબ્ધ બની ગયો. તે એકી દશ જલિનીના માર્દવભર્યા દેહ તરફ જોઈ જ રહ્યો.

જલિની ઉપાકાન્તનું હૃદય—મંથન સમજી ચૂકી હતી. તે તેના દીલના ભાવો પીછાની શકી હતી. અને તે એ બાણી ચૂકી હતી કે ઉપાકાન્તે તેને જોતાં જ પોતાની પતિ તરીકે પસંદ કરી હતી.

અને થોડીક ક્ષણ ત્યાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય ફેલાયું. એકાએક ઉપાકાન્ત ઉભો થયો અને જલિની તરફ જોઈને કહ્યું “ જલિની ! હું બહુ છું. ”

“ કેમ એકદમ. તમે તો પસંદગી કરવા આવ્યા હતાને ? ” એક સ્મિત કરતાં જલિનીએ ઉપાકાન્તને પ્રશ્ન કર્યો.

“ મેં ત્હારી પસંદગી કરી લીધી જલિની. ” ઉપાકાન્તે જવાબ આપ્યો.

“ એમ ! તો હું તમને પસંદ પડી કે નહિ ? ”

“ શા માટે તું મને પસંદ ના પડે જલિની ! ” અને એટલું કહી તે બારણા તરફ જવા લાગ્યો.

અને ઉપાકાન્ત છેક બારણા નજીક પહોંચ્યો ત્યાં જલિનીએ

એકાએક કહ્યું “સાંભળો છો ?-જરા ઉભા રહો હું એક બાબત તમને જણાવવી તો ભૂલી જ ગઈ—”

“કેમ શું ભૂલી ગઈ ?” કહેતો ઉપાકાન્ત પાછો ફર્યો.

“હું તો તમને એ કહેતી હતી કે તમે મ્હારી તો પસંદગી કરી પરંતુ મ્હારે તમારી પસંદગી કરવાની તો બાકી જ રહી ગઈ !”

“કેમ. મ્હારી શું પસંદગી કરવાની છે જલિની ?—” ઉપાકાન્તે આશ્ચર્યસહ પૂછ્યું.

“કેમ વળી તમને હમારી પસંદગી કરવાનો હક્ક છે તો હમારે તમારી પસંદગી ના કરવી ?-મ્હારી પસંદગીમાં તમે મ્હારા પતિ તરીકે બનવા સાવ નિષ્ફળ છો તમે ભલે મને પસંદ કરી પરંતુ હું તમને બીલકુલ પસંદ કરતી નથી. શું તમે એમ સમજો છો કે તમે હમારી પસંદગી એક પત્નિ તરીકે કરો છો ?-ના, ના, તમે પત્નિની પસંદગી કરતા નથી, પરંતુ તેના સૌન્દર્યની-તેના લાવ-બ્યની-તેની દેહ-કાન્તિની પસંદગી કરો છો-શું તમે પુરૂષ ગત હમો સ્ત્રીઓને એક બાબત વેશ્યાઓ સમજીને પસંદગી કરવા ધારો છો ?-તમેને એ પ્રમાણે કરવાનો હક્ક શું છે ? અને જો તે હક્ક તમેને હોય તો તમારા જેટલોજ હક્ક હમો સ્ત્રીઓને પણ છે જ. તમે હમારી પસંદગી કરવા નીકળો છો ત્યારે હમો તમારી પસંદગી શા માટે ના કરીએ ?-તમે હમોને સહજ સ્યામ-કદુખી કે બોડવાળી જોતાં ધીમ્કારો-તિરસ્કારો તો હમો શા માટે તમેને ના ધીમ્કારીએ ?-જેટલો અધિકાર તમેને છે તેટલો જ અધિકાર અને હક્ક હમો સ્ત્રીઓને પણ છે. સમજ્યા ઉપાકાન્ત !.....”

“એટલે શું જલિની ! તેં મ્હારું આવું અપમાન કરવા માટે અહિં ત્હારે ત્યાં બોલાવ્યો હતો ?-શું ત્હારા જેવી સ્વચ્છંદી યુવતી સાથે ત્હારા પીતાએ મ્હારા લગ્ન ગોઠવવાનું જણાવ્યું હતું ?—”

“શું કીધું, ઉપાકાન્ત તમારું અપમાન થયું ?-તમે સ્ત્રી-જાતિનું

કેટલું બચાંકર અપમાન કર્યું છે તેનો ખ્યાલ રહેજ પશુ કર્યો છે ? તમે પુરુષ જાતિને-વાસનાના કીડાઓને સ્ત્રી જાતિની શું પડી હોય ? એ સૌન્દર્યના તરસ્યાઓ તો ઈચ્છે છે મોજ-શોખ અને વિલાસ. તેમને તો ચુલામડીઓ જોઈએ છે-તેમને તો તેમની કામ-વાસના સંતોષે તેવી પુતળીઓ જોઈએ છીએ. અને હું તમારી નજરે હવે સ્વચ્છંદી દેખાઈ નહિ ! ઉપાકાન્ત ! થોડાક જ સમય ઉપર જેની પસંદગી કરી હતી તે હવે તમારી નજર સમક્ષ સ્વચ્છંદી જણાઈ ? કેમ ના દેખાઈ ? કારણ કે તમારા જેવા સૌન્દર્યના તરસ્યાને મેં પસંદ ના કર્યો....”

જલિની અત્યારે એકદમ પાગલ જેવી બની ગઈ હતી. તેના હૃદયમાં પુરુષ જાતિ સામે બચાંકર તોશાન ઉઠ્યું હતું. અત્યારે તે ઉપાકાન્તને એક પછી એક શબ્દબાણથી વીંધી રહી હતી. તેના એકે એક શબ્દો બહાર બેઠેલા ઉપાકાન્તના મિત્રો અને જલિનીના માતા-પિતાના કાને પડી રહ્યા હતા. તરત જ જલિનીના પિતા ત્યાં આવ્યા; અને ઉપાકાન્તને સંબોધીને કહ્યું “ કેમ, ઉપાકાન્ત શું થયું ? ”

“ કંઈ નહિ. તમારી પુત્રીને જ પૂછો. શું મહારૂં આવું અપમાન કરવા માટે અહિં બોલાવ્યો હતો ? ” અને એટલું કહેતા તે બહાર બેઠેલા તેના મિત્રો સાથે ચાલ્યો ગયો. તેનું હૃદય જલિનીના અપમાનથી સળગી રહ્યું હતું.

અત્યારે જલિનીને તેના પિતાએ પૂછ્યું ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે પિતાજી ! મેં તેમને જે કંઈ કહ્યું છે તે બરાબર અને ઠીક જ કહ્યું છે. હું તો આખું જીવન કુમારી જ રહેવા માંગું છું. મને એ સત્તા-શાળી અને ધમંડી પુરુષ જાત પ્રત્યે સખ્ત નફરત છે. ”

અને એટલું કહીને તે ત્યાંથી પોતાના પલંગ તરફ ગઈ. અને તેમાં બાણે પડતું મૂકતી હોય તેમ કંટાળીને પડી.

તેના માતા-પિતા તેના વિચારને ના ફેરવી શક્યા. જલિની
પોતાના નિર્ણયને મક્કમ રીતે વળગી રહી.

x

x

x

x

અને આજે જલિનીએ એક આર્થ સ્ત્રી આશ્રમ સ્થાપ્યો છે,
અને ત્યાં સ્ત્રીઓને પુરૂષ જાતિની શુલામ નહિ રહેતાં તેની સમોત્તરી
બનવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે.

આજે પણ એક વાત સંભળાઈ રહી છે કે જલિનીથી અપમા-
નીત બનેલા ઉપાકાન્ત ફરી કોઈવાર પતિનો પસંદગી કરવા
ગયો જ નહિ.

ધરતીકંપ

સુરિતાના પાણી ખળખળ વહી રહ્યાં હતાં. નિરંજન કિનારે ઉભો ઉભો ઉછળતાં જળતરંગો નિહાળી રહ્યો હતો. ઉંચે આકાશમાં વાદળોં છવાયાં હતાં. તેના હૃદયમાં પણ ધનધોર ધટા છવાઈ હતી. તેના મુખ ઉપર વિષાદની છાયા તરવરી રહી હતી. તેણે નિરાશ વદને દૂર દૂર અંતરિક્ષમાં

જોયું. ધનધોર આકાશ અને સરિતાનાં પાણી એકએકમાં મળી મયેલાં
જોયાં; ચારે દિશાએ અંધકાર પ્રવર્તી રહ્યો હતો. આ દૃશ્ય જોઈ
નિરંજને એક લડા નિસાશો નાંખ્યો. તેનું હૃદય પોખરી ઉઠ્યું;
નિરંજન !-નિરંજન !-હવે તારે કેટલો સમય લમવું પડશે ?-કેટલો
સમય સુધી તારે આ કંઈ જીવન વ્યતીત કરવું પડશે ?-તું લેખક
છે-સંસ્કારી છે-વિદ્વાન છે; અને છતાં આજે તું બેકાર છે. તારે
માટે ક્યાંય નોકરી નથી. અને તેમ છતાં તારાં તો તું ચક્રાવીશ
પણ.....તારા બાળકનું શું-તારી પત્નીનું શું ?...”

આમ વિચાર કરતાં નિરંજનનો હાથ એકાએક પોતાના ખીરસામાં
પડ્યો. એક કવર તેના હાથમાં આવ્યું. તે જોઈ તે બોલી ઉઠ્યો
“ઓહ ! ‘સુધા’ માસિકના દિવાળી અંક માટેના આમંત્રણને તો
હું ભૂલી જ ગયો...”

તેણે ફરીથી તે આમંત્રણ વાંચવા માંડ્યું. તેમાં લખ્યું હતું કે
“તદ્દન નવીન અને મૌલિક વસ્તુ-સંકલનાવાળી નવલિકા મોકલજો...”

“નવીન અને મૌલિક વસ્તુ-સંકલના...” તે ફરી એકવાર
બખડ્યો. કેવી નવલિકા મોકલવી તેને માટે વિચાર કરવા લાગ્યો.
આમ તે વિચાર કરી રહ્યો હતો ત્યાં એકાએક પવનનું તોફાન શરૂ
થયું. આકાશમાં ભયંકર ગર્જનાઓ થઈ રહી હતી. તેના પડવા
દૂર દૂર વાતાવરણમાં ગાજી રહ્યા હતા. સરિતાના તરંગો પવનના
તોફાને ઉંચા ઉછળવા લાગ્યા. અને ત્યાં તો વરસાદની શરૂઆત
થઈ. નિરંજને પોતાના મકાન તરફ ઉતાવળે પગલે ચાલવા માંડ્યું.

નિરંજનનું મકાન એક અંધારી ગલીના છેવાડે આવેલું હતું.
તેની હાલત વિચિત્ર હતી. બીંતો પડી ગયેલી હતી. છટો અને માટી
ખરી પડ્યાં હતાં. કેટલેક સ્થળે બારીને આરણાં પણ ન્હોતાં. તેને
માટે એક જ ઓરડો હતો જ્યાં તેનો સંસાર સમાયો હતો. પરંતુ
ત્યાં પણ બાપરામાંથી પાણી ટપકતું હતું. તે ઓરડાના એક છેડે

એક ભાંગ્યો તૂટ્યો ખાટલો પડેલો હતો. બીજા બાજુ એક ખુણામાં ભાગી ગયેલી હાલતમાં એક સઘડી પડેલી હતી. આખામ ઓરડામાં સામાન અસ્તવ્યસ્ત પડ્યો હતો.

ઓરડામાં એક બાજુ એક ગોદડીમાં એક નાનું બાળક રડી રહ્યું હતું. તે છેલ્લા કેટલાક દિવસથી મેલેરીયાનો ભોગ બન્યું હતું. જુખને લઇને તેમજ તાવની પીડને લીધે તે કૃશ બની ગયું હતું. તેની માતા જ્યોતિ તેની પાસે બેઠી હતી અને તેના માથે હાથ ફેરવી રહી હતી. જ્યોતિની આંખો આંસુથી ભીંજી રહી હતી, ત્યાં એકાએક નિરંજને ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તેનાં લુગડાં વરસાદથી ભીંજી ગયાં હતાં. જ્યોતિ ધડીભર પોતાના બાળકને અને ધડીભર પોતાના પતિ તરફ જોવા લાગી. તેનું હૃદય રડી ઉઠ્યું, કોઈ અગમ્ય દર્દ તેને પીડવા લાગ્યું.

ઓરડાનું વાતાવરણ શાંત અને કંઈ હતું. નિરંજન જ્યોતિ તરફ ન જતાં એક તૂટી ગયેલી બારી તરફ ગયો; અને ત્યાં ઉભા રહી બહારનું દૃશ્ય નિહાળવા માંડ્યું. બહારની બાજુ ગલીમાં નાના નાના બાળકો કાગળના વહાણ બનાવી વરસાદના પાણીના વહેરામાં મૂકતાં હતાં, અને વહાણ આગળ વહેતાં તેઓ ગાજી ચતાં હતાં. આ દૃશ્ય જોઈ નિરંજન મનમાં બબડ્યો: “બિચારાં બાળકો કેટલાં બધાં નિર્દોષ અને અજ્ઞાન છે?—તેમને ક્યાં ખબર છે કે પાણીમાં વહેતાં મૂકેલાં તેમનાં એ વહાણની શું સ્થિતિ થનાર છે?—શું તે પાર ઉતરશે ખરા?...” તે સહજ અચક્યો.

“અને માનવીની જીવન-નોકાનું પણ તેમજ છે. મધ દરીયે ડૂબુ ડૂબુ થઈ રહેલ એ નોકા પેલે પાર જશે કે કેમ તે એક અગમ્ય મેદ છે. તેને માર્ગમાં અનેક જાતની મુશ્કેલીઓની સામે ટક્કર ઝીલવાની હોય છે—ભયંકર આંધીનો સામનો કરવાનો હોય છે... પ્રચંડ તોફાનની સામે ઝઝુમવાનું હોય છે...”

અને આમ નિરંજન કલ્પનાના કોઈ અગમ્ય પ્રદેશમાં વિહરી રહ્યો હતો, પોતાના સંસારી દુઃખોને ભૂલી ગયો હતો. તે અનંત તરંગિણીમાં બહેતો બહેતો સાગરમાં ગોથાં ખાઈ રહ્યો હતો. એ પ્રદેશ એવો હતો કે જ્યાં જતાં ચેતના એક એવી સ્થિતિમાં પહોંચી જાય છે કે જેથી કરીને તેને પોતાના સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન હોતું નથી.

પરંતુ જ્યોતિ માટે પોતાના પતિનું આ વર્તન અસહ્ય હતું. તે તેની આ મનોદશાથી ઘણી જ કંટાળી ગઈ હતી. ત્યાં એકાએક સહજ શાંત પડેલ તેનું બાળક રડી ઉઠ્યું. ભૂખથી પીડાતા તે બાળકે પોતાનું મૂખ ફાડ્યું. પણ...ધરમાં દુધનું એક ટીપું સરખું પણ ક્યાં હતું તે તેને પાવ ?-ધરમાં અનાજનો એક દાણો સરખો પણ ક્યાં રહ્યો હતો ? ચુલો સળગાવવા એક કોલસાની કરચ પણ નહોતી. પોતાનું બાળક આકુળ-વ્યાકુળ બની આમ રડતાં તે ગુસ્સે ભરાઈ પાગલ બની. તેણે પોતાના પતિ તરફ જોયું, તો તે વિચારાવસ્થામાં એકી દશે ખહારીની ખહારની બાજુ જોઈ રહ્યો હતો.

થોડીવાર પછી એકાએક નિરંજન સહજ હાલ્યો. તેણે પોતાના ખીરસામાંથી પેન્સીલ અને કાગળ કાઢ્યા. અને પોતાના હૃદયમાં એકાએક જાગેલી કલ્પનાને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપવા લાગ્યો. તેણે કાગળ ઉપર લખ્યું અને બોલ્યો: “ મધદરીએ તોજાનમાં નૌકા સપડાઈ હતી...”

જ્યોતિએ નિરંજનના શબ્દો સાંભળ્યા. તેનાથી હવે વધુ સહન ના થયું. તેનું હૃદય સળગી ઉઠ્યું; અને તરત જ એક મોટા અવાજથી ગળી ઉઠી-“ આગ લાગો તમારી એ નૌકામાં...”

અને જ્યોતિના શબ્દોએ નિરંજન એકદમ ચમક્યો, તેની વિચાર-ધારા તૂટી ગઈ. તેના એકેએક અંગો કંપી ઉઠ્યા-જાણે એ નાનકડા ઓરડામાં ધરતીકંપ થવા ના પામ્યો હોય...તેના હાથમાંથી

પેન્સીલ અને કાગળ નીચે પડી ગયા. અને તેણે જ્યોતિ તરફ જોયું તેની આંખોમાં ભયંકરતા છવાઈ હતી. તેના હૃદયનો હાંફ માતો નહતો. અત્યારે જ્યોતિ જ્વાલા સમી ખની હતી. તેના હૃદયમાં ઉઠતા ભડકા તેના મૂખ ઉપરના ભાવમાં પ્રત્યક્ષ થતા હતા. જ્યોતિની આ સ્થિતિ જોઈ નિરંજન ફરી એકવાર ધ્રુજી ઉઠ્યો.

થોડીવાર સુધી તો આખાય ખંડમાં નિરવ શાંતિ પ્રસરી રહી, પરંતુ ત્યાં ફરીથી ધરતી ધણધણી ઉઠી હોય તેમ ભયંકર અવાજ સંભળાયો, “મધદરીએ તોફાનમાં સપડાયેલી એ જીવનનૌકામાં આજ મૂકા ને-તમારીજ જીવન-નૌકા ડૂબી રહી છે તેનોજ ખ્યાલ કરોને...હું હવે તમારી આ પ્રકૃતિ વધુ વખત સહન કરનાર નથી. તમારા કાગળો ને-તમારા લેખો ને હું જલાવી દઈશ...” કહેતાં કહેતાં તે અટકી પડી. તેને હાંફ વધુ ચઢતો હોય તેમ લાગ્યું. તેની આંખોમાં ક્રોધ જૂદા જ ભાવોનો ચમકારો દેખાવા લાગ્યો.

પોતાની પતિની આ સ્થિતિથી નિરંજનના મૂખ ઉપર કશ્ચની છાયા છવાઈ ગઈ. તે ચિંતાગુર જન્યો અને બળડ્યો. “ખિયારી નારી...તેને મહારા હૃદયમાં ઉછળતા કલ્પના સાગરની ક્યાંથી ખબર હોય ?-હા ! મહારા હૃદયમાં ઉદ્ભવેલા સર્વ ભાવો તેના ગર્જત શબ્દોએ અદ્રશ્ય થઈ ગયા.....”

નિરંજનના આ શબ્દો જ્યોતિના કાને પડ્યા. તેનું હૃદય સળગી ઉઠ્યું. તેણે પોતાના પતિના સામે જોયું અને બોલી “ખિયારી નારી !...એ સિવાય તમે બીજું કંઈ શકે તેમ પણ શું છો ?-શ્રમ કરવો નથી-મહેનત કરતાં દુઃખ થાય છે, અને જાણે મહારા તરફ દયા બતાવતા હો તેમ ‘ખિયારી નારી’...કહેવાઈ જાય છે. તમારા હૃદયની કલ્પનાઓને હું ધણી જ સારી રીતે પીછાનું છું. હવે તમે મહારી પાસેથી વધુ શું આશા રાખી શકો તેમ છો ?-તમારા આ જીવનના પાયે તો મેં મહારું સર્વસ્વ સુમાવ્યું-મહારા લોહીનું પાણી

કયું...હા ! જરા ધરમાં તો નજર કરો-કંપનાના પ્રદેશે ઉડ્યા કરતા તમે તમારા પોતાના જ રહેઠાણ તરફ એક દ્રષ્ટિ મરખી તો કરો-ધરમાં એક ટંક રાંધવા જેટલું અન્ન નથી-આ નાનકડા બાળકને તેની ભૂખ છીપાવવા દુધનું એક ટીપુ સરખું પણ નથી; અને છતાં તમે ઉંચે ઉંચે ઉડ્યા દોડો છો ?...અને બાળે આટલું ઓછું હોય તેમ પાછા કહો છો કે તમારા હૃદયના ભાવ હું જાણી ના શકી !...” તેના અતિશય બોલવાથી શ્વાસ ઘૂંટાવા લાગ્યો. તેનાથી હવે વધુ બોલાર્થ ના શકાયું.

નિરંજને સહજ ઉંચું જોયું. તેની આંખોમાં હૃદય-મંથનના ભાવો પ્રતિબિમ્બીત થતાં હતાં. તે કાંઈક કહેવા ઈચ્છતો હતો. તેણે પોતાના હોઠ ખોલ્યા અને “જ્યોતિ...” કહેતાં કહેતાં તે થંભી ગયો.

અને ત્યાં તો ભૂખ્યા બાળકે એક તીણી ચીસ પાડી. બાળકની તીણી ચીસે જ્યોતિનું હૃદય ચીરાઈ ગયું. તેણે પોતાના બાળકના સામું જોયું; અને પોતાનો હાથ તેના શરીર ઉપર ફેરવવા માંડ્યો. તેનું આખું શરીર તાવથી ધીકી રહ્યું હતું.

પછી તેણે નિરંજન સામે જોયું, અને બોલી, “કહો-કહો જ્યોતિને શું કહો છો ?-હજુય જ્યોતિને માટે શું કહેવાનું બાકી રાખ્યું છે ?...” તે સહજ અચકી ને ફરી પાછી બોલી, “બાળકના પિતા થઈ બાળક પ્રત્યે આટલી બધી બેદરકારી રાખતાં તમને વિચાર નથી આવતો ?-જરા તમારા બાળકના શરીર પર હાથ મૂકીને જુઓ તો ખરા ?-હા ! બીચારું બાળક કેટલા તાવે ધીકી રહ્યું છે ?-હાય ! તું પણ કમનસીબ છે બેટા ! કે તું હમારા જેવાને પનારે પડ્યું !-હા ! પાસે પૈસો નથી-ત્હારા મૂળતા અગોને ઠંડીથી રક્ષવા ગરમ કામળો પણ નથી...” તેના મૂખ ઉપર રોષ અને મંભીરતાના ભાવો પ્રતિક્ષણ તરવરી ઉઠતા હતા. તેના એકેએક અગો પાંદડાંની માફક હાલી રહ્યાં હતાં.

નિરંજનના હૃદય ઉપર જ્યોતિના શબ્દોની ઉંડી અસર થઈ. તેના હૃદયમાં અત્યાર સુધી અદૃશ્ય રહેલો પ્રેમ પ્રગટયો. તે ધીરે પગલે જ્યોતિ તરફ ગયો. જ્યોતિ જમીન તરફ નીચું જોઈ રહી હતી.

જ્યોતિની છેક નજીક જઈને પોતાના હાથ વડે તેણે જ્યોતિનું મૂખ ઉંચું કર્યું. તેની આંખમાંથી આંસુનાં મિન્દુઓ વહી રહ્યાં હતાં. કાણુ ખેલાંતી રણુચંડી સમી જ્યોતિ દર્યાદ્ર અને કરણાની મૂર્તિ સમી બની ગઈ હતી. તેની આંખમાંથી વહેતી આંસુની ધારા ધરતીને ભીંજવી રહી હતી.

“ જ્યોતિ !...” રડતા હૃદયે નિરંજને કહ્યું.

“ કહો શું કહો છો ? ”

“ તું આમ શા મારે રોષે બરાથ છે. જ્યોતિ !...”

“ રોષે ન બરાઉ તો હું શું કરે નાથ ?—હા ! તમને મ્હારી તો દયા બલે ના આવતી હોય પરંતુ તમારા આ નાના કુમળા કુલશા બાળકની પણ દયા નથી આવતી ?—”

“ હું બધુંય સમજું છું પણ શું કરું જ્યોતિ ?—”

અને ત્યાં તો ફરીથી બાળક રડી ઉઠ્યું. જ્યોતિએ તેના તરફ જોયું તો તેની સ્થિતિ તેને વિષમ લાગી. તે એકદમ વધુને વધુ ચીસો પાડવા લાગ્યું. અત્યારે તેનો શ્વાસ જોરથી ચાલી રહ્યો હતો. તેના હાથ—પગ તણાતા હતા. આ જોતાં જ તેણે નિરંજનને કહ્યું, “ જાવ—બહાલા !—જલ્દી જાવ. ક્યાંયથી પણ ડોક્ટરને તેડી આવો—નહિતર મ્હારું આ કુલકું નહિ બચે—મ્હારું જીવન સદાને માટે ઉડી જશે...હા !—જાવ...” કહેતાં કહેતાં આંસુભીની આંખે તેણે પોતાના બાળકને હાથમાં લીધું—હૃદય સરસું ચાંપ્યું પરંતુ માતાના હૃદયની હુંફ ટાઢથી કદાચ તેનું રક્ષણ કરી શકે, પણ ભૂખને શી રીતે સંતોષી શકે ?—

બહારની બાજુ મુશળધાર વરસાદ વરસી રહ્યો હતો. વાદળોની ભયંકર ગર્જના અને વીજળીના કડાકા થઈ રહ્યા હતા. ઠંડી સખ્ત પડી રહી હતી. નિરંજન ક્યાં જવું તેનો વિચાર કરી રહ્યો હતો. તેનું હૃદય પોકારી રહ્યું હતું “નિરંજન હવે તું ક્યાં જઈશ ?— ડોક્ટરને શી રીતે બોલાવીશ ?—તહારી પાસે એક પૈસો પણ નથી !...” અને ત્યાં તો બીજીજ ક્ષણે તેણે પોતાના હૃદયમાં ધૈર્ય એકઠું કર્યું જ્યોતિ સામે જોયું. તે બોલી ઉઠ્યો: “ ન ગભરાઈશ બહાલી—હું જાઉં છું—જરૂર ડોક્ટરને બોલાવી લાવું છું...” કહેતો કહેતો તે બહાર જવા માટે બારણા આગળ પડેઝ્યો. ત્યાં તો પોતાના ઓરડામાં આછો પ્રકાશ આપતો દીપક તેલ વીના ખુઝાઈ ગયો—આખા ઓરડામાં સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી ગયો. પણ તે તો એકદમ ઓરડાની બહાર નીકળી ગયો. અને ત્યાં વીજળીનો એક ભયંકર કડાકો થયો. આંખને આંજી નાખતો પ્રકાશ ઘડોભર ચમકારો કરી અદ્રશ્ય થઈ ગયો.

એક બાજુ નિરંજન ડોક્ટરને બોલાવા ગયો, ત્યારે બીજી બાજુ જ્યોતિના હાથમાંનું બાળક ખૂબ રડવા લાગ્યું તરત જ જ્યોતિએ તેને છાતું રાખવા પોતાના સ્તન તરફ બાળકનું મોં ફેરવ્યું પરંતુ માતાના એ દુધ-વિહીન સ્તન તરફ તેના બાળકે મોં પણ ના ધર્યું તે તો વધુને વધુ બાકુળ બનવા લાગ્યું—વધુને વધુ રડવા લાગ્યું. જ્યોતિનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

જ્યારે બીજી બાજુ નિરંજન ડોક્ટરોના એકે એક મકાનના દ્વારે રજૂથો. કોઈએ તે નિર્ધન લેખકને મદદ ના આપી—કોઈએ તેના એ નાનકડા બાળકને બચાવવા હા ના પાડી—તે નિરાશ હોયે આમતેમ આથડવા લાગ્યો.

આકાશમાં ધનધોર વાદળો છવાયાં હતાં—વરસાદનાં ઝાપટાં સખ્ત રીતે વરસી રહ્યાં હતાં—પ્રતિક્ષણે વિજળીના કડાકા સંભળાતા હતા,

આંખને આંજી નાંખે તેવો પ્રકાશ એક ક્ષણમાં ઝબકી ઉઠી અનં-
તમાં અદ્ભુત ધર્ષ જતો હતો.

દરેક સ્થળેથી નિરાશા સાંપડતા કાળજી કાળા અંધકારમાં નિરં-
જન ઉભો હતો. ત્યાં તેની આંખો સામે બે છાયાઓ દેખાઈ. એ
છાયાઓ હતી તેની પત્નિ જ્યોતિ અને તેના નાના બાળકનો. તેનું
નાનું બાળક ચીસો પાડતું હતું, જ્યોતિ તેને છાતું રાખવા પ્રયત્ન
કરતી હતી. અને ઓહ ! ત્યાં તો એક ત્રીજી છાયા તેમની પાછળ
આવીને ઉભી રહી, તે ધણી જ ભયંકર છાયા હતી. તેને જોઈને
નિરંજન ભયથી ગભરાઈ ઉઠ્યો—તેનો દેહ ધૂળ ઉઠ્યો. અને તેના
હૃદયમાંથી એક સિત્કાર નીકળી ગયો. તે છાયા હતો મૃત્યુના દૂતની—
કાળનાક દેવની, તે જ્યોતિ અને તેના બાળકને પોતાના રક્ષણ
પંખથી પકડવા પ્રયત્ન કરી રહી હતી. આ દ્રશ્ય જોતાં જ નિરં-
જન પોતાના ઘેર જવા દોડ્યો. પરંતુ ભીના જમીનને લઈને તે
દોડવા જતાં લપસી પડ્યો. અને જમીન ઉપર પછડાયો ત્યાં પડેલો
એક પથ્થર તેના માથામાં પેસી ગયો તેમાંથી લોહીની ધારા બહેવા
લાગી પણ તેણે તેની કાંઈ પણ દરકાર ના કરતા ઘર તરફ દોડવાજ
માંડ્યું હતું...તે પાગલ સમો બની ગયો હતો—“ જ્યોતિ... જીવન !...”
પોકારતો તે આગળ ને આગળ દોડીજ રહ્યો હતો.

અને કુદરત રૂંઠે ત્યારે શું બાકી રહે ?—તે કારમી બની. આકા-
શમાં ગર્જના કરતાં વાદળોની સ્પર્ધા કરવા ધરતીના પેટાણમાં પણ
એક ભયંકર ધડાકો થયો. અને એ ધડાકે સર્વ કાંઈ ધણધણી ઉઠ્યું
હજારો મકાનો તૂટી પડ્યાં—જમીનમાં ચીરા પડ્યા. ગાંડા જેવો
બની ગયેલો નિરંજન એક તૂટી પડતા મકાનમાં આવી જતાં રહે-
જમાં બચી ગયો. તેના હૃદયમાંથી એક કારમી ચીસ નીકળી ગઈ...
‘ઓહ’—આ તો ધરતીકંપ !—

ચારે તરફ વાતાવરણમાં કરચ્છા છવાઈ ગઈ હતી, હજારો માન-

વોનો હૃદયભેદક કશુ ચીસો અને કાઠીયારીઓ સંભળાઈ રહી હતી. પરંતુ નિરંજનને આ સાંભળવાની કે તે તરફ જોવાની સહજ પણ દરકાર નહોતી. તે તો પોતાના ઘર તરફ દોડી જ રહ્યો હતો.

અને થોડીક વારમાં તો તે અંધારગલીમાં આવેલા પોતાના મકાન આગળ આવી પહોંચ્યો; મકાન સામે જોયું અને તે જોતાંજ તેના હૃદય પર ચીજગી તૂટી પડી હોય તેવો આઘાત લાગ્યો. આંખે અંધારા આવવા લાગ્યાં તેનું હૃદય પોકારી ઉઠ્યું, “હા ! એક ક્ષણના ધરતીકંપે મહાઈ સર્વસ્વ લૂંટી લીધું—જ્યોતિ ગઈ... જીવન ગયું... સર્વ અદ્રશ્ય થયું... નિરંજન !...”

અને બીજો દિવસે સવારના તેના તૂટી પડેલા મકાનની ઇટે અને લાકડાં ખસેડતાં પોતાના નાના બાળક જીવનને છાતી સરસી આંખેલ જ્યોતિ મૃત દશામાં મળી આવી. નિરંજનથી આ દ્રશ્ય ના જોવાયું. તે તરત જ બેભાન થઈ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો.

ત્યારબાદ એક દિવસ “સુધા” માસિકના તંત્રીના હાથમાં એક લેખનું બંડલ આવ્યું. તેણે તે જોયું. અંદરથી એક વાર્તા અને પત્ર મળ્યો. તેનો લેખક નિરંજન હતો. તંત્રીએ નિરંજનનો પત્ર વાંચવા માંડ્યો, તેમાં લખ્યું હતું :

“આપના આમંત્રણ અનુસાર આ એક સત્ય ઘટના રજૂ કરતી નવલિકા મોકલું છું. આ નવલિકા સુંદર તેમજ મૌલિક છે. તેમાં નવીન વસ્તુ સંકલના પણ છે. આશા છે કે તે તમારા દિગ્ગવલી અંકને અનુકુળ થઈ પડશે... એજ... હી...

નિરંજન.

અને પછી તરત જ ‘સુધા’ ના તંત્રીએ નવલિકા તરફ નજર કરી. તે નવલિકાનું નામ હતું ‘ધરતીકંપ.’

હંસા

હંસા અને જીવન બન્ને જણાં બાલ્યકાળના સાથી હતાં. બન્ને જણાં એક-બીજાને શુદ્ધ પ્રેમથી ચહાતાં હતાં. સાથે રહેતાં હતાં અને સાથે જ ફરતાં હતાં.

જ્યારે બીજી બાજુ હંસાના પિતા અને જીવનના પિતા બન્ને જણા ગાઢ મિત્રો હતા. બન્નેના હૃદયની એક

જ અંતિમ ઈચ્છા હતી કે હંસા અને જીવનને લગ્ન-ગ્રંથીથી જોડી તેમના આશાભર્યા જીવનને સુખમય બનાવવું તેમના પ્રેમને અખંડ રાખવો—

પરંતુ માનવની ઈચ્છાઓ કદી પાર પડી છે ખરી ?—તેની અભિલાષાઓ કદી પૂર્ણ થઈ છે ખરી ?—તેની આશા કદી પણ અખંડિત રહી છે ખરી ?—કુદરતનો એ ક્રમ છે—વીધીનું એ વિધાન છે કે માનવ લાલે ગમે તેટલું ધારે—ગમે તેટલું ઈચ્છે પરંતુ આખરી અંજામ તો તેના હાથમાં છે—તેની કશ્પનાઓ પર કુઠારાઘાત કરવો એ તેની સત્તાની વાત છે—તેની આશાની ઈમારતને જમીન-દોસ્ત કરવી એ તેની શક્તિ પર નિર્ભર છે. ખરેખર ! એ સત્ય સાચું છે કે મનુષ્ય ધારે છે કંઈ ઈશ્વર કરે છે કંઈ !.....

અને હંસા તથા જીવન વીધે પણ એમજ બન્યું. તેમના માતા-પિતાની સર્વ અભિલાષાઓ અદ્રશ્ય થઈ જવા પામી—તેમની આશાના સર્વ મીનારા ભૂમી-શાયો થવા પામ્યા. તેમના અંતરનો આનંદ—હિલાસ સર્વ કંઈ ઉડી ગયાં.

એક વિધન જાગ્યું. હંસાએ યુવાનીને આંગણે પગ મૂક્યો ત્યાં તે કાળને ઝપાટે ચઢી. તેને એકાએક ક્ષય રોગ લાગુ પડ્યો. દીન-પ્રતીદીન તેનું શરીર ક્ષીણ બનવા લાગ્યું તેનું સૌન્દર્ય દીવસે દીવસે ઓસરવા લાગ્યું. સર્વને હંસા માટે ચીંતા પેડી. હવે તેનો જીવન દીપક વધુ વાર નહીં જલે તેમ દરેકને લાગ્યું.

અને હંસા પણ સમજી ચુકી હતી કે હવે તે દુનિયામાં રક્ત થોડાક સમયની મહેમાન છે—હવે તેને માટે પોતાનું જીવન એક નાટકના અંતિમ દ્રશ્ય સમાન હતું—તેના હૃદયમાં એક વીચાર ઉદભવ્યો અને તે એ કે મૃત્યુને ભેટવા પહેલાં પોતાના એક વખતના સાચા સાથી જીવનને મળવું તેની પાસે વીદાય માગવી અને એ વીચારે તેણે જીવનને કહેવરાવ્યું. જીવન આવ્યો—હંસા જે ખંડમાં

માંદગીના બિછાને પડી હતી તે ખંડમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. સામેની બાજુએ પલંગ પર હંસા સુતી હતી તે ફાટી આંખે જીવનના આગમનની રાહ જોઈ રહી હતી. તેણે જીવનને જોયો. જીવને તેને જોઈ બન્નેની દ્રષ્ટિ મળી. ભૂતકાળના દ્રષ્ટિમિલનમાં અને આજના દ્રષ્ટિમિલનમાં મહાન તફાવત હતો. ભૂતકાળનાં દ્રષ્ટિમિલનમાં હતો પ્રેમ, આનંદ, અને ઉલ્લાસ, તેમાં હતું અનંત સુખ અને મહદ આશા, જ્યારે આજના દ્રષ્ટિમિલનમાં હતું દુઃખ, કરુણા, નિરાશા અને સંતાપ-તેમાં તો હતી અનંત વેદના અને મહા-વ્યથા.

ધીરે પગલે જીવન હંસાના પલંગની છેક નજીક ગયો. હંસાએ પોતાની આંખો વડે જીવનને પગથી તે માથા સુધી નિહાળી લીધો. પછી તેણે ધીરે રહીને પોતાની આંખો બંધ કરી. એ આંખો ઉપર પોતાના ક્ષીણ થઈ ગયેલા હાથ ઢાંકી દીધા.

જીવને હંસાના ક્ષીણદેહ સામું જોયું. તેનાથી હંસાનું દર્દ સહન ના થયું. તેની આંખોમાં આંસુ છલકાયાં. તે તરત જ પલંગ ઉપર હંસાના માથા નજીક બેઠો તેણે ધીરથી પોતાના હાથ વડે હંસાના આંખ ઉપરના હાથ દૂર કરતાં કહ્યું “હંસા ! આંખો ઉપર હાથ કેમ ઢાંક્યા ? શું તને જીવનમાં અરપતા લાગી ?—કહે-હંસા ! જીવનમાં ક્યાં તુટી લાગી ?—ત્હેં જીવનમાં એવી શું ક્ષતિ ભાળી હંસા ?... તેનાથી આગળ ના બોલી શકાયું. તેના હૃદયમાં દર્દ થતું હતું તે અકુશ્ય વેદના અનુભવી રહ્યો હતો.

“ નહિ...તેમ નથી. જીવન !...” હંસાએ ધીરથી પોતાની આંખની પાંપણો ખોલતાં કહ્યું—

“ તો પછી મને જોઈને તેં ત્હારી આંખો શા માટે બંધ કરી દીધી ?—”

“ તેનું કારણ તમે નથી સમજી શકો તેમ જીવન !—હું હવે એ કારણ સમજી ચુકી છું...”

“ મને નહિ કહે ?—” હંસાના મસ્તકે હાથ ફેરવતાં જીવને પૂછ્યું.

“ શા માટે નહિ ? તમારાથી મ્હારે હવે શું છુપું રાખવાનું છે. જીવન !—હંસા હવે તમારી સમક્ષ પોતાનું હૃદય બોલવા ચઢાય છે. અને તેથી જ તમોને બોલાવ્યા છે—”

“ હંસા !... ..”

“ હું તમારા હૃદયની સર્વ મુંઝવણ સમજું છું જીવન !—હું તમારા હૃદયની વેદના અને દર્દ પીછાનું છું—છતાં...તે દુઃખ અને દર્દ, એ વેદના અને સંતાપ તમારે જીવનભર સહેજ છુટકો છે... એક વખત એવો પણ હતો કે જ્યારે આપણે કુદરતને અંદ્રે આનંદથી ઝુલતાં હતાં. સરિતાને કિનારે ફરતાં હતાં. તેનું નિર્મળ જળ છાંટી પરસ્પર અનહદ સુખ અનુભવતાં હતાં. એ સમય આપણું ફેટલા સુખનો હતો જીવન !... અને આજે એ આનંદનો—ઉદ્ધાસનો અને સુખનો અસ્તકાળ આવી પહોંચ્યો છે—હવે મ્હારી વિદાયનો સમય આવી પહોંચ્યો છે...જીવન !...હું તમારી પાસે વિદાય માંગુ છું—મને રજા આપો...”

“ વિદાય !—હંસા ! તું આ શું બોલે છે ?—જીવનથી તું મૂકત થવા ચઢાય છે ?—એ કેમ બનશે ?—પ્રેમ—માયાના બંધને બાંધી જીવનમાં જીવનસહ સંકળાયેલી હંસા ઉડી જવા માગે છે ?—નહિ નહિ. જો તેમ થશે તો જીવનનું શું થશે ?—તેની શું દશા થશે તેની ત્હેં કલ્પના સરખી પણ કરી છે ખરી ?—હંસા !.....”

હું સારી રીતે સમજુ છું કે જીવનથી સંકળાયેલ હંસા પ્રયાણ કરશે—ઉડી જશે ત્યારે જીવન શુન્ય બનશે—બળાને બાળ થઈ જશે—એ જીવનની અંતીમ દશા થશે...અને છતાંય હંસાને ઉડી ગયા વીના છુટકો નથી—હંસાને પ્રસ્થાન કર્યા વીના ચાલવાનું નથી. ”

“ હંસા એ મુસ્કેલ છે—તું એવી કલ્પનાઓ શા માટે ઉભી કરે છે. તને કાંઈ થવાનું નથી—હોય તો એ દેહ છે, તો દર્દ તો થવાનું જ અને એ દર્દ મટી જશે. ઉપચાર ત્હારા દર્દને મટાડશે—નાહક

મુંઝાય છે...તું જરૂર થોડા દીવસમાં સાજી થઈ જઈશ..." પોતાના હૃદયનું દુઃખ દબાવતાં જીવને હંસાના ગાલ ઉપર હાથ મૂકતાં કહ્યું.

"નહિ જીવન હવે હું સાજી થવા નથી ઇચ્છતી. હવે મૃત્યુ જ મારા માટે સારું છે. હું આ રોગ સહન નથી કરી શકતી. જેમ જેમ મારું જીવન વધુ લંબાશે તેમ તેમ મારું કष्ट વધુને વધુ તિવ્ર બનશે. અને મારા એકલાને લીધે અનેકને સંતાપ આપીશ. જીવન ! કદાચ મારું જીવન લંબાય કદાચ હું વધુ કાળ જીવું તો પણ મારા આવા દર્દીઓ જીવનથી લાભ પણ શું ? કારણ કે તમારી પત્ની બનવા છતાં પણ હું તમારી સેવા તો ઉઘાવી નહિ શકું-ઉઠ્ઠું તમારે મારી સેવા કરવાનો સમય આવે-નહિ હું એવું જીવન નથી ઇચ્છતી. એના કરતાં તો મૃત્યુને હું આધક ચ્હાઉં છું-તેનાથી મને કોઈ જાતનું દુઃખ નથી. દુઃખ એક જ થાય છે કે હું જઈશ પરંતુ તમને વિરહની વેદનામાં પીડાતા મૂકીને..." કહેતાં કહેતાં હંસાની આંખમાં ઝળઝળાયાં ભરાઈ આવ્યાં. જીવનની આંખમાંથી આંસુનાં બિન્દુ ખર્ચાં-તેના એ ઉજાળુ આંસુના બિન્દુ હંસાના ગાલ પર પડ્યાં હંસાની આંખોમાંથી પણ આંસુ સર્ચાં અને ગાંઠ પર પડેલા જીવનના આંસુસહ ભળ્યાં-ગળે સિંધુ અને સરિતા જળનાં મિલન...

થોડીક દાણુ સુધી હંસા અને જીવન મૌન રહ્યાં. આખાય ખંડમાં નિરવતા પથરાઈ હતી. જીવને હંસા તરફ જોયું. હંસાના મુખ ઉપર એકાએક કોઈ તેજ-રેખા ચમકી રહી હોય તેમ તેને લાગ્યું તેના મુખ ઉપરની શીઘ્રાશ દૂર થતી હોય તેમ તેને જણાયું હંસા કાંઈક સંતોષનો-અદૃષ્ટ સુખનો-રહજ આનંદનો અનુભવ કરી રહી હોય તેમ તેને લાગ્યું તેની આંખોનાં આંસુ આંખોમાં જ સમાઈ જતાં હોય તેમ તેને દેખાવા લાગ્યું.

અને આમ જ્યારે ચિત્રવત જીવન હંસાને એકી દશ નિહાળી રહી હતો ત્યાં એકાએક હંસાનો કર્કશ સ્વર તેના કાને પડ્યો.

“ જીવન ! રડો છો ?—તમે શા માટે રડો છો ?—શા માટે તમે તમારા કિંમતી આંસુ વહાવો છો ?—ન રડશો—જીવન...” કહેતાં કહેતાં હંસાએ જીવનના હાથ પર પોતાનો હાથ ફેરવવા માંડ્યો અને કહ્યું “ તમને છોડી દેઢને—તમારો ત્યાગ કરીને હું ચાલી જાઉં છું—અને એમ છતાંપણ મહારા હૃદયમાં દુઃખ નહિ પરંતુ એક સંતોષ તો જરૂર છે—કદાચ તમે તે નહિ સમજી શકો—તમે જાણો છો કે મહારા હૃદય શાથી એ સંતોષ અનુભવી રહ્યું છે ?...”

“ નહિ હંસા...” જીવનના મુખમાંથી ધીમા બોલ સરી પડ્યા.

“ તો સાંભળો. જીવન !—એક આશા—એક અભીલાષા મહેને—મહારા હૃદયને કોઈ અનેરી શાંતી આપી રહી છે—અનુપમ સુખ સમર્પી રહી છે...”

“ એ શું છે ? ” આશ્ચર્યસહ હંસાપ્રતી જોતાં જીવને પ્રશ્ન કર્યો.

“ એ વસ્તુ બીજી કોઈ નથી પરંતુ તમે માનો કે ના માનો મારા હૃદયમાંથી એવો અવાજ—એવો અંતરધ્વની હું સાંભળી રહી છું કે આપણે ફરીને એક વાર મળીશું.....”

હંસાની વાત વચ્ચેથી કાપતાં જ જીવને કહ્યું “ જરૂર. હંસા—તે અંતિમ મીલન છે—આપણને તેમાંથી કોઈ વીખુટાં પાડી શકે તેમ નથી—આપણને કોઈ જુદા કરી શકે તેમ નથી...એ સ્વગ...”

“ નહિ હું સ્વર્ગની વાત નથી કરતી જીવન !—તમે મહારી વાત સંપૂર્ણ ધ્યાનથી સાંભળો—જીવન ! હું સ્વર્ગના મીલન માટે તમને કહેતી નથી—”

“ તો ?—”

“ હું તો તમને આ દુનિયામાં જ ફરી મળીશું એમ કહું છું.”

જીવને તરત જ હંસાના સામું જોયું, તેના મુખ ઉપર કોઈ વિચિત્ર જાતના ભાવ તરવરી રહ્યા હતા. હંસા શું કહેતી હતી તેની તેને કોઈ સમજ પડતી નહોતી. તેનું હૃદય તેને પોકારી રહ્યું હતું કે હંસા જે બીના કહે છે તે શું સત્ય છે ?—શું મૃત્યુ પામેલ માનવી

ફરીને પોતાના સ્નેહીને આ દુનિયામાં મળી શકે ખરું ? અસંભવ—
હંસા પુનર્જીવન પામી આ સંસારમાં મને ફરીવાર મળે એ અનુ-
ગતું છે—તેણે તરત જ હંસાને કહ્યું “ હંસા !—તારી વાત ઘણી જ
વિચિત્ર છે તું કહે છે તે વસ્તુ અસંભવિત છે—મને તારી વાતમાં
કોઈ સમજાતું નથી—મને આ વાતમાં સ્થગ પણ વિશ્વાસ આવતો નથી.”

“ જીવન ! તમને મહારા કથન પર બરોસો નથી છતાં પણ હું
ફરીને ભારપૂર્વક કહું છું એ કે એ પ્રમાણે જ બનશે—મહારા હૃદયનો
અવાજ—મહારી આંતરિક મનોકામના સફળ નિવડશે—” હંસાએ કહ્યું.

“ ક્ષ્મી રીતે ?—”

“ શું તમે એ વાત નથી જાણતા કે માણસની તેના મૃત્યુ
વખતની કામના, ઇચ્છા અને અભિલાષા કદી નિષ્ફળ નથી જતી—”

જીવન વિચારમાં જ પડી ગયો ત્યાં ફરીને હંસાએ કહ્યું “ પ્રિય-
તમ ! એક વાત પુછું ?—”

“ શું ?—”

“ તમે મહારા પુનર્મિલનના દિવસ સુધી મહારી પ્રતિક્ષા કરશો
ખરા ?—એ દિવસ સુધી મહારી રાહ જોશો ખરા ?—”

“ શા માટે નહિ ? હંસા ! હું તો તારી રાહ જોઈશ યુગ યુગ
સુધી જન્મ જન્માન્તર સુધી.....”

અને જીવનના એ શબ્દો સાંભળતાં જ હંસાના મુખ પર આનંદ
અમઝી હાથો પછી જીવને કહ્યું “ હંસા ! આપણો સંબંધ એક
જીવન પર્યંતનો નથી પરંતુ જન્મ-જન્માન્તરોનો છે. આપણો વિયોગ
અને મિલન તો પ્રતિ-જન્મના થઈ રહેલ છે. કોઈ સમય હું તારી
પ્રતિક્ષા કરી રહી હોઉ છું તો કોઈ સમય તું મારી રાહ જોઈ
રહેલી હોય છે. અને પછી આપણુ બંનેના મિલન થાય છે.”

જીવન આગળ કોઈ બોલે તે પહેલાં હંસા પાછી બોલી ઉઠી
“ નહિ. જીવન, આપણે તો ફરી પાછાં આ જન્મમાં જ મળીશું

હું જન્મ લઇને ફરીવાર તમારીજ ખતીશ...એ તમે નિશ્ચિત માનજો.”

“હંસા ! કદાચ તું જરૂર આ દુનિયામાં ફરી જન્મ ધારણ કરીશ, પરંતુ તારો દેહ-તારું સૌન્દર્ય-તારો દેખાવ તો જુદાં જ હશે. આજે હું જે હંસાને નિરખી રહ્યો છું તે હંસા તો નહિ જ હોય-તારું ક્યેવર તો કાંઈ જુદું જ ધડાયું હશે-તે સમયે તને આ જીવનમાં અનુભવેલી મીઠી ગોઠડીની યાદ નહિ હોય-અને તો પછી હંસા !-આપણે એક બીજાને શી રીતે પીછાની શકીશું ?”

“જીવન ! શું આપણો સંબંધ ફક્ત દૈનિક સંબંધ જ છે ? સહજ સ્મૃતિએ જ શું આપણને બંધનમાં જકડ્યાં છે ?—” તેના શબ્દોમાં સહજ તિરસ્કારનો ભાવ હતો.

“નહિ હંસા મ્હારો કહેવાનો અર્થ એ નથી. હું તો તને એ કહું છું કે તારા નવીન સ્વરૂપને હું ઓળખી શી રીતે શકીશ ?—

“એને માટે તમે નિશ્ચિત રહો. મ્હારે મ્હારો પરિચય આપવાની કાંઈ જરૂરત નહિ રહે.” કહી એક આછું સ્મિત કરતાં હંસાએ કહ્યું “જીવન ! મ્હારે તમને જે કહેવાનું હતું તે કહી દીધું હવે તમારે કાંઈ કહેવાનું છે ખરું ?-હંસા હવે તમારી પાસે અંતિમ વિદાય માંગે છે. દુઃખદૂ નહિ સહર્ષ. હસતા મુખે તમારી હંસાને વિદાય આપો જીવન...”

“હંસા !-દુનિયામાં એવું કાણ નિષ્કુર હૃદયી હશે જે દુનિયાથી અંતિમ વિદાય લેતી વ્યક્તિ પ્રત્યે હાસ્ય દર્શાવે—? દુઃખને સ્થાને હર્ષ પ્રગટાવે છતાં પણ તારા અંતિમ કથન પર વિશ્વાસ રાખી હું તને સહર્ષ વિદાય આપું છું-હંસા !...” કહી તેણે પોતાના હૃદયમાં થતી અથાગ વેદના દબાવી પોતાના મૂખ ઉપર કૃત્રિમ હાસ્ય દર્શાવ્યું. હંસા પોતાના હૃદયને સંતોષ થયો હોય તેમ આંખો બંધ કરીને સુતી.

[૨]

અને એક મધરાતે હંસાએ જીવનને મૂકી મહા-પ્રદેશે પ્રસ્થાન કર્યું. હંસા ગઈ.

હંસા જતાં જીવનની સ્થિતિ વિપરીત બની તેનો વિયોગ વસમે લાગતો હતો પ્રતિક્ષણે તેને હંસાની ખોટ સાલતી હતી. તેના હૃદયમાં એક જ્વલંત જ્વાળા સળગી રહી હતી. એ જ્વાળાને કંટ શાંત કરી શકે તેમ હોય તો તે કેવળ હંસાની અંતિમ આશા-આખરી અભિલાષા. તેજ તેના હૃદયને શાંતવન આપી શકે તેમ હતી.

જીવન દરરોજ હંસાના ફોટા ઉપર પુખ્ત ચઢાવતો હતો-પુખ્ત કરતો હતો હંસાનું અંતિમ કથન બાળે તે ફોટામાં સમાઈ ગયું ન હોય...

તે દરરોજ હંસાની પ્રતિક્ષા કરતો હતો, પરંતુ સમય પર સમય ચાલ્યો જવા છતાં તેને હંસા ક્યાંય દેખાઈ નહિ. તેની આશા નિષ્ફળ જતો હોય તેમ તેને લાગ્યું હંસાનું અંતિમ કથન અસત્ય નિવડ્યું હોય તેમ તેના હૃદયને અનુભવ થવા લાગ્યો પરંતુ બીજી દષ્ટિએ હંસાની છાયા પ્રત્યક્ષ થતી હતી અને પોતાના વચનમાં વિશ્વાસ રાખવા જણાવતો હતો.

અને આમ જીવન વિશ્વાસ અવિશ્વાસની વચ્ચે ગોથાં ખાતો પોતાની જીંદગી વ્યતિત કરી રહ્યો હતો.

વર્ષો પર વર્ષો વીતી ચાલ્યાં. જીવન હંસાની પ્રતિક્ષા કરી જ રહ્યો હતો. પરંતુ હંસા તેને ક્યાંય દેખાતી નહતી.

એક દિવસ દેશ ઉપર ભારે સંકટ ઉતર્યું ચારે તરફ પ્લેગનો ઉપદ્રવ શરૂ થઈ ચુક્યો હતો. હજારો સ્ત્રી-પુરૂષો અને બાળકો તેનો ભોગ બની ચુક્યા હતા. તેના કાળ ઝપાટે જે ચઢ્યા તે સ્વાહા થઈ જતા હતા. જીવનના માતા પિતા પણ આ ભયંકર રોગનો ભોગ થઈ ચુક્યા. હંસાના માતા-પિતાની પણ એજ સ્થિતિ થઈ. હવે જીવનને કોઈ સગું રહ્યું નહોતું. તેનાથી પોતાના સગાં-સંબંધીઓની સ્મૃતિ સહન ના થઈ. તેણે તરત જ પોતાના ગૃહનો ત્યાગ કર્યો અને દુર યાત્રાએ ફરવા નીકળી પડ્યો.

એક દીવસ તે એક ધર્મશાળાના ઓટલા પર બેઠો હતો. ત્યાં એકાએક તેની નજર ત્યાંથી પસાર થતી એક યુવતી ઉપર પડી તે યુવતીને જોતાં જ તે ચમક્યો તેના વીણે તે મનમાં કલ્પના અનેક વિચારો કરવા લાગ્યો. તે યુવતી ચાલી ગઈ; પરંતુ તેની કલ્પના જીવનના મનમાંથી ન ખસી. તેણે એજ ધર્મશાળામાં રહેવાનું નક્કી કર્યું.

બીજો દિવસે સવારના પેલી યુવતી એ ધર્મશાળામાં આવી તેના માથે એક પીતળનું વાસણ હતું. ધર્મશાળાની દરેક ઓરડીએ તે પુછતી હતી “ દુધ લેશો ?—”

જીવન એ યુવતીની જ રાહ જોઈ રહ્યો હતો તે ધીમે ધીમે જીવનની ઓરડીએ આવી પહોંચી અને કહ્યું “ દુધ લેશો ?—”

“ દુધ લેશો ?—” એ શબ્દો જીવનના કાને પડતાં જ તેણે તેના હાથ વડે પોતાનું મસ્તક દબાવ્યું તે શબ્દોએ તેના હૃદયને અગમ્ય વેદના જગાવી. તે વિચારમાંને વિચારમાં રહ્યો. તેણે કાંઈજ જવાબ ના આપ્યો એટલે પેલી યુવતીએ ફરીને કહ્યું “ કેમ આમ શનમૂન બની ગયા છો ?—મુસાફર ! દુધ લેશો ?—”

જીવનને ફરી પાછું જાન આવતું હોય તેમ લાગ્યું. તેણે ધીરા અવાજે કહ્યું “ હા—”

તરત જ તે યુવતીએ તેની રમમાં પ્રવેશ કર્યો અને વાસણ માંગ્યું. જીવને પોતાની નજીક પડેલું એક પવાલું તેના તરફ ધક્યું. પેલી યુવતીએ ક્રેટલું દુધ જોઈએ છે તે નહિ પુછતાં તેનું પવાલું દુધથી ભરી દીધું જીવન તો તેના મુખ સામું જ જોઈ રહ્યો હતો તેને એકાએક એ મુખમાં હંસાની સામ્યતા લાગી—હંસાની છાયા દેખાઈ—અને તરત જ તેના હાથમાંનું દુધનું પવાલું જમીન ઉપર પડી ગયું. દુધ ઢળી ગયું. તે તરત જ ઉભો થયો. તેણે અત્યારે પોતાનું જાન જોઈ દીધું હતું—જીવન પાગલ બન્યો હતો—તે એક-

દમ આગળ વધ્યો અને પેલી યુવતીનો હાથ પકડી કહ્યું “ સત્ય કહે તું કાણુ છે ? ત્હારું નામ શું છે ?-”

પેલી યુવતી એકદમ ગભરાઈ ગઈ-તેણે ખારીકાઈથી જીવનના મુખ સામું જોયું-તેને પણ પોતાની કાઈ જોવાયેલી વસ્તુ મળી આવી હોય તેમ લાગ્યું-તેનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું-તેના શરીરના એકે-એક અંગ ધ્રુજવા લાગ્યાં-તે જોને શોધતો હતી તે ઘણે વર્ષે અનાયાસે આજે મળતાં તેના મુખ ઉપર કાઈ અગમ્ય ભાવો પ્રકટી રહ્યા હતા-તે ગભરાઈ ગઈ હતી-તેના હૃદયની મુંઝવણ વધી ગઈ હતી.

ત્યાં ફરી તેના કાને શબ્દ પડ્યો “ કહે-કહે-ત્હારું નામ-?”

“ ત્હારું નામ !-હંસા !...હું હંસા છું...”

અને એટલું કહેતાં જ તે જમીન ઉપર બેહોશ થઈને ઢળી પડી. આજે જીવને તે યુવતી સાથે લગ્ન કર્યાં છે. ફરીને પૂછવા છતાં પણ તે યુવતી હવે પોતાનું નામ ‘હંસા’ છે એમ નથી કહેતી, ફક્ત પરિચયને ખાતર જ તેણે ‘હંસા’ કહ્યું હતું કે શા માટે તે વસ્તુની તેને આજે સહજ પણ યાદ નથી.

પરંતુ જીવન તો ચોક્કસ માને જ છે કે યુવતી બીજી કાઈ નહિ પરંતુ અમર અભિલાષી તેની હંસા જ છે.

કાર્તિક

સન્ધ્યાનો સમય હતો. ; અસ્તાયળે જતા સરિતા-
પતિનું રક્ત પ્રતિગિય સરિતાના અગાધ અને હંડા જળમાં
પડી રહ્યું હતું અને તેથી સરિતા દેવીનો વિશાળ જળ-પટ
રક્ત રંગે રંગાયેલો લેખાતો હતો.

ધીરે ધીરે અંધકાર વધતો હતો. સૂર્યના આયમતા

તેજ દૂર દૂર અંતરિક્ષમાં અંધકારમાં મળી જતાં હતાં. અને આમ સંલુપ્તી સંધ્યા અને અંધકારનાં ઐક્ય રચાતાં હતાં.

આવા વખતે લગભગ પચીસેક વર્ષનો સુવાન સરિતાના ઉછ-
જતાં મોઝાઓ તરફ જોઈ રહ્યો હતો, તે તેમાં તનમ્ય બન્યો હતો.
તેના હૃદયમાંથી એકાએક ઉદ્ગાર સરવા લાગ્યા: “ ખરેખર ! પ્રવા-
હને-વહેણને કાણ ખારી શકે તેમ છે ? સરિતાના વહેણ વહે જ જાય
છે. સમયના વહેણ વહે જ જાય છે અને માનવ જીવનનાં પણ વહેણ
વહે જ જાય છે. સંસાર-ચક્રના ચક્કરે ચઢેલા માનવને માયાના
અંધનો તોડવા નથી ગમતાં-વાસનાઓને ત્યાગવી નથી ગમતી. તેને
તો તેમાં જ અહર્નિશ રચ્યા પચ્યા રહેવું ગમે છે. પણ.....

“ પણ તેમાં તેની મૂકિત નથી. તેમાં તેનો મોક્ષ નથી-તેમાં
તેનું નિર્વાણ નથી. તેનો મોક્ષ-તેની મૂકિત-તેનું નિર્વાણ તો વાસનાના
ત્યાગમાં છે-કામનાઓથી પર રહેવામાં છે.....”

અને એ વધુ કાંઈપણ આગળ બોલે તે પહેલાં કામચે તેના
ખભા ઉપર હાથ મૂક્યા અને કહ્યું “ બુદ્ધદત્ત !—”

“ કાણ અનંતાનંદ !—”

“ હા ! તું ક્યારનો અહીં આવી ચુક્યો છું ?—”

“ કલાકેક થયો હશે—” અનંતાનંદે કહ્યું.

બુદ્ધદત્ત અને અનંતાનંદ બન્ને ગાઢ મીત્રો હતા. બંનેને એક
બીજાથી એક ક્ષણ પણ વીખુટા પડવું ગમતું નહોતું. તેમને દુનિયામાં
કાંઈ સ્નેહી કે સગું રહ્યું નહોતું. વળી ભગવાન બુદ્ધના જીવને તેમના
ઉપર ખૂબ જ અસર કરી હતી.

અંધકારમાં દૂર દૂર ટમટી રહેલ તારલાઓને જોઈને અનંતા-
નંદે બુદ્ધદત્તને કહ્યું “ બુદ્ધદત્ત !—જો પેલા તારલા કેવા ટમટમી
રહ્યા છે ?—”

“ હા. એ તારલા ગાઢ અંધકારના માર્ગદર્શક છે અને તેમજ

આપણા જીવનમાં જીવાયેલા ગાઢ અંધકારના માર્ગદર્શક તારલા છે નીતિ, દયા, સત્ય અને અહિંસા—”

“ તારી વાત સત્ય છે. બુદ્ધદત્ત ! હવે આપણે પણ આ માયાવી જનજમાંથી જલ્દી મુક્ત થવું જોઈએ નહીતર પછી માયાનું આવરણ ભેદવું મહા-મુશ્કેલ બનશે.—”

“ મહારો પણ એજ વિચાર છે અનંતાનંદ !—આપણે હવે સત્વર લાશા ચાલ્યા જવું—”

“ પછી ?—”

“ ત્યાં આગળ બૌદ્ધ ધર્મ દીક્ષા અંગિકાર કરી ભિક્ષુ બનીશું—”

“ બુદ્ધદત્ત ! તારી વાતને મહારી સંપૂર્ણ સંમતી જ છે.”

ત્યાર પછી થોડા દિવસમાં બન્ને મિત્રોએ લાશા જવાની તૈયારી કરી. અને અતિ ડેટલાક સમયે લાશામાં આવી પહોંચ્યા.

(૨)

પરંતુ માનવ જીવન તો અનેક જાતની પરંપરાઓમાં ગુંથા-એકું જ હોય છે. માનવની ઈચ્છા અને વિધીના વિધાન જુદાં જ હોય છે, મનુષ્ય ધારે છે કાંઈ ત્યારે ઈશ્વર કરે છે કાંઈ. પ્રભુની ઈચ્છાને કોણ પાર પામ્યું છે ?—તેની કળા અકળ છે—તેની ગતિ અગમ્ય છે, દુન્યાના જીવો માટે એ મહાન નિયંતાને સમજવો કઠીન છે.

અને બુદ્ધદત્ત તથા અનંતાનંદ વિષે પણ બન્યું તેમજ. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મની દિક્ષા લેવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં એકાએક એક વિધન જાગ્યું.

મધરાતનો સમય હતો બુદ્ધદત્ત અને અનંતાનંદ ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યા હતા ત્યાં કોઈ તેમની ઝુંપડીએ આવ્યું અને તેમને જગાડ્યા. તેમણે જાગીને જોયું તો તેમને જગાડનાર તેમની પાડોશમાં રહેતી એક વૃદ્ધા હતી. તેને જોઈને બુદ્ધદત્તે કહ્યું “ કેમ માતાજી ! ”

“ હું એક કામ માટે આવી છું. ”

“ કહો ખુશીથી—”

“ તમે આખીય લાશમાં તમારા લજ્જનથી પ્રખ્યાત છો. આત્યારે તમારે એ લજ્જન એક જાણને સંભળાવવાની જરૂર હતી થઈ છે. ”

“ કોને ?—”

“ મોતને કિનારે ઉભેલી—અનંત નિદ્રાને ખોળે સુવાની તૈયારી કરતી કાશ્મીરની એક નિરાધાર સુંદરીને—”

“ શું તે નિરાધાર છે ?—”

“ હા. તેને તેની એક સોળ વર્ષની પુત્રી સિવાય બીજું આ દુનિયામાં કંઈ નથી—”

“ ક્યાં છે તે ?—”

“ આપણાથી થોડેક જ દૂર. પાડોશમાં—”

“ ચાલો હમે આવીએ છીએ. ” કહેતાંની સાથે જ બુદ્ધદત્ત અને અનંતાનંદ તૈયાર થઈ ગયા. અને પેલી વૃદ્ધાની સાથે સાથે જવા લાગ્યા.

થોડીકવારે તેઓ એક નાનકડા મકાન આગળ આવી પહોંચ્યા પેલી વૃદ્ધાએ ધીરેથી બારણું ઉઘાડ્યાં, અને ધીમાં પગલે અંદર પ્રવેશ કર્યો. બુદ્ધદત્ત તથા અનંતાનંદે પણ તેની પાછળ પાછળ પ્રવેશ કર્યો. બધાં અંદરના ખંડમાં ગયાં. અંદર જમને જોયું તો સામેના એક ખાટલામાં એક સ્ત્રી મૃત્યુની અંતિમ ઘડીઓ વીતાવી રહી હતી. ખાટલાથી સહજ દૂર એક દીવી ઉપર ઘીનો દીવો બળી રહ્યો હતો. તેની પાસે અગરબત્તી સળગી રહી હતી. બ્યારે બીજો એક દીવો સળગતો હતો તેનો ઝાંખો પ્રકાશ આખા ખંડમાં પડતો હતો. ત્યાં પડોશની ચારેક સ્ત્રીઓ અને પાંચેક પુરૂષો બેઠા હતા.

તે સ્ત્રીને પોતાના અંતિમ કાળે ઘણી જ ગભરામણ થઈ રહી હતી. તેને તેવું દર્દ ઘણું જ સતાવી રહ્યું હતું. તેણે એક કારમી

વેદનાભરી તીણી ચીસ નાખી. તરત જ એક સોળ વર્ષની તરણી ઉભી થઈ અને પેલી સ્ત્રીના ખાટલા આગળ ગઈ. તેણે પોતાનો હાથ તેના માથે ફેરવતાં કહ્યું “ માતા ! તને બહુ દુઃખ થાય છે. નહિ ?...હાય !.....” તે આગળ ના બોલી શકી. તેની આંખમાંથી ગંગા-યમુના સમી આંસૂની અરબલીત ધારાઓ બહેવા લાગી. તે તેની માતાના માથા આગળ બેસી ગઈ અને પોતાના સાલ્લાના પાત્રવ વડે પોતાની આંખોનાં આંસૂ લુંછવા લાગી.

“ બહેન ! તુ રડ...ઈશ્વર પર ભરસો રાખ...ભગવાન બુદ્ધ સર્વનું કલ્યાણ કરશે...” તેનાથી પણ વધુ ન બોલાયું ત્યાં તો પેલી વૃદ્ધાએ તે સ્ત્રીની પુત્રીને કહ્યું “ કાશ્મીરા ! બેટા ! જો-હું આ બંને ભક્ત-જનોને બોલાવી લાવી છું-તારી માતાની અંતીમ પળોએ તેને એકાદ ભજન સાંભળવા દે-તે બીચારી બહુ દુઃખી થઈ છે. તેને દુઃખ-મુક્તિ મળે...”

અને તરત જ કાશ્મીરા સજળ નેત્રે ઉઠવા જતી હતી ત્યાં બુદ્ધદત્તે તેને ત્યાંજ બેસવા કહ્યું અને પછી બુદ્ધદત્ત તથા અનંતા-નંદ ખાટલાની પાસે બેઠા.

સર્વત્ર શાંતિનું અખંડ સામ્રાજ્ય સ્થપાયું. બુદ્ધદત્તે એક ગીત ગાવા માંડ્યું.

મન ચંચળ તું ક્યોં હોતા હૈ...(૨)

ક્યોં જીવન વ્યર્થ એ બોતા હૈ...

મન ચંચળ તું ક્યોં હોતા હૈ...(૨)

“ સત્ય છે. ” ત્યાં કોઈકે કહ્યું.

વળી પાછું તેણે આગળ ચલાવ્યું. તેના ગીત સ્વરે સર્વના હૃદયમાં કોઈ અનેરા તત્ત્વને જગાવ્યું હતું.

ઉઠ જાગ હુવા હૈ મુક્તિ-સળેરા

માયામેં કયું તું ફસાતા હૈ—

દુનિયામેં હે ના કોઈ તેરા,
યાંસે સબકો ચલના હે...
મન ચંચળ તું ક્યોં હોતા હે...

બુદ્ધતાના ગીતના એકેએક શબ્દે તે ધડીલરતી મહેમાન યુવ-
તીની આંખમાંથી આંસુનાં બિન્દુઓ વહી રહ્યાં હતાં. તેનો જીવ
કમેય કરીને દેહથી છૂટતો નહોતો. દુનિયાની માયાનાં બંધનો છેદવા
તેનો આત્મા ધણો મથી રહ્યો હતો પરંતુ તે અશક્તિમાન નીવડતો
હોય તેમ લાગતું હતું. તેનાથી હવે રહેવાતું નહોતું. ત્યાં કેટલાય
દિવસની અશક્તિ છતાં આજે તે ઘણું જોર કરીને ખાટલામાં એક-
દમ એકી થઈ ગઈ. તરત જ બુદ્ધત્તે પોતાનું ગીત બંધ કર્યું. તે
તેની છેક નજીક પોતાનું મુખ લઈ ગયો અને કહ્યું “બહેન ! શું
થાય છે ?—”

“હાય ! મહારો જીવ નથી છૂટતો—” કહી તે પછાડા ખાવા
જતી હતી. ત્યાં રડતી કાશ્મિરાએ તેને ઝાલી લીધી.

દેહમાંથી હટી જવા આત્માના આ અંતિમ બુદ્ધને નિહાળી દરે-
કની આંખમાંથી આંસુ બહેવા લાગ્યાં.

બુદ્ધત્તે તે યુવતીનું મુખ લિયું કરતાં કહ્યું “બહેન ! હું તમારું
સઘળું દુઃખ સમજું છું—હું તમારા આત્માની સઘળી મૂઝવણ જાણું
છું—પરંતુ જો તમારે જીવોજીવના બંધનમાંથી છુટવું હોય, જો
તમારે જીવનના રૂપ-રૂપાંતરોમાંથી મુક્ત થવું હોય—જો તમારે
તમારા આત્માને અવતારની પરંપરામાંથી પર રાખવો હોય તો—
સંસારની અશક્તિનો ત્યાગ કરો—માયાના પાશથી અજગાં રહો—
વાસનાઓને પરહરો. મૃત્યુ વખતે માનવને ઘેરી રહેલી વાસનાઓ
અને કામનાઓ જ તેને પુનર્જીવનમાં પરિણમાવે છે—વાસનાઓ એજ
પુનર્જન્મનું મૂળ છે. એટલે જો એ જીવોજીવના બંધનો ફેડવાં હોય
તો સંસાર—માયાનો છેદ કરો—તમારા મનમાંથી વાસનાઓને તિલાં-
જલી આપો.....”

બુદ્ધત્ત આમળ કહેવા જતો હતો ત્યાં પેલી યુવતીએ થરડાતા સ્વરે કહ્યું મને હવે કાંઈ નથી...પણ...પણ...મહારી પુત્રી...કાશ્મિર...” તે વધુ બોલી શકતો નહોતો. તેની આંખોમાંથી આંસૂની પ્રબળ ધારા વહી રહી હતી. કાશ્મિર પોતાની માતાની અંતિમ અવસ્થા નીહાળી સાદલાના છેડામાં મૂળ ધૂપાવી ડસકાં લઈ રહી હતી. અને સર્વ કોઈને એ પરદેશી નિરાધાર યુવતીની પરિસ્થિતી જોઈ રડવું આવતું હતું.

બુદ્ધત્તે તે યુવતિને કહ્યું—“ તમારી પુત્રીનો કાંઈ ચિંતા ન કરશો— દુનિયામાં પ્રભુ કોઈને નિરાધાર નથી રાખતો—તે કોઈનો કાંઈ આધાર તો રાખે છે જ. જે આધાર ન હોત તો સમસ્ત સંસાર નિષ્ક્રિય બની ક્યાંય થંભી ગયો હોત—તમારી કાશ્મિરને હમો સાચવીશું—હમો તેના જીવનનો ચોગ્ય પ્રયત્ન કરીશું—તેની ચિંતા ન કરશો—તમારા નિર્વાણનો હવે એક માત્ર માર્ગ છે—અને તે એ કે મનને હવે વાસનાથી મુક્ત કરો—તમારા આત્માની સદગતિ શોધો—”

અને બુદ્ધત્તે જ્યારે એમ કહ્યું કે કાશ્મિરને અમો સાચવીશું આ શબ્દો સાંભળતાં જ તે યુવતિના મૂળ ઉપર એક પાતળી તેજ રેખા ચમકી. તેના મુખ ઉપર જાણે કાંઈ આશ્ચર્ય અગમ્ય હાસ્ય વીલસી ઉઠ્યું હોય તેમ બુદ્ધત્તને લાગ્યું. તે યુવતિએ પોતાના હોઠ મહાપરાણે ઉઘાડ્યા અને એકદમ ધીમા તથા થરડાતા સુરે કહ્યું “ હાય હવે...હું શાંતીથી મરીશ...”

અને ત્યાંતો “ ઓહ !—” કરતો તેના મુખમાંથી એક કારમો સિત્કાર નીકળી ગયો—તે ખાટલામાં ઢળી પડી...તેનો શ્વાસ બંધ પડ્યો—દેહ-બંધનમાં જકડાયેલો આત્મા ઉડી ગયો—

માતાના મૃત્યુથી કાશ્મિરએ હૃદયક્રાંત રૂદન કર્યું...તે બેહોશ થઈને ધરણી પર ઢળી પડી.

બુદ્ધત્ત, અનંતાનંદ અને પાડોશીઓએ મળી એ પરદેશી સુંદરીનો અંતિમ ક્રિયા કરી.

(૩)

જેમ જેમ સમય પસાર થાય છે તેમ તેમ મનુષ્ય પોતાના ઉપર ચએલા આઘાતને ભૂલી જાય છે. કાશ્મિરાનું પણ તેમજ બન્યું વખતના બહેવા સાથે તે પોતાની માતાના મૃત્યુના આઘાતને ભૂલી ગઈ હતી. બુદ્ધદત્ત અને અનંતાનંદની સાથે રહીને પોતાનું જીવન તે બ્યતીત કરતી હતી.

x

x

x

x

મનુષ્ય ગમે તેટલો જ્ઞાની હોય, વિદ્વાન હોય, સંયમી હોય કે ચારિત્રશાળી હોય છતાંપણ કેટલીક વખત તેના પર ભયંકર અસર થઈ જાય છે—તે પોતાનો સાચો માર્ગ ભૂલી જાય છે—તે પોતાને કર્તવ્ય પન્થ ચૂકી જાય છે—તેને જ્ઞાન નથી રહેતું કે પોતે શું કરી રહ્યો હોય છે—ક્ષણિક મોહ તેને પરવશ બનાવી મૂકે છે—નશ્વર સૌન્દર્ય તેને પોતાનો શિકાર બનાવે છે—માયા તેને પોતાના પાશમાં લપટાવે છે.

પ્રાચીન સમયમાં પણ મહાર્ષીઓ—મહાત્માઓ પોતાના તપને ચૂકી ગયા હતા—પોતાનો સંયમ—માર્ગ ભૂલી ગયા હતા. સહજ સૌન્દર્યમાં લુબ્ધ બની—ક્ષણિક મોહને વશ બની. તે પછી મનુષ્યનો તો તેની આગળ શો હિસાબ ?—એકાંત અને રૂપ ભલભલા મનુષ્યને પણ ચળાવવા શક્તિમાન બને છે.

અને બુદ્ધદત્ત તથા અનંતાનંદનું પણ બન્યું તેમજ.

કાશ્મિરા એ સૌન્દર્યની પ્રતિમા હતી—તેનું મનોહર મુખકુ જાણે પૃથ્વી ઉપર બીજો ચન્દ્ર ઉતર્યો હોય તેવું લાગતું હતું, તેના લલાટમાં સુંદર તિલક શોભતું હતું. તેના કેશની વિખરાયેલી લટો જાણે લલાટમાં ટમકતા તારવાને ઢાંકી દેવા પ્રયત્ન કરતી નાની નાની વાદળીઓ સમ દીસતી હતી. મીન સમી તેની આંખોમાં અદ્ભૂત ચમળતા હતી. તેના ગાલ અને હોઠની રતાશ મ્રઈ અગમ્ય ભાવે જગાવવા પૂરતી હતી. તેની મૃગલી સમી નિર્દોષ ક્ષણ અને મુખ

ઉપર વીલસતું હાસ્ય એ તેનાં વશીકરણ હતાં. કામદેવની પત્ની રતી સમી કાશ્મિરાના અંગેઅંગમાંથી યૌવન ઝરતું હતું અને કાશ્મિરાના સૌન્દર્યે બુદ્ધદત્ત તથા અનંતાનંદ લુબ્ધ થયા હતા—તેના અતુરાગી બન્યા હતા. બંનેના હૃદયમાં કાશ્મિરા પ્રત્યેનો પ્રેમ દીવસે દીવસે વધતો જતો હતો.

અને કાશ્મિરા પણ સમજી ચૂકી હતી કે બંનેના હૃદયમાં તેના માટે પ્રેમ જાગ્યો હતો—કાંઈ વીશુદ્ધ સ્નેહનો જન્મ થયો હતો.

એક દિવસ બપોરનો સમય હતો. અનંતાનંદ કાંઈક કામસર બહાર ગયો હતો. કાશ્મિરા અંદરના ભાગમાં સૂતી હતી. બુદ્ધદત્ત બહારની બાજુ હતો. આજે સુંદર તક સાંપડી હોવાથી બુદ્ધદત્ત અંદર ગયો. રૂપ રૂપના અંબાર સમી કાશ્મિરાના દેહ તરફ એકી દશે જોવા લાગ્યો. તેનામાં સુપુષ્પ વાસના જાગી—તેવામાં તેની નજર કાશ્મિરાના માથા તરફ ગઈ, તેના માથાના અંબોડે ખોસેલા પુષ્પોમાંથી ગુલાબનું ફુલ નીકળી જઈ જમીન પર પડ્યું હતું તરત જ બુદ્ધદત્ત એકદમ ધીમા પગલે ગયો. અને જમીન પર પડેલા પેલા ગુલાબના ફુલને પોતાના હાથમાં લઈ લીધું પછી તેણે પોતાના હાથમાંના એ ગુલાબના ફુલની પાંખડીઓ છુટી કરી અને એક પછી એક ધીરે નિંદ્રાદેવીના બોળે ખૂલતી સૌન્દર્યમય કાશ્મિરાના ગાલ પર, હોઠ ઉપર અને લલાટ પર નાંખવા માંડી. કોમળ ગુલાબ પાંખડીઓનો આછો સ્પર્શ પણ કાશ્મિરા જેવી અંચળ અને ચપળ સુંદરીને ઉઠાડવા માટે પણ બસ હતો તે તરત જ ઝમકીને જાગી ઉઠી હોય તેમ એકદમ જાગી ઉઠી. તેની નજર પોતાની નજીક ઉભેલા બુદ્ધદત્ત ઉપર પડી. તેણે એક ક્ષણમાં પોતાની દ્રષ્ટિ ફેરવી લીધી. અને જમીન તરફ જોયું તો ગુલાબના ફુલની પાંખડીઓ ત્યાં પડી હતી. તેણે તરત જ પોતાના અંબોડે હાથ ફેરવ્યો તો ફુલ ના જોયું. પછી જમીન પર પડેલી તે પાંખડીઓ તેણે પોતાના હાથમાં લીધી અને બુદ્ધદત્ત સામું જોઈ કહ્યું “ગુલાબનું ફુલ તમારી પાસે ક્યાંથી ?—”

“જમીન પર પડ્યું હતું—મેં તે લીધું—”

“અને તે બિચારાની તમે આખરે આ દશા કરી ?”

“મેં તો તેને જમીન ઉપરથી હંચકી લઈ હંચ સ્થાન પર મૂક્યું હતું—”

“પણ આમ તેની પાંખડીઓ છુટી પાડીને તેમાં તેને ફેટલું દુઃખ સહન કરવું પડ્યું હશે—”

“યાતનાઓ અને દુઃખ તો જીવન સાથે નીર્મોણ જ થયેલી હોય છે અને એ દુઃખમાંથી જ સુખનો જન્મ થાય છે.”

કાશ્મિરા બુદ્ધત્વ સામે એકી દશે બેઠી જ રહી હતી પછી તેણે કહ્યું “તમે મને ઉંઘમાંથી કેમ જગાડી ?”

“મેં ભૂલ કરી.”

“કેમ ?”—કાશ્મિરાએ પૂછ્યું.

“મહારે તને જગાડવાની નહોતી—”

“તો ?—”

“મહારે તો તહારા હૃદયમાં સૂતેલી ભાવનાને જગાડવાની હતી.”

“શાની ભાવના ?”

“જે ભાવનાથી એક જાતનું અગમ્ય દર્દ જન્મે છે—”

“તે શું ?—” અણુગણપણાનો ડોળ બતાવતાં કાશ્મિરાએ કહ્યું.

“પ્રેમ !—કાશ્મિરા ! તું મહારં હૃદય—દર્દ ગણે છે છતાં કેમ આવો પ્રશ્ન કરે છે ?

કાશ્મિરા કાંઈ બોલી નહિ. તે તો જમીન તરફ જોઈને જ ઉભી રહી.

“હું સારી રીતે સમજું છું કે તું શરમાય છે. કાશ્મિરા !—શરમ—સંકોચ, ક્ષોભ એ તો પ્રેમ—માર્ગના સોપાન સમાં છે. ધીરે ધીરે પોતાની મૂળ સ્થિતિ પ્રકટ થાય છે.”

બુદ્ધત્વ બોલતો હતો પરંતુ કાશ્મિરા તો એમને એમજ ઉભી

હતી. બુદ્ધતા તેના પાસે ગયો અને કહ્યું “કાશ્મિરા! મહારા પ્રશ્નનો જવાબ નહિ આપે?—”

“શું?—” તેણે બહુ જ ધીમા અવાજે કહ્યું.

“તું મહેને સ્હાય છે?—તારા હૃદયમાં મહારા માટે પ્રેમનું સ્થાન છે?—”

“પ્રેમ!—” કહેતાં કહેતાં કાશ્મિરાએ પોતાની આંખો બંધ કરી દીધી. “હું તમારા પ્રશ્નનો જવાબ આપીશ.”

“ક્યારે?”

“આવતી કાલે.”

અને તે આગળ બોલે ત્યાં તો બહારની બાજુ કોઈના પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. તે અનંતાનંદ હતો. બુદ્ધતા તરત બહાર ગયો કાશ્મિરા ફરી પાછી પોતાના હાથમાંની ફુલપાંખડીઓ સાથે ગેલ કરતાં કરતાં સૂઈ ગઈ.

(૪)

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે બુદ્ધતા જાગ્યો તેણે પોતાની પાસેના પાથરણા ઉપર અનંતાનંદને ના જોયો. તરત જ તે અંદર ગયો તો કાશ્મિરાને ના જોઈ તેના હૃદયમાં ફાળ પડી. જરૂર કાશ્મિરા અને અનંતાનંદ મને તરછોડી ચાલ્યા ગયા. “કાશ્મિરા!—આખરે .૯ પણ મને છેલ્લે દીધો—તે મને સ્પષ્ટ કહ્યું હોત તો!...” તેના હૃદયને સખ્ત આઘાત થયો, તેણે પોતાના હૃદયને શાંત્વન આપવા પોતાનો શય્યા પાસે પડેલી ધાર્મિક પુસ્તિકા હાથમાં લીધી અને ઉઘાડી. પુસ્તિકા ઉઘાડતાં જ તેમાંથી એક પત્ર જમીન ઉપર પડ્યો. બુદ્ધતા તે લીધો અને વાંચવા માંડ્યો.

“તમારા હૃદયમાં મહારા માટે અનહદ રોષ જાગ્યો હશે—પરંતુ ક્ષમા કરજો. મહારે માટે આ રાહ લીધા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નહોતો. તમારા પહેલાં મેં તેમને વચન આપી દીધું હતું—તે વાત જણાવીને તમારા હૃદયને દુઃખી બનાવવા હું નહોતી ઇચ્છતી, અને

તેથી જ હું અને તમારા મિત્ર બન્ને આત્મા ગયા છીએ. હવે હું તમારા મિત્રની પત્ની છું. મિત્ર-પત્ની સમો રનેહભાવ રાખજો.

કાશ્મિરાના વંદન.

કાશ્મિરાનો પત્ર વાંચ્યો. તેના હૃદયમાં એકાએક પરીવર્તન થયું તેનામાંથી અદ્રશ્ય થયેલી ધર્મ-ભાવના ફરી પાછી જાગ્રત થઈ-વાસનાના બહેણુ તરફ વળેલો બુદ્ધદત્ત ફરી એક વાર મુક્તિ માર્ગના કિનારે ફર્યો.

x

x

x

x

ઉપરોક્ત ઘટનાને લગભગ પાંચ વર્ષનાં બહાણાં વીતી ગયાં હતાં બુદ્ધદત્ત એક બૌદ્ધ દેવાલયનો પુજારી બન્યો હતો. હવે તે પુજા આદી વીધીમાં જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતો હતો.

એક દિવસ બુદ્ધદત્તના નામનું એક કવર આવ્યું બુદ્ધદત્તે અધીર હૃદયે તે કવર ફેડ્યું અને તેમાંથી પત્ર બહાર કાઢી વાંચવા લાગ્યો. એ પત્ર કાશ્મિરથી આવ્યો હતો. કાશ્મિરાએ મૃત્યુશય્યા પરથી તે લખ્યો હતો. તેમાં લખ્યું હતું “તમારા મિત્ર ત્રણ માસ પર પ્લેગમાં મૃત્યુ પામ્યા છે. હું પણ હવે તેમની પાછળ પ્રયાણ કરી રહી છું. પરંતુ હું જાઉં તે પહેલાં એક કાર્ય તમને સોંપવા મ્હારી મૃત્યુ સમયની અંતીમ ઇચ્છા છે, હું આશા રાખું છું કે ભૂતકાળના મ્હારા પગલાંનો બદલો નહિ લો...મ્હારી પુત્રી કાશ્મિરા તમને સોંપતી જાઉં છું તેને ઉછેરજો.....”

એ પત્રની સાથે બીજા કોઈના અક્ષરોએ લખાએલી એક બીજી નાની ચીટી હતી. તેમાં લખ્યું હતું-કાશ્મિરા મરણ પામી છે. તેના કલ્પા અનુસાર તેની પુત્રીને તમારી તરફ એક માણસ મારફત મોકલી આપી છે.

થોડા દિવસ પછી કાશ્મિરાની પુત્રી પણ આવી પહોંચી. નાની કાશ્મિરાને જોઈને બુદ્ધદત્તને કાશ્મિરા માદ આવી. તેનામાં તેનું જ પ્રતિબિંબ હતું એજ રૂપ-રંગ અને આકાર હતા.

સમય વીતતો ચાલ્યો પરંતુ કાશ્મિરને બુદ્ધત્તને ત્યાં એન ના પડ્યું. તેને તો કાશ્મિરનો રમ્ય પ્રદેશ યાદ આવતો હતો—કુદરતને અકે સુવર્ણ રંગ-એરંગી પૂષ્પોની તેને સ્મૃતિ થતી હતી. તે દિન પ્રતિદિન કૃશ બનવા લાગી તેના મૂખ ઉપરની લાલો ઉઝી જવા લાગી તેને માનસિક વ્યાધી લાગુ પડ્યો હતો.

એક દિવસ બુદ્ધરો નાની કાશ્મિરને પૂછ્યું “ કાશ્મિર ! તને શું થાય છે ?—”

“ કંઈ નહિ. પિતાજી !—”

“ તોય ?—”

“ મને મહારા પહેલાના ઘર આગળનો ગુલાબનો છોડ યાદ આવે છે. હું રોજ એ ગુલાબના છોડ સાથે રમતી હતી અને તેનાં ગુલાબ મહારા માથામાં ખોસતો હતો. મને તે ગુલાબનો છોડ ઘણો જ યાદ આવે છે. શું તે ગુલાબના ફુલની યાદે તો હું દુર્બળ બનતી નહિ હોઉં ?—”

અને આખરે એક દિવસ નાની કાશ્મિર તેની માતાની પાછળ આ ક્ષાની દુનિયાનો ત્યાગ કરીને ચાલી ગઈ. બુદ્ધત્તના જ ભાગ્યમાં એ કરમાયેલી કલિકાની અંતિમ ક્રિયા કરવાનું લખાયું હતું. તેણે બગિચામાં એક ખાડો ખોદ્યો અને તેમાં કામલાંગી કાશ્મિરને મૂકી ઉપર માટી નાંખી દીધી.

વસન્ત રતુના સન્ધ્યાકાળે, ગ્રીષ્મના પ્રભાતે અને શરદની ઉજવળ રાત્રીએ બુદ્ધત્ત ત્યાંજ એકલો દેખાતો હતો.

એક દિવસ બહેનો સવારે બુદ્ધરો તે ખાડામાં એક નાનકડો છોડ ઉગેલો જોયો. ધીરે ધીરે તે છોડ વધવા લાગ્યો. અને થોડા દિવસોમાં તો તેને જણાયું કે તે છોડ ગુલાબનો હતો. સન્ધ્યા સમયે જ્યારે તે ગુલાબનો છોડ પવન હિંડોળે હિંચતો ત્યારે તેને નાની કાશ્મિર ડાહ્યતી હોય તેમ લાગતું હતું. તેમાં તેને કાશ્મિર અને અનંતાનંદની છાયા દેખાતી હતી. અને આમ એ વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલ બુદ્ધત્ત ત્રીમુર્તી સમા ગુલાબના છોડ આગળ ખોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવી બાકીનું જીવન વીતાવી રહ્યો હતો.

સવારનો સમય હતો. ડૉ. તીમીર જેલમાં કેદીઓની શારીરીક તપાસ લઈ રહ્યા હતા. ધીરે ધીરે એક પછી એક કેદીની તપાસ કરી રીપોર્ટ લખતા. તેવામાં નં. ૧૩ ના કેદીનો વારો આવ્યો. તે ધીરે પગલે ડોક્ટરની નજીક આવ્યો. આજે તેનામાં નિર્બળતા આવી ગઈ હોય તેમ

તેના મુખ ઉપરથી જ લાગતું હતું. ડોક્ટરે તેની શારીરીક તપાસ કરી તો તેમને લાગ્યું કે તે તાવથી પીગાઈ રહ્યો હતો. તરત જ તેમણે નોંધ કરી કે કેદીને હમણાં થોડો વખત તદ્દન નજીવું કામ આપવું. તથા બીજી દવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો. અને એમ એક પછી એક કેદીઓની તપાસ કરી ડોક્ટર જેલના દરવાજા બહાર નીકળ્યા. બહારનીબાજુ તેમની મોટર ઉભી જ હતી. તેમાં તેમણે પોતાની જગ્યા લીધી. મોટર ધીરે ધીરે આગળ વધવા લાગી. મોટરની ગતિ સાથે તેમના મગજમાં વિચારોની ગતિ પણ વધવા લાગી.

“સૌન્દર્ય !—તેં ખરેખર હમારા જીવનમાં કેટલું ઝેર રેડ્યું છે ?—રેખા મને નથી મ્હાતી—તેને મ્હારા પ્રત્યે સહજ પણ આકર્ષણ નથી થતું—તે મ્હારો સામું જોતાં પણ તેને જાણે શરમ લાગી જતી હોય તેમ ઘણાસ્પદ જૂવે છે—તે મ્હારી પત્ની છે છતાં તેના હૃદયમાં મ્હારા માટે ધીક્કાર છે—તિરસ્કાર છે—કારણ...કારણ કે હું બદસુરત છું—કદરૂપો છું અને રેખા એકલી જ નહિ પરંતુ રેખા જેવી દરેક સ્ત્રીઓ મ્હારા પ્રત્યે એજ જાતની નફરતભરી દ્રષ્ટીએ જૂવે છે—રેખા ! હું ડોક્ટર છું—છતાં ત્હારા આગળ હું નિર્બળ બન્યો—હજારો માનવ—જીંદગીને મોતના મૂખમાંથી ઉગારવાનો પ્રયાસ કરનાર હું મ્હારા જીવનને બચાવી નથી શકતો—મ્હારી કદરૂપતા દૂર નથી કરી શકતો. તને રીઝવવા મેં દુનિયાની દરેક વસ્તુ, હૃદયને આલ્હાદીત બનાવતી દરેક ચીજ ત્હારી સમક્ષ રજુ કરી—તેં જે કંઈ કહ્યું તે ત્હારે ચરણે ધણું પરંતુ આશાનું એક પણ કિરણ ના દેખાયું—અંધ-કરભર્યા માર્ગમાં તેજની એક આછી સરખી રેખા પણ ના જણાઈ તેને સ્થાને તો હરહંમેશાં નિરાશા જ વધતી ચાલી. હા ! રેખા ! ખરેખર ! દુનિયા આપણને પતિ-પત્નિ તરીકે પીછાને છે પરંતુ...”

અને ત્યાં તો તેમનું “તિમિર ભૂવન” આવ્યું. મોટર એકદમ

અચ્ચકી. મોટરમાંથી ડોક્ટર નીચે ઉતર્યા અને અંદરની બાજુએ ગયા.

x

x

x

x

એક બાજુ ડોક્ટર તીમીરના હૃદયમાં કારસું મંથન ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે બીજી બાજુ તેમની પત્નિ રેખા સોફા ઉપર આડી પડી એક સિનેમા સાપ્તાહિકનો ખાસ અંક નિહાળી રહી હતી, તેનાં એક પછી એક પાનાં ઉથલાવી રહી હતી પરંતુ જ્યારે જ્યારે આર્ટ ગેલરી પર દિક્કર અને ત્રિકલર છપાયેલ કોઈ સુંદર અભિનેતાનું ચિત્ર તે જોતી ત્યારે તે પૃષ્ઠ ઘડીભર તેના હાથમાં થંભી જતું. તેના હૃદયમાંથી એક ઉંડો નિશ્વાસ નીકળતો તે જોલી ઉઠતી—“હા!—કેટલા બધા સુંદર છે આ પુરુષો!—અને મહારા ભાગ્યે...બહુસુરત—કદરૂપ પતિ!...હું ગમે તેટલું મનને મનાવા ઈચ્છું છું પરંતુ મહારું મન કેમેય કરીને માનતું નથી—મહારું જીવન સળગી ગયું—મહારો સંસાર ઝેર થયો. માતા—પિતાએ પૈસાના લોભે લોહીનો બહેપાર કર્યો—મને પાંચ દબ્બર રૂપીએ ડોક્ટરને વેચી—મહારી અણસમજમાં તેમની સાથે લગ્ન કર્યો—હવે તો હું કંટાળી ગઈ છું—પાંજરમાં પુરા—એલી પંખીણીની જે રિયતી થાય તે રિયતી મહારી થઈ છે.....” તે આગળ કાંઈ પણ બોલે ત્યાં તો તેના ખંડ તરફ આવતા ડોક્ટર તીમીરના પગલાંનો અવાજ આવ્યો. તે તરત જ સોફા ઉપર બેઠી થઈ ગઈ, અને પેટો સિનેમા અંક દૂર મૂકવા જતી હતી ત્યાં ડા. તીમીરે પ્રવેશ કર્યો.

“રેખા ! શું છે તારા હાથમાં ?—”

“કાંઈ જ નહિ. સિનેમાનો ખાસ અંક છે—”

“તેં તેમાંથી કાંઈ વાંચ્યું રેખા !”

“ના—”

“તો ?—”

“મને તો વાંચવા ઉપર કંટાળો આવે છે—”

“ તો પછી તેં તે અંક લખને શું કર્યું ?—” સહજ કટાક્ષ કરતાં ડૉ. તીમીરે કહ્યું—

“ હું તો ફક્ત તે માંહેના ચિત્રો જ લેતી હતી !—”

“ કોના અભીનેત્રીઓના ?—”

“ ના અભીનેતાઓના—”

“ કેમ અભીનેત્રીઓના ચિત્રો તને પસંદ નથી ?—”

“ છે—” સહજ મોં ઠાવકુ રાખીને રેખાએ કહ્યું. તે જાણતી હતી કે જો તે ના કહેશે તો તેના પતિને ખોટું લાગતાં વાર નહિ લાગે. ”

“ સમજ્યો—” ડોક્ટર તીમીર મનમાં જ બગડ્યા. અને આગળ કાંઈ પણ ના બોલતાં તેમણે ત્યાં આગળ પડેલી એક ખુરશીમાં પોતાની બેઠક લીધી.

રેખા પોતાની જગાએથી ઉઠી અને ડોક્ટરને સંબોધીને કહ્યું “ કેમ ! બોજન કરી લઈશું ? ”

“ હા—” સહજ નિરાશાયુક્ત વદને ડોક્ટરે કહ્યું.

અને બન્ને જણાં બોજન કરવા બેઠાં. જમતાં જમતાં રેખાએ ડોક્ટરને કહ્યું “ હું આજે સુરંગાને મત્રવા જવાની છું તમે આવશો ? ”

“ ના. આજે મ્હારે કામ છે. ” ડોક્ટરે ટુંકમાં જ પતવી દીધું.

સુરંગા એ સેંટ્રલ જેલના જેલરની એકની એક લાડકી પુત્રી હતી. ડૉ. તીમીર જેલના ડોક્ટર હોઈ તેમને ત્યાં જેલર અને તેની પુત્રી બંણી વખત આવતાં. અને તેને લખને સુરંગા અને રેખા વચ્ચે સારો સ્નેહ બંધાયો હતો. રેખા તથા સુરંગા બન્ને એક બીજાને અવાર-નવાર મળતાં હતાં.

(૨)

અત્યારે સુરંગા બંગલાની બહારની એક બેન્ચ ઉપર બેઠી બેઠી પુસ્તક વાંચી રહી હતી. તે પુસ્તકનું નામ હતું ‘ગુન્હેગાર’ ૦ ‘ગુન્હેગાર’

પુસ્તક વાંચવામાં તસ્લીન બનેલી સુરંગા દરવાજા આગળ મોટરનો અવાજ આવતા ધ્યાન ભંગ બની. તરત જ તેણે તે તરફ જોયું, તો રેખા તેને મળવા આવી રહી હતી.

“ઓહ ! કોણ રેખા બહેન !—”

“હા. કેમ સુરંગા મઝામાં તો ખરાંને ?—શું વાંચો છો ? ..”

“ગુન્હેગાર ?—”

“ગુન્હેગાર !—કોણ ગુન્હેગાર નથી ?—સમાજનો પ્રત્યેક મનુષ્ય દુનિયાનો દરેક માનવ ઓછા થા વત્તા અંશે ગુન્હેગાર જ છે—”

“તમારું કહેવું સત્ય છે. અને તે જ વસ્તુ આ પુસ્તકના લેખકે ચર્ચા છે—”

આમ સુરંગા તથા રેખા વાતો કરી રહ્યાં હતાં ત્યાં એકાએક તેમના બંગલાના દરવાજામાં એક કેદી અને બે પોલીસો દાખલ થયા. તેમણે તે કેદીને બગીચાનું કામકાજ કરવા જણાવ્યું.

રેખા અને સુરંગા તરત જ તે પોલીસ પાસે ગયાં. સુરંગાએ તેમાંના એક પોલીસને પૂછ્યું “કેમ આ કેદીને આપણા બગીચાનું કામકાજ સોંપાયું છે ?—”

“હા જેલર સાહેબનો હુકમ છે. તેની તબીયત બરાબર નહિ હોવાથી બગીચામાં તેણે કામ કરવું એવું ફરમાન થયું છે—”

રેખાએ એ કેદી સામે જોયું. કેદી કોઈ ઉચ્ચ કુટુંબનો હોય તેમ તેને લાગ્યું. જેલની સખ્ત ચાતનાઓ અને કઠોર પરિશ્રમ છતાં તેના મૂખ ઉપરના ભાવ છૂપા રહી શકતા નહોતા. રેખાના હૃદયમાં તે કેદીને જોઈને કોઈ અગમ્ય ભાવ જન્મ્યા. પરંતુ બધાંની હાજરીમાં તે પૂછી પણ કેવી રીતે શકે તેમ હતું ? તેણે પોતાની ઈચ્છા પોતાના હૃદયમાં જ દાખી રાખી. પછી સુરંગા તથા રેખા વાર્તાલાપમાં ગુંથાયાં.

“સુરંગા ! કોણ જાણે મારા હૃદયમાં એવું શું થઈ ગયું છે કે મને અહિંયાં આવવાનું મન થઈ ગયું છે તે ઘેર કોઈ જ એન

પડતું નથી—મને એમ લાગે છે કે જો આમનેઆમ વધુ સમય વીતશે તો હું મારી જિંદગી ખોઈ બેસીશ...”

“તમે ભૂલ કરો છો રેખા બેન ! થોડા દિવસ મારે ત્યાં રહે તો ?—હું ડોક્ટર સાહેબને કહું પછી કાંઈ ?—”

“તે માનશે કે કેમ તેજ મને તો શંકા છે—”

“હું તેમને મનાવીશ. નહિ કેમ માને ? તેમને અહિં આવવા દો.”

“સાહેબ હું જાઉં છું.” કહીને રેખા ત્યાંથી ઉઠી.

રેખા ઘેર આવી. સુરંગાના બગીચામાં કામ કરવા માટે લાવેલા કેદીને જોઈને તેના હૃદયમાં કોઈ અદ્ભુત આકર્ષણ જાગ્યું હતું—
“એ કેદી કોણ હશે ?—ચા માટે તેને જોલના સળીયા પાછળ પુરવામાં આવ્યો હશે ?—જરૂર તે ઉંચ્ય કુટુંબનો હોય તેમ લાગે છે. હા ! પણ તેને જોઈને મારા હૃદયમાં કોણ જાણે કેમ એકાએક પ્રેમની લાગણી ઉદ્ભવે છે તે સમજાતું નથી. તેને જ્યારથી જોયો છે ત્યારથી મ્હારું હૃદય તેને ભૂલી શકતું નથી.”

બીજે દિવસે ડૉ. તીમીર સુરંગાને બંગલે આવ્યા. ત્યારે સુરંગાએ કહ્યું “રેખા બહેનને અહિં થોડા દિવસ મોકલો તો ?—તેમની તબીયત બરાબર રહેતી લાગતી નથી—”

“મ્હારી ક્યાં ના છે. તમારી સાથે જલ્દી રહે.”

“તો આજ સાંજે તેમને જરૂર મોકલજો—તેમની સાથે રહેતું મને ઘણું ગમે છે—”

“સારું. જરૂર તે આવશે—” અને ડોક્ટર ચાલ્યા ગયા.

સાંજના રેખા આવી. સુરંગા અને રેખા બન્ને મજા કરવા લાગ્યાં.

x

x

x

x

બપોરનો સમય હતો. સુરંગા વાંચતાં વાંચતાં ઉંઘી ગઈ હતી, પરંતુ રેખાને ઉંઘ નહોતી આવતી. તે તરત જ બંગલાની બહાર

આવી. કેદી બગીચામાં કામ કરી રહ્યો હતો. તેણે કેદી તરફ જોયું. તેના હૃદયમાં ભયંકર તોફાન જાગ્યું. કોઈ અગમ્ય ભાવો તેને પીડી રહ્યા હતા. તે ધીરે પગલે કેદી તરફ જવા લાગી. રેખાની પાછળ પોતાની પીઠ હોઠને કેદી તેને જોઈ શક્યો નહિ. એકાએક રેખાના મૂખમાંથી શબ્દ સર્યા “કેદી !—”

કેદીએ તેની તરફ પાછું ફેરવીને જોયું, “કાણુ છો તમે ?—”

“એક સ્ત્રી—”

“એ તો આપના દેખાવ પરથી હું જોઈ શકું છું કે તમે એક સ્ત્રી છો—”

“કેદી !—”

“કહો—”

“હું એક પ્રશ્ન પૂછું ?—”

“તમે પ્રશ્ન પૂછો એ પહેલાં તમે મને જણાવશો કે આપ કાણુ છો ?—નહિતર...”

“નહિતર શું ?—”

“નહિતર એક અટવાડિયામાં છૂટનાર છું તે છૂટ્યા પહેલાં ફરી આ જોલનો મહેમાન બનીશ—”

“તેમ નહિ બને—પણ કેદી ત્હારી આ દશા શાથી થઈ ?—”

“એ વાત જાણવાથી તમને શું લાભ છે ?—”

“મ્હારે ત્હારી કહાની સૂણવી છે. કેદી !—”

“મ્હારી કહાનીમાં કંઈ નથી. એટલું જ જાણી લો કે હું એક ભયંકર માનવી છું. સમાજનો એક ભયંકર ગુન્હેગાર છું—અને તેથી જ હું આજે તમારી સમક્ષ એક કેદીની હાલતમાં ઉભો છું.”

“પણ ગુન્હેગાર શાથી બનવું પડ્યું ?—”

“હૃદય જેવી એક ચીજે મને ગુન્હેગાર બનાવ્યો—”

“હૃદયે ?—”

“હા.”

“કેવી રીતે ?—”

“એ જાણવું છે તો સાંભળો. મહારં નામ પ્રકાશ છે. મહારા લગ્ન બાલ્યકાળે થયા હતા. મહારા પિતાએ પૈસા અને પ્રતિષ્ઠા ખાતર મહારા લગ્ન એક પૈસાદારની પુત્રી સાથે કર્યા. તેનું નામ હતું રજનિ...હમારા એ લગ્નને થોડાં વર્ષો વીત્યાં. હું કાંઈક સમજદાર થયો. મેં મહારી પત્નિ રજનિને નિહાળી અને તેને જોતાં જ મહારં હૃદય મને પોકારી ઉઠ્યું પ્રકાશ ! ત્યારે જીવન રજનિ સાથે કેવી રીતે વીતાવીશ ?—તે સ્વામ છે—તેનામાં નથી કાંઈ સૌન્દર્ય કે નથી કાંઈ આકર્ષણ. ત્યારા માતા-પિતાએ ત્યારે જીવન સળગાવ્યું...” અને આમ મહારં હૃદય અહર્નિશ પશ્ચાતાપની આગે જલવા લાગ્યું. હું જેમ બને તેમ તેનાથી દૂર રહેવા લાગ્યો. તેને ભૂલવા મેં એક બીજા માર્ગ પણ અખત્યાર કર્યો અને તે એ કે હું શરાબી બન્યો.

હું રાતના મોડા ઘેર આવવા લાગ્યો. આથી એક રાતે તે મને શીખામણ આપવા લાગી. મહારાથી તેની કડવી વાતો સહન ના થઈ. હું ખૂબ જ ઉશ્કેરાઈ ગયો હતો. મહારા હૃદયમાં ઘણું જ ભયંકર તોફાન જાગ્યું હતું—મને એમ જ થયું કે આજે રજનિ નહિ કે હું નહિ. મેં તરત જ બારણાની પાછળ પડેલ એક લાકડી હાથમાં લીધી અને તેના માથામાં સખ્ત ફટકો માર્યો. તે લોહીયુ-હાણુ હાલતમાં જમીન ઉપર તૂટી પડી. હું ગભરાયો અને સીધો પોલીસ ચોકીએ ગયો. મહારી સામે કેસ ચાલ્યો મેં ગુન્હો કબુલ્યો મને પાંચ વર્ષની સખ્ત સજા થઈ...”

“પરંતુ તમારી પત્નિનું શું થયું ?”

“તેને હોસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવી હતી. મહેં કરેલા લાકડીના સખ્ત ફટકાએ તેની આંખો ગૂમાવી દીધી હતી—તેની આંખોનું ત્રુટી થયું હતું—તે આજે તો ક્યાંય રઝળતી હશે...”

“ પ્રકાશ ! ” કહેતાં રેખા અચકી.

“ શા માટે અચક્યા ?—પ્રકાશ કહ્યું.

“ આપણી કહાણી સરખી છે. ”

“ તમે પણ મારા જેવાં દુઃખી હતાં ?—”

“ હતાં શું છું—” કહીને રેખાએ એક નિશ્વાસ નાખ્યો. હું મહારા જીવનને સુખી બનાવવા રાહ શોધું છું.

“ શી રીતે ?—”

“ પ્રકાશ !—એ રાહ હું થોડો ઘણો શોધી પણ શકી છું !—”

“ શું ?—”

“ તમને જોયા પછી અને તમારી કહાણી સુણ્યા પછી મને એમ લાગ્યું કે એ રાહ જવામાં સફળ થઈશ—પરંતુ.....”

“ કેમ અચક્યા ?—”

“ તમે મને તેમાં તમારો સહકાર આપશો ?—”

“ મહારો સહકાર ?—એક કેદીનો સહકાર ?—હું સમાજનો ગુન્હેગાર છું—”

“ પરંતુ પછી તો આપણે બન્ને જણાં સરખાં જ સમાજનાં ગુન્હેગાર બનીશું ! ”

“ એટલે ?—”

“ હું તમારી સાથે નાસી છુટવા માંગુ છું. અઠવાડિયા પછીથી એટલે તમે છુટ્યા પછી આપણે અહિંથી ક્યાંય ચાલ્યા જઈશું—”

“ બસ કરો. તમે અહિંથી બાવ. મને તમે ફસાવવા ઈચ્છો છો ?—” સહજ ગંભીર બની પ્રકાશ રેખાને કહ્યું.

“ નહિ. હું તમને ફસાવવા નથી ઈચ્છતી—તમે નાહક મહેને સમજવામાં ભૂલ કરો છો—મેં તમને જ્યારથી જોયા છે ત્યારથી...”

“ મહેરબાની કરીને તમે તમારા બંગલામાં બાવ—તમને અને મને જે ઈર્ષ વાતો કરતું જેઈ જશે તો નાહક હું ફરી પાછો વધુ

સબનો ભોગ બનીશ-તમારે તેનું શું ?-તમે તો જેલરનાં પુત્રી છો એટલે તમોને જેલની અંદરના દુઃખોની શું ખબર !—”

પ્રકાશના મુખમાંથી ‘જેલરની પુત્રી’ એ શબ્દો સાંભળતાં જ રેખા હસી પડી. પ્રકાશે તેના સામું જોયું તે બોલ્યો “ તમને મ્હારી વાત પર હસવું આવે છે નહિ ?-આવેજ ને ?—”

“ તમારી વાત પર નહિ પરંતુ તમે મને જે રીતે સમજો છો તે બદલ મને સહ જ હસવું આવ્યું પ્રકાશ !—”

“ કુમ ? ”

“ હું જેલરની પુત્રી નથી પરંતુ તમારી જેલના ડોક્ટરની પત્ની રેખા છું—”

“ શું તમે ડોક્ટર તિમીરનાં પત્ની છો ?-બરાબર છે. તમે પણ મ્હારા જેવી દશાને પામ્યાં છો-તમારું આ રૂપ અને સૌન્દર્ય ક્યાં ? અને.....” કદી પ્રકાશ આગળ ના બોલ્યો.

રેખાએ પ્રકાશને સંબોધીને કહ્યું “ તમે મને શું જવાબ આપો છો ?—”

“ ન બને. તમે પરણેલાં છો. ”

“ તેથી શું થયું ?—”

“ કુમ શું થયું ?-પરણેલી સ્ત્રીની સાથે નાસી છુટવું એ ગુન્હો છે, વ્યભીચારનો મ્હારા ઉપર આરોપ આવે અને મ્હારે જેલમાં સડવું પડે—”

“ નહિ તેમ નહિ બને. ”

“ એ તમારી ભૂલ છે. રેખા !-તમારા પતી એક જવાબદાર આદા પર છે. તે ધારે તે કરી શકે તેમ છે—”

“ પરંતુ હું તેમનું હૃદય જાણું છું-તેમના સ્વભાવને પીછાતું છું. ”

“ એટલે શું તે પોતાની પત્ની બીજા સાથે નાસી જાય છતાં કાંઈ શોધ જ નહિ કરે ?-કાંઈ પણ જાતનું પગલું નહિ ભરે ?—”

“ પગલું ભરીને પણ શું ?—જ્યાં હૃદયનો જ સુમેળ નથી ત્યાં પગલું ભરે કે ના ભરે અધું સરખું જ છે. ”

“ પરંતુ રેખા ! મને વિશ્વાસ નથી રહેતો—”

“ મહારામાં વિશ્વાસ રાખો પ્રકાશ. અહિંથી કોઈ અન્ય સ્થળે ઉપડી જઈશું. આપણા દુઃખી જીવનને સુખમય બનાવીશું. ”

સુખી જીવન બનશે એ આશાએ રેખા અને પ્રકાશની આંખમાં કોઈ અગમ્ય અમકારો થયો. પછી રેખાએ પ્રકાશને કહ્યું “ પ્રકાશ ! એ ચાર દિવસ અહિં છું. કાલે તમને મળીશ—” એટલું કહીને તે તરત જ ચાલી ગઈ, પ્રકાશ અને રેખા છુટાં પડ્યાં પરંતુ કોઈ અગમ્ય વેદના સાથે બન્નેના દીલમાં દર્દ જાગ્યું હતું—

રેખા બંગલામાં આવી પરંતુ તેને ગમતું નહોતું. તેનું મન ચકડોળે ચઢ્યું હતું છતાં પણ તે એક જાતનું આશ્વાસન તો અનુભવતી હતી કે એક અઠવાડિયા પછી તે એક કારમા બંધનમાંથી મુક્ત થનાર છે. પીંજરમાં પુરાયેલી પંખીણી પીંજરમાંથી મુક્ત બનશે—

અને એમ કરતાં દીવસો જવા લાગ્યા. રેખા પ્રકાશને છુપી રીતે મળતી. બન્ને જણાં કોઈ અનેરો આનંદ અનુભવતાં.

હવે પ્રકાશને છુટવાને ફક્ત બે જ દીવસ બાકી રહ્યા હતા. સોમવારને દીવસે પ્રકાશ છુટવાનો હતો. પાંચ પાંચ વર્ષનાં બહાણાં વીતે તે હવે જેલના સજિયા પાછળથી મુક્ત થનાર હતો.

બીજી બાજુ રેખાએ પણ પૈસા વીગેરેની પુરતી તૈયારીઓ કરી લીધી હતી.

સોમવારના દીવસે સવારના પ્રકાશ છુટ્યો. અગાઉથી નક્કો કર્યા મુજબ રેખા અને પ્રકાશ સ્ટેશને મળ્યાં. અને મુંબઈ જવા ઉપડી ગયા.

ડોક્ટર તિમીર પોતાને બંગલે આવ્યા. રેખાને ના જોઈ. તે રેખાના ખંડમાં ગયા. એકાએક તેમની નજર ટેબલ પર પડેલા પત્ર પર પડી. ડોક્ટરે પત્ર ઉપાડ્યો. અને વાંચવા માંડ્યો.

“ડોક્ટર !.....”

પત્ર વાંચી તમારા હૃદયમાં આઘાત થશે. પરંતુ મ્હારે માટે આ કારમા બંધનમાંથી છુટકા સિવાય છુટકા નહોતો. હું બહુ સમયથી આ સુવર્ણ પિંજરમાંથી મુક્ત થવા ઇચ્છતી હતી. તમે પણ એ વસ્તુ તો સારી રીતે સમજી શકતા હતા કે આપણા જીવનમાં ક્ષણે ક્ષણે અસંતોષ તીવ્ર બનતો જતો હતો—એ અસંતોષની જલતી આગને દારવા મ્હારા હૃદયમાં ભયંકર મંથન થઈ રહ્યું હતું. આખરે હું જાઉં છું—મેં મ્હારા જીવનને એક બીજા પ્રવાહમાં વહેતું મૂક્યું છે—હવે તમે મ્હારી શોધ ના કરશો.....”

લી. રેખા—

ડોક્ટરે પત્ર વાંચ્યો. તે બોલ્યા “રેખા ગર્ભ મને કેટલાક સમયથી એ બહેમ હતો જ. રેખા અને મ્હારા જીવનમાં દિનપ્રતિદિન વધુને વધુ અભાવની લાગણી જન્મતી જતી હતી. મ્હારી બદસુરતીએ—મ્હારી કદરૂપતાએ રેખાએ મ્હારો ત્યાગ કર્યો. કાંઈ નહિ. તેને મ્હારે હેરાન કરવાની કાંઈ જ જરૂર નથી. તેને તેના સૌન્દર્યનો ભલો ગર્વ રહ્યો, પરંતુ એક દિવસ કુદરત એ અભિમાનનો બદલો જરૂર આપશે. મ્હારી સહાયતાનો છેવટે તેણે દુરુપયોગ કર્યો...” કહેતાં કહેતાં ડોક્ટર તિમીર ત્યાં આગળના પલંગ પર બેસી ગયા તેમની આંખો આંસુથી ભીંજાઈ. એ આંસુભીની આંખો સામે તેમને તેમની રેખા દૂર ભાગતી દેખાઈ.

(૩)

મુંબઈ આવેલાં પ્રકાશ અને રેખા ભુલેશ્વરના લત્તા પર પોતાને રહેવા માટે મકાન શોધી રહ્યાં હતાં.

“આ બીલ્ડીંગ સારું છે—” એકાએક પ્રકાશનું ધ્યાન ખેંચતાં રેખાએ કહ્યું. પ્રકાશે તે તરફ જોયું. તે બીલ્ડીંગનું નામ હતું “યશોદા બીલ્ડીંગ.”

“ રેખા ! બીલ્ડીંગ તો સારું છે પણ.....”

“ કેમ પણ ?.....”

“ આપણને તે માંહેના ખંડ ભાડે મળશે કે કેમ ?—”

“ પ્રકાશ !—તમે આમ દરેક બાબતમાં શંકાશીલ કેમ બની જાઓ છો ?—”

“ રેખા ! મને મહારા જીવનની કાંઈ જ સમજ પડતી નથી. મહારું મન કેમ અસ્વસ્થ રહ્યા કરતું હશે ?—”

“ આમ તમે કહેશો તો કેમ ચાલશે ? પ્રકાશ ! આપણે પહેલાં રહેવા માટેની સવડ તો કરવી પડશે ને ? ” કહેતી રેખા “ યશોદા બીલ્ડીંગ ” તરફ આગળ વધી. પ્રકાશ તેની પાછળ જવા લાગ્યો. રેખાએ ત્યાં નીચે રહેતા ભિયાને પૂછ્યું “ અહિં કાંઈ રમસ ખાલી છે ? ”

“ છે. ” કહીને તેણે રેખાથી આવા ઉભેલા પ્રકાશ તરફ જોયું અને ભિયાને પ્રકાશના મૂખ ઉપરના ભાવથી શંકા ગઈ. તેણે પ્રકાશને પૂછ્યું “ આપ કાંઈ સગા થાવ છો ?—”

“ હા. તે મહારા સંબંધી છે. ”

“ શું ?—” ભિયાને વધુ શંકા જતાં પ્રશ્ન કર્યો. ત્યાં રેખા વચમાં જ ખેલી ઉઠી “ તે મહારા પતિ છે. ”

“ આપના પતિ ભલે હોય. અત્રે તમને ચોરડી મળી શકશે નહિ. ”

“ કારણ ? ” રેખાએ સહજ મોં ગંભીર કરીને કહ્યું.

“ કારણ ?—કારણ શું હોઈ શકે. મને તમારી વાત પર વિશ્વાસ નથી બેસતો. ”

“ કેમ ?—” રેખાએ પૂછ્યું.

“ હમે તો આવા સેંકડો દાખલા નજરે નિહાળીએ છીએ. આપના કહેવા ઉપરથી તો જેને આપ તમારા પતિ કહો છો તે તમારા પતિ હોય તેમ મને લાગતું નથી. નહિતર તે આમ તમારાથી દૂર ઉભા જ ન રહેત—”

લેયા જેવો માણસ પોતાને ખરા સ્વરૂપમાં ઓળખી ગયો તેથી પ્રકાશને ધણું જ લાગી આવ્યું. ત્યાં તો રેખાએ કહ્યું “તે દૂર ઉભા તેથી તમે કહો છો કે તે મહારા પતિ નથી ?”

“તેય ખરે અને સાથે સાથે તેમના મોં ઉપરના જાવ જ કહી આપે છે. ખૂદન ! ખોટું ના લખાડશો. મુંબઈ શહેરમાં આવું તો ધણું અને છે. ખૂદાર ગામથી ફેટલાએ સ્ત્રી-પુરૂષો નાસી આવે છે એટલે અમે પુરતી ચોકસાઈ કર્યા વિના કાઢને હમારા બીદીંગમાં ભાડે રાખતા નથી. શેઠનો પણ સખ્ત હુકમ છે.”

“તો હમોને અહિં ભાડે રૂમ્સ નહિ મળે ?—”

“ના.”

આખરે રેખા બીદીંગની ખૂદાર નીકળી, પ્રકાશ પણ તેની પાછળ ધીસ પગલે ખૂદાર આવ્યો. રેખા સાથે નાસી છૂટયા પછી પ્રકાશના હૃદયને કોઈ અગમ્ય વેદના સંતાપી રહી હતી. તેનું હૃદય તેને કહેતું કે તે એક ભયંકર ગુન્હો કર્યો છે—એક પરણીત નારી સાથે નાસી છૂટયો છું—તું પકડાઈશ તો ?.....” તે આમ વિચારો કરતો રેખાની પાછળ ચાલતો હતો. ત્યાં રેખાએ કહ્યું “પ્રકાશ ! જો આ પ્રમાણે વર્તશો તો તમારી અને મારી દશા ખુરી થશે—”

“પણ હું શું કરું રેખા ?”

“તમે હવે બધા વીચારો છોડી મને સુખી કરવા ઇચ્છો છો કે નહિ ?—હું મારું સર્વસ્વ ત્યાગી દઇને તમારી સાથે નાસી છુટી છું તેનો તો ખ્યાલ કરો—”

“તો આપણે શું કરવું ?—” સહજ ધીરભાવે પ્રકાશે કહ્યું.

“મારી ઇચ્છા છે કે આપણે મુંબઈ રહેવા કરતાં શાન્તાકૃષ્ણ રહેવું એટલે આપણને કોઈ જાતની બીતી જ ના રહે—”

“હીક ત્હારી જેવી ઇચ્છા, રેખા !—”

અને બન્ને તરણાંએ શાન્તાકૃષ્ણ રહેવાનો નિર્ણય કર્યો. તેઓ ત્યાં આવ્યા અને ‘ઉમાનિવાસ’ માં રહેવા લાગ્યા.

રેખાના ચાલ્યા જવા પછીથી ડા. તિમીરનું જીવન કંઘાલ બન્યું હતું. તેમણે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપી દીધું હતું. અને હવે તો તે એકાંત જીવન વીતાવી રહ્યા હતા. પરંતુ એકાંત એ તો માનવ હૃદય ઉપર ભયંકર અસર કરે છે. ડા. તિમીરના હૃદય ઉપર પણ તેની કારમી અસર થઈ. તેમને લાગ્યું કે જો તે આમ વધુ સમય વીતાવશે તો જરૂર પાગલ બની જશે-પાગલપણની ભાવી કલ્પનાએ લડકેલા ડા. તિમીરે મુંઝાર્ષિ રહેવાનો નિર્ણય કર્યો.

અને થોડા વખતમાં તો તેમણે પોતાનો નિર્ણય અમલમાં મૂકી મુંઝાર્ષિ રહેવા માંડ્યું.

(૪)

“ પ્રકાશ ! આપણું જીવન કેટલું બધું સુખી જણાય છે નહીં ? ” દરીયા કીનારે ફરવા નીકળેલી રેખાએ પ્રકાશને ગળે પોતાનો હાથ નાંખતાં કહ્યું.

“ ઘણું જ સુખી. ”

દૂર ક્ષીતિજમાં સુર્ય ડુબતો હતો. દરીયાનાં ઉછળતાં પાણી સુર્યના રક્ત પ્રકાશે રંગાયેલાં દેખાતાં હતાં.

“ ચાલ રેખા ! પેલા નાળીયેરના વૃક્ષ તળે બેસીએ. કેવી મધુરી લાગે છે આજની સન્ધ્યા !—” કહીને પ્રકાશ રેખાને ત્યાંથી થોડે દૂર આવેલ એક નાળીયેરના ઝાડ નીચે બેંચી ગયો. બન્ને ત્યાં બેઠાં.

પ્રેમ, સુખ, આનંદ અને ઉલ્લાસના હિંદોળે હિંચતા માનવી-ઓને ક્યાં બબ્બર હોય છે કે જીવન-ચક્ર કેટલાએ પલટા લઈ રહ્યું હોય છે. તેમાં અનેક જાતના રંગો પૂરાયેલા હોય છે. અને એક પછી એક રંગ બદલાતા જ જાય છે.

પ્રકાશ અને રેખા તો અત્યારે એમજ માનતા હતા કે હવે તેમના જીવનમાં દુઃખ જેવી વસ્તુને સ્થાન જ નથી તેમને તો તેમનું જીવન સ્વર્ગ સમું લાસતું હતું. પરંતુ વિધીના વિધાન તો હંમેશાં જુદાં જ હોય છે.

પ્રેમી યુગલ પ્રણય-ચેષ્ટામાં મૂંઝાયું હતું. ત્યાં એકાએક પવનનું ભયંકર તોફાન જાગ્યું. એ તોફાને નાળાયેરીનું ઝાડ હાલી ઉઠ્યું અને એક નાળાયેર તુટીને નીચે બેઠેલા પ્રકાશના માથા ઉપર જોરથી પડ્યું. પ્રકાશના મગજ ઉપર સખ્ત આઘાત થયો. તેણે પોતાની આંખો મીચી દીધી અને માથું જોરથી પકડી રાખ્યું.

“ પ્રકાશ !—પ્રકાશ !—તમને સખ્ત વાગ્યું ?—”

પણ પ્રકાશ બોલી શકે એ સ્થિતિમાં જ નહોતો. તેને સખ્ત કળ ચઢી હતી. તે તરત જ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો. અને રેખા જમીન પર ઢળી પડેલા પ્રકાશને ગળે વળગી પડી તેણે પ્રકાશનું માથું પોતાના બોળામાં લીધું અને માથે હાથ ફેરવવા માંડ્યો.

થોડીવારે પ્રકાશમાં કાંઈક ભાન આવતું હોય તેમ લાગ્યું રેખાએ તેનું માથું ઉંચું કરતાં કહ્યું “ પ્રકાશ !—”

“ રેખા !—રેખા !—મને માથામાં અને આંખોમાં સખ્ત દર્દ થાય છે. હા ! રેખા ! મ્હારી આંખો ભારે કેમ થઈ ગઈ છે ?—”

“ શું કહ્યું ?—પ્રકાશ ! તમારી આંખોએ શું થયું ?—”

અને પ્રકાશે ધીરે ધીરે આંખોની પાંપણો ખોલી. તેણે જેવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેને કાંઈ જ દેખાતું નહોતું. તે બરાડી ઉઠ્યો “ રેખા !—રેખા !—થઈ રહ્યું ત્હારા પ્રકાશે તેની આંખોનો પ્રકાશ ગુમાવ્યો—હવે તે અંધ બન્યો—”

“ શું તમે દેખી શકતા નથી ?—બુઝો હું તમારી સામે જ બેઠી છું—તમને તમ્મર આવ્યા તેથી અંધારું લાગતું હશે—? ”

પ્રકાશે પોતાની આંખો ખેંચીને રેખાનો અવાજ જે દિશા તરફથી આવતો હતો તે તરફ જેવા માંડ્યું પરંતુ તે નિર્થક ગયું.

“ રેખા !—હવે તું મને અહિંથી જલદી ‘ઉમા નિવાસ’ માં લઈ આવ. તોફાન વધતું જ જાય છે. નહિતર તું અને હું બન્ને ભયંકર પરિસ્થિતિમાં આવી પડીશું. ”

પ્રકાશે ! પ્રકાશ ગુમાવ્યો—તે અંધ બન્યો. ઘડી પહેલાં સુખમાં મ્હાલતી રેખાના મુખ ઉપરથી આનંદની રેખા ઉડી ગઈ. આંખોમાં પ્રગટેલી પ્રેમ-જ્યોતને સ્થાને આંસૂની ધારાઓ વહેવા લાગી.

તે ઉઠી. પ્રકાશનો હાથ પકડી ઉભો કર્યો અને બંને જણાં ‘ઉમા નિવાસ’ માં ગયાં.

રેખાએ પ્રકાશની આંખો પાછળ ઘણા પૈસા ખર્ચ્યા. ઘણા ડોક્ટરો બદલ્યા પરંતુ તેમાં તેને સફળતા ના મળી. છેવટે ડોક્ટરો તરફથી તેને એવી સલાહ મળી કે પ્રકાશનો અંધાપો દૂર થશે; પરંતુ તે માટે તમારે તેને મુંઝાર્ક લઈ જવો પડશે.

ડોક્ટરોની સલાહ અનુસાર રેખા પ્રકાશને મુંઝાર્ક લઈ ગઈ. અને ત્યાંના જાણીતા ડોક્ટરને મળી સર્વ પરિસ્થિતી સમજાવી. ડોક્ટરે રેખાને કહ્યું “ રેખા ! પ્રકાશની આંખ માટે ઓછામાં ઓછા પાંચ હજાર રૂપીઆનો ખર્ચ થશે અને તેમ છતાંય હું ચોક્કસ તો નાજ કહું કે તે દેખતો થશે. કારણ કે તેની આંખોની અંદરની બાજુએ આઘાતને લઈને ખૂબ જ ઈજા પહોંચેલી છે.

ડોક્ટરના આવા જવાબથી રેખા નિરાશ થઈ. તેને હવે શું કરવું તે નહોતું સમજતું. તે ઘણી જ મુંઝાવા લાગી. પ્રકાશ અંધ બન્યા પછી તેનું મન તેના ઉપરથી ઉડી ગયું હતું. તેના પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ ઓછો થવા લાગ્યો હતો તે હવે કોઈપણ હિસાબે તેનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છતી હતી. હવે તે રોજ સાંજના ચોપાટી પર ફરવા જવા લાગી.

(૫)

“ લાઈ એક પૈસો આપશો ?—” એક અંધ સ્ત્રીએ ચોપાટી ઉપરના બેટફોર્મ પર ઉભેલ એક જણને સંબોધીને કહ્યું.

“ તને હું શી રીતે પૈસો આપું ? ”

“ કેમ ? ”

“ કારણ કે તારામાં બે ખામી છે-એકતો તું અંધ છે બીજું તારામાં સૌન્દર્ય નથી—”

“ પણ મહારે ક્યાં મહારા સૌન્દર્યના કે રૂપના પૈસા ઉપજાવવાના છે. ભાઈ હું તો બીખ માંગીને જીવન ગુજારવા ઇચ્છું છું. ”

“ બીખ પણ આ જમાનામાં કાણ આપે તેમ છે ?—એને માટે પણ પાત્ર જોવાય છે. તેની તને ક્યાંથી ખબર હોય !—”

“ હશે. એ વાત જવા દો ભાઈ એ પાપભરી વાતો સાથે મહારા જેવી આંધળીને શું નિસ્ખત—” કહેતી કહેતી તે આગળ વધી. “ દુનીયાને સૌન્દર્ય જોઈએ છે-હા ! સૌન્દર્ય ! તારા લીધે કેટલાએ જીવનની સત્યાનાશી વળતી હશે !—કેટલાએ ગૃહસંસાર સળગી જતા હશે !—”

અને ત્યાં તો રસ્તા પર થઈને જતા એક મવાલીએ તેના ગાલ પર ચુંટી ભરતાં કહ્યું “ લે પૈસો. આજે તો તું ઘણા દીવસે દેખાઈને ? ”

“ દૂર હૈ શયતાન—” તેનો પૈસો જમીન પર ફેંકતાં તે પોતાની લાકડીના ટેકે દૂર ખસી ગઈ. પેલો શયતાન તેની તરફ અદૃશ્ય કરવા લાગ્યો.

“ હજુ તું ઉભો છે પાપાત્મા !—” કહેતાં જ તે એકદમ પોતાની પાસેની લાકડી લઈને આગળ ધસી. પરંતુ પાસેના એક ઇલેક્ટ્રીકના થાંભલા સાથે અથડાઈ. તેના કપાળમાં સખ્ત વાગ્યું અને લોહી-લુહાણુ હાલતમાં જમીન ઉપર પુટી પડી. પેલો બદમાશ ત્યાંથી નાશી ગયો. જ્યાં તે અંધ સ્ત્રી પડી હતી ત્યાં એક મોટર આવીને ઉભી. તેમાં બેઠેલા ડોક્ટર તિમીરની નજર તેના ઉપર પડી. તરતજ તેમણે મોટરની અંદરની સીટ નીચેથી લુગડાનો કકડો કાઢ્યો અને તે અંધ સ્ત્રીના કપાળે પાટો બાંધી દીધો. તેને સહજ ભાન આવ્યું તે બોલી “ કાણ છો તમે ?—મને શા માટે હેરાન કરા છો ? શું તમારે મને ઉપાડી જવી છે ?—દૂર ખસ શયતાન !—કહીને તે એકદમ ઉભી થવા લાગી ડોક્ટર તિમીર તેની પરિસ્થિતિ સારી રીતે સમજી

સુક્યા હતા. તરત જ તેમણે કહ્યું “બાઈ તું ગભરાય છે શા માટે હું કોઈ બદમાશ માણસ નથી પરંતુ હું પણ તારા જેવો જ એક દુઃખી મનુષ્ય છું.”

“શું તમે દુઃખી છો ?—”

“હા.”

“પ્રભુ તમને સુખી બનાવશે—નિરાશ ના થશો—હં. પણ મને માફ કરજો. મેં તમને ખરાબ સમજાવે કહી નાંખ્યા હતા. એક બદમાશ મહારી મસ્કરી કરવા આવ્યો હતો. હું તેને લાકડીવતી મારવા ગઈ ત્યાં મહારી આ દશા થઈ.”

“બાઈ !—”

“હાં.”

“તું એક કામ કરીશ ?—”

“શું ?—”

“મહારી સાથે ચાલ. ત્યારે માટે આ સ્થાન યોગ્ય નથી.”

“એમ શા ઉપરથી તમે કહો છો ?”

“ભલે તું અંધ હો પરંતુ ત્યારી વાત ઉપરથી અને ત્યારા સ્વભાવ ઉપરથી તો મને તું કોઈ ખાનદાન સ્ત્રી હોય તેમ લાગે છે.”

“એ વાત જવા દો—”

“કેમ ?—”

“મહારો ભુતકાળ યાદ ન કરાવશો.”

“તને દુઃખ થાય છે ?—”

“હા એ દુઃખ અસહ્ય છે—”

“તો તું મને કાંઈ જ નહી કહે...”

“કાંઈક વખત કહીશ...” કહેતાં કહેતાં તે ગળગળી બની.

“ભલે પરંતુ અત્યારે તું મારી સાથે ચાલ.” કહીને ડા. તિમીરે

તે અંધ સ્ત્રીને પોતાની મોટરમાં બેસાડી અને મોટરને જંગલ તરફ હંકારી મૂકી.

(૬)

રેખા હવે પ્રકાશથી ખૂબ જ કંટાળી ગઇ હતી. આજે તેણે મન સાથે નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે પ્રકાશને ગમે ત્યાં રસ્તા પર મૂકી દેવો. અને એમ કરીને પોતાના જીવનમાં નડતરરૂપ થઈ પડેલા કંટકને દૂર કરવો—તેણે પ્રકાશને કહ્યું “પ્રકાશ ! બહાર આવવું છે ?—”

“ક્યાં ?—”

“ફરવા—”

“ચાલ રેખા. હું પણ ઘણા દીવસથી આ બંધીયાર જીવનમાં ગૂંચળાઈ ગયો છું. મને પણ એમ થાય છે કે ક્યાંક ફરવા જઈએ.”

અને રેખા તથા પ્રકાશ બન્ને બહાર ફરવા નીકળ્યાં. તેઓ ફરતાં ફરતાં દૂર દૂર નીકળી ગયાં. રેખા પ્રકાશને દોરતી આગળ ચાલે જ જતી હતી. પ્રકાશ ખૂશ થયો હતો કે રેખા કેટલી બધી સારી સ્ત્રી હતી કે પોતે અંધ બન્યો હતો છતાં પણ તેને પોષી રહી હતી, અને આજે ફરવા પણ તે પોતે દોરીને લઈ જતી હતી.

જ્યારે રેખા પણ મનમાં હસી રહી હતી કે આજે પોતે એક બલા ઓછી કરી રહી હતી. તેને પ્રકાશ ભાર રૂપી બન્યો હતો. એ સૌન્દર્યની પૂજારણને તો ખુશસુરત માનવીની જરૂર હતી.

રેખાએ જોયું કે તેઓ બહુ જ દૂર નીકળી ગયાં હતાં. પ્રકાશને ત્યાંજ મૂકવો હીક થઈ પડશે. તે આશાએ સડકની એક કિનારે પ્રકાશને ઉભો રાખીને રેખાએ કહ્યું “પ્રકાશ !—અહિં ઉભા રહો. હું સામે જઈને આવું છું—” કહીને રેખા પ્રકાશને મૂકીને ત્યાંથી ચાલી. તે થોડાંક પગલાં આગળ વધી. તેના અંતરમાં એક હિંડી વેદના જાગી તેનું હૃદય પોકારી ઉઠ્યું “રેખા ! તું એક નિઃસહાય

બનેલાને દગો ઘર્ષ નથી રહી ?—સંસારના ક્ષણિક ભોગના ઉપભોગ ખાતર તું તેની સાથે આ ભથ્થેકર વિશ્વાસઘાત નથી ખેલી રહી ? તેનો તો સર્વનાશ પ્રથમથી જ ઘર્ષ ચૂક્યો હતો. તેનું જીવન તો બરબાદ ઘર્ષ ચૂક્યું જ હતું પરંતુ તે બરબાદી કરતાં તે અત્યારે જીદી દશા ઉપર હતો. તે સમયે તેના અંતરચક્ષુ ઉપર અંધારાં છવાયેલાં હતાં અને હવે તો...તેના બાહ્ય ચક્ષુઓએ પણ તેજ બોમાં હતાં. હવે તેને જગતમાં કોનો આશરો છે રેખા...”

રેખા ત્યાં જ થંભી ગઈ. એક પળમાં તેના હૃદયમાં અનેક વિચારો ઉદ્ભવી ગયા અને ત્યાં તો બીજી જ ક્ષણે તેના મનમાં બીજી જ કલ્પનાઓનો જન્મ થયો. “પ્રકાશ અંધ બન્યો તેમા હું શું કરું ?—મેં તો તેનાં તેજ હરો નથી લીધાં ને ?—કુદરતે તેને અંધ બનાવ્યો. તો પછી મ્હારે પણ તેની સાથે દુઃખમય જીવન વીતાવવું ? સંસારના સુખથી—આનંદથી—મ્હારે શા માટે વંચીત રહેવું ? કુદરતે સૌન્દર્ય આપ્યું છે તો તે સૌન્દર્યને વ્યર્થ શા માટે વેડકાઈ જવા દેવું ?—તેની સાથે દુઃખદ બંધનમાં શા માટે જકડાઈ રહેવું ? એક સુવર્ણ પીંજરમાં તો હું પૂરાયેલી હતી જ—તેમાંથી હું મુક્તિ મેળવી તેની સહ નીકળી તો મ્હારે માટે બીજું પીંજર સર્જાયું. પરંતુ મુક્ત હવામાં વિચરવા ઈચ્છતી પંખિણી તેમાં હવે શા માટે પૂરાયેલી રહે ?—હવે તો તેની સમક્ષ તેનું ભાગ્ય ખડું છે. મ્હારી પાસે મ્હારું ભાગ્ય ઉભું છે...બન્નેને માટે માર્ગ ખુલ્લા છે—હું મ્હારા રસ્તે અને તે તેના રસ્તે...”

ખરેખર ! માનવજાત સ્વાર્થ આગળ, પોતાના હિત આગળ બીજાનું સારું કે નરશું જોવાને સહજ પણ દરકાર કરતી નથી. અને તેથી જ આજે આપણે સંસારમાં દગો ફટકો પ્રપંચ ફરેખ—આપઘાત, હુંડ અને ખૂનના કિસ્સાઓની ભયાનક કહાણીઓ વાંચીએ છીએ, અને સાંભળીએ છીએ. રેખાએ સહજ પણ વિચાર

ન કર્યો કે અંધ પ્રકાશને હવે કાણુ દોરશે ?-કાને સહારે એ પોતાનું જીવન વીતાવશે ?...પરંતુ એમાં રેખાનો પણ દોષ શું ?-એમાં વાંક પ્રકાશના ભાગ્યનો જ છે ને...જેવી એણે પોતાની ગરીબ અને શુશિલ પત્નિને લાકડીના ફટકે અંધ બનાવી તેવી જ રીતે કુદરતે તેની આંખોનો પ્રકાશ નારીયેરીના ઝાડ નીચે હરી લીધો. અનંત આશાઓમાં સચતા-આનંદ અને ઉલ્લાસના હિંડોળે હિંચતા માનવને ક્યાં ખખર હોય છે કે તેનું જીવનચક્ર કઈ તરફ ફરી રહ્યું હોય છે.

લાંબા સમય સુધી રેખાની પ્રતિક્ષા કરતો પ્રકાશ રેખા પાછી ના આવતાં વિચારમાં પડ્યો. રેખા કેમ પાછી ના આવી ? શું તેને કાંઈ થયું હશે ?-હા ! તે ક્યાંય કસાઈ તો નહિ હોય ને ?-હમણાં આવવાનું કહીને તે કઈ તરફ ગઈ હશે ?...કદાચ તે અહિં આટલામાં હશે, લાવ હું તેને ખૂબ પાડી જોઉં કહીને તેણે “ રેખા ! રેખા !...” કહીને ખૂમો મારી પરંતુ તેનો જવાબ ના આવ્યો. પ્રકાશના હૃદયને થયું કે કાઠને પુછું-પરંતુ ત્યાં એ પુછે પણ કાને ?-તે તો એવે રસ્તે હતો કે જ્યાં તેને કાંઈ જવાબ પણ આપે તેમ નહોતું-એ રસ્તો તદ્દન નિર્જન હતો ત્યાં તો કોક રડ્યું-ખડ્યું માણસ એ રસ્તે આવતું. પ્રકાશ રેખાના નામનો પોકાર કરતો હતો અને આગળ ચાલતો હતો પરંતુ તેનો એ પોકાર દૂર દૂર ઉડી જતો હતો.

અને હવે તો ધીમે ધીમે અવતી પર ગાઢ અંધારાં ઉતરી રહ્યાં હતાં એ અંધકાર ભર્યા નિર્જન અને એકાંત માર્ગે અંધ પ્રકાશ ધીમે ધીમે આગળ વધતો હતો-ત્યાં એકાએક તે પાસેના એક ઝાડ સાથે જોરથી અથળાયો. તેના માથામાં સખ્ત વાગ્યું. અને લોહી-લુહાણુ હાલતમાં તે જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો તેના મૂળમાંથી એક તીણી ચીસ નીકળી ગઈ “ હાય ! રેખા !...”

અને તેની એ તીણી ચીસ અંધારી રાત્રી અને અનંત શાંતિને ભેદીને દૂર દૂર અંતરીક્ષમાં ઉડી ગઈ.

(૭)

“ ત્હારું નામ મને કહીશ ?—” ડોક્ટર તિમીરે અંધ સ્ત્રીના કપાળનો ધાવ ધોતાં કહ્યું.

“ મ્હારું નામ રજનિ છે—”

“ રજનિ ?—”

“ હા કહેતાં રજનિએ એક નિસાસો નાંખ્યો.”

“ કેમ નિસાસો નાંખે છે રજનિ !... ”

“ મ્હારું જીવન જ એક દીર્ઘ નિસાસા સમું છે—”

“ તું ઘણી જ દુઃખી બની ગયેલી લાગે છે રજનિ. હં. પણ તું જન્મથી જ અંધ હતી ? ”

“ ના—”

“ તો ?—”

“ કાંઈ જ નહિ. ”

“ કેમ ?—”

“ મને એ વાત ના પૂછશે—”

“ શાથી ?—”

“ એમાં મને એક દુઃખ થાય છે. ”

“ શું ?—”

“ તે વાત કહેવામાં મ્હારા પતિની-મ્હારા પ્રજ્ઞની બદનામી છે—”

“ રજનિ ! ત્હારો પતિ જીવે છે ?—”

“ તેની મને અત્યારે ખબર નથી. પરંતુ મ્હારું હૃદય મને પોકારીને કહે છે કે તે જીવે છે—”

“ તેનું નામ ? ”

“ કયા મૂખે કહું ?—”

“ કેમ ?—”

“ હું હિન્દુ સ્ત્રી છું. ”

“ હું ભૂલ્યો. રજનિ—”

“ તું ભૂલેલી તો છે ને ? ”

“ હા. ”

“ લે આ કોરા કાગળ ઉપર ત્હારા પતિનું નામ લખ. ” કહી ડોક્ટરે પાસેના ટેબલ ઉપરથી એક કોરા કાગળ લીધો અને તેના હાથમાં પેન્સીલ આપી. રજનિએ તે કાગળ પર પેન્સીલ વડે ત્રણ અક્ષર લખ્યા. અને એ અક્ષરો વાંચતાં જ ડોક્ટર તિમીર ચમક્યા હોય તેવો ભાવ તેમના મુખ ઉપર તરવરવા લાગ્યો. એ ત્રણ અક્ષરોનું નામ હતું પ્રકાશ.

“ પ્રકાશ !—” ડોક્ટરના મુખમાંથી એકાએક ઉદ્ગાર મર્યા.

“ હા. એજ નામ. દેવતા સમા માનવ ! તમે કહો છો તેજ નામ તેમનું હતું. ”

“ મેં આ નામ ક્યાંક સાંભળ્યું છે મને કાંઈક પ્રકાશની ઝાંખી થાય છે—રજનિ—”

“ કહો—તમે એ નામ ક્યાં સાંભળ્યું હતું ડોક્ટર ?—”

ડોક્ટર તિમીરે રજનિને કાંઈ પ્રત્યુત્તર ના આપ્યો. તે મૌન રહ્યા—ઉડા વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયા.

ડોક્ટરની મૌનતાએ રજનિની આતુરતા વધવા પામી. “ ડોક્ટર ડોક્ટર ! તમે કેમ બોલતા નથી ?—તમે કેમ મારા પ્રશ્નનો જવાબ આપતા નથી ?—શું તેમણે તમારું પણ કાંઈ બગાડ્યું છે ?—”

“ ડોક્ટર તો વિચારમાં જ હતા. રજનિના પ્રશ્નો તેમના બહેરા કાન પર અથડાતા હોય તેમ અથડાઈ રહ્યા હતા. ”

“ ડોક્ટર ! તમને શું થયું ?—મને કેમ કાંઈ જવાબ નથી દેતા ડોક્ટર !—તમે ચુપ કેમ ઉભા છો ?...” કહીને પાસે ઉભેલા ડોક્ટરને પોતાના બન્ને હાથવતી ઢંઢોળતાં રજનિએ કહ્યું. ડોક્ટર બાણે કાંઈ ગાઢ નિદ્રામાંથી જાગૃત થયા હોય તેમ કહ્યું “ રજનિ !—”

“ ડોક્ટર ! તમે કેમ બોલતા નહોતા ? શું તમને મારા પર

કાંઈ ખોટું લાગ્યું હતું ?—માફ કરજો. મહારાથી કાંઈ ક્ષતી થઈ હોય તો ક્ષમા કરજો. ડોક્ટર હું અંધ છું. હું તમને નથી દેખી શકતી—પરંતુ તમે બલા છો—મમતાભર્યા હૃદયવાળા છો—તમે મારી અધારતા ખેતા હતા ડોક્ટર ?...” રડતા હૃદયે રજનિએ ડોક્ટરને કહ્યું.

“ રજનિ તું એક નિર્દોષ નારી છું. ત્હારે ક્ષમા ચાની માંગવાની હોય ? ક્ષમા તો તેણે ત્હારી પાસ માંગવાની રહી જેણે ત્હારી આ દશા કરી છે !—”

“ પરંતુ મહારા એક પ્રશ્નનો જવાબ તમે ના આપ્યો ડોક્ટર ? ”

“ શું ?—”

“ તમે તેમનું નામ ક્યાં સાંભળ્યું હતું ?—તમે તેમને જોયા હતા ખરા ?—”

“ મને અત્યારે કાંઈ નથી સમજ પડતી રજનિ ! એ નામની મને આછી યાદ જરૂર આવે છે. જાણે મહારૂં હૃદય મને કહી રહ્યું છે કે મેં તેને પણ ક્યાંક જોયેલ છે—”

“ ક્યાં ?—”

“ એજ ગમ નથી પડતી. ”

થોડીકવાર સુધી બન્ને સુપ રહ્યાં. ડોક્ટરે રજનિના કપળા પરના ધાવમાં દવા નાખી પાટો બાંધી દીધા. પછી કહ્યું “ રજનિ ! ત્હારી આ દશા પ્રકાશે કરી ?—”

“ નહિ. મહારા ભાગ્યે. ”

“ તું મહારી આગળ સાચી વાત કેમ છૂપાવે છે. રજનિ ત્હારા પતિની વાત મહારી સમક્ષ રજુ કરીશ તેમાં તેની બદનામી થવાની નથી. હું તો તેમાં ત્હારા જીવનનું મંગળ જોઉં છું—”

“ શું કહો છો ડોક્ટર !—”

“ હું સાચું જ કહું છું રજનિ !—”

“ શું તમે મહારૂં મંગળ ભાવિ નિરખો છો ?—”

“હા રજનિ!—”

“શી રીતે?—”

“એ તો જ્યાં સુધી તું ત્હારી આ અંધતાનું કારણ મને નહિ કહે ત્યાં સુધી શી રીતે કહી શકું?—”

“ડોક્ટર! તમે ઘણા પક્કા છો—”

“કેમ?—”

“મહારા હૃદયની વાત તમારે જાણતી છે એટલે ‘નવી યુક્તિ રચી ને?—’

“ત્હારો ભ્રમ છે. હું જે કહું છું તે સાચું જ કહું છું.”

જ્યારે તમારી આટલી બધી આતુરતા છે તો કહું છું ડોક્ટર...” કહીને રજનિએ પોતાની કથા ડોક્ટરને કહેવા માંડી.

“હું એક શ્રીમંતની પુત્રી હતી. મહારા પિતાએ આલ્પકાળે મહારા લગ્ન તેમની સાથે કર્યાં હતાં. મહારા લગ્ન બાદ મહારા માતા-પિતા મૃત્યુ પામ્યા. તેમનું કુટુંબ ગરીબ હતું. અને તેથી જ હું શ્યામ હતી છતાં તેમનાં લગ્ન મહારી સાથે કર્યાં હતાં. પરંતુ જ્યારે હમે યોગ્ય ઉંમરે પહોંચ્યા ત્યારે હમારા જીવનમાં ભયંકર તોફાન ઝગડું હતું હું શ્યામ હતી તે તેમના હૃદયને ખુંચવા લાગ્યું. તેમણે ધારે ધારે મહારી સાથે બોલવાનું પણ બંધ કરી દીધું. તેમના મિત્રોએ મહારા તથા તેમના જીવનને વધુ સજાગાવ્યું તેમને દારૂના પંથે ચઢાવ્યા અને હા! મહારા કમજાગ્યે એ શરાબી બન્યા...”

અને એક દિવસ એ ખૂબ શરાબ પીને આવ્યા. મેં તેમને શરાબ ન પીવા સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ મહારી શીખામણે તેમનો રોષ ભયંકર બન્યો. તે પોતાનું ભાન ભુલ્યા અને મગજ પરનો અંકુશ ગુમાવી હમારા ખંડમાં પડેલી એક લાકડી ઉપાડી મહારા માથા ઉપર સખત ફટકો માર્યો. તેનું પરીણામ એ આવ્યું કે હું બેભાન થઈ જમીન પર તુટી પડી અને આંખોના અંદરના

ભાગને સખત ઈગ્ન થતા હું મારી આંખો ગુમાવી બેઠી..." કહીને તેણે ફરી એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખ્યો...

"પછી તારા પતિનું શું થયું ?..." એકદમ વચ્ચે જ ડોક્ટરે રજનિની પીઠ પર પોતાનો હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

"પછી ?...હા ! પછી તો મેં એમ જાણ્યું કે, હું જમીન પર તુટી પડી એટલે તે ગભરાઈને પોલીસ ચોકીએ દોડી ગયા અને પોતે ગુન્હેગાર છે એમ જાહેર કર્યું. મને ટ્રાટના કામકાજની ખબર નહોતી એટલે તેમનો અચાપ કરવા વણા પ્રયત્ન કરતી પરંતુ સાચું બોલાર્થ જતું, ડોક્ટરની જુઝાની પરથી તેમના ગુન્હાને ગંભીર ગણવામાં આવ્યો પરંતુ પ્રથમ ગુન્હો હોઈ તેમજ ઉચ્ચ કુટુંબના હોઈ તેમને પાંચ વર્ષની સખત કેદની સજા ફરમાવવામાં આવી હાય !....." કહેતા કહેતા રજનિનું મગજ ભમી જવા લાગ્યું તે બોલી ઉઠી "ડોક્ટર !-ડોક્ટર !-મહાર મગજ ભમે છે. મહાર શું થશે ડોક્ટર ?-"

"રજનિ ! ગભરાઈશ નહિ. મેં તારા પતિને હવે બરાબર પીછાન્યો."

"તમે તેને ક્યાંથી ઓળખો ?"

"રજનિ ! હું જેલનો ડોક્ટર હતા તેની તબીબત બરાબર નહોતી તેથી મેંજ તેને બગીચાનું કામ સોંપાવ્યું હતું-"

"શું તે માંદા હતા ?-"

"હા જેલના થોડા દિવસથી તે માંદા હતા. રજનિ !..."

"તો હવે તે મને મળશે ?..."

"પણ તે તો ત્યાંથી ક્યારેનોએ છુટી ગયો છે."

"હા ! હવે તેમનો અને મહારો મેળાપ શી રીતે થશે ?-તે મને ક્યાં મળશે ?-"

"તું ગભરાઈશ નહિ રજનિ ! હું તેને શોધી કાઢીશ. તે તને

બર મળશે-તું ઘેર ધર. મહારું હૃદય પણ કહે છે તમે બન્ને ફરી એક વાર પાછા મળશો-”

“પણ ડોક્ટર!-પહેલાં એ મહેને નહોતા મહાતા કારણ કે હું સ્વામ હતી. પરંતુ આજે તો હું સ્વામ અને અંધ બન્ને છું...તે મહારા સામું પણ નહિ જીવે-”

“રજનિ! તું વધુ સમય હવે અંધ નહિ રહે-”

“શું હું દેખતી થઈશ?—ડોક્ટર! શું મને મહારી આંખો પાછી મળશે?—” એકદમ આશ્ચર્ય સહ રજનિ બોલી ઉઠી.

“મળશે રજનિ! પ્રભુ પર ભરસો રાખ. ત્હારી આંખોનાં તેજ પાછાં લાવવા હું મહારાથી બનતા તમામ પ્રયત્નો કરીશ. તું દેખતી થઈશ કારણ કે તું જન્મથી અંધ નથી માટે...” ડોક્ટરે રજનિને હાથ પોતાના હાથમાં લીધા અને તેના પલંગ તરફ દોરી ગયા અને કહ્યું રજનિ! તું સુઈ જા. ત્હારા માથાની અંદર ઈન્ન વધુ થએલી છે તને કાંઈ આરામ મળે. રજનિ પલંગમાં આડી પડી. ડોક્ટર પાસેની એક ખુરશીમાં બેઠા અને વિચારવા લાગ્યા “રજનિ અને મહારા જીવનમાં ફરક શું છે?...તેના પતિએ તેનામાં કદર-પતા જોઈ અને મહારી પત્નિએ મહારામાં એજ કદરપતા નિહાળી. બન્ને એક જ વસ્તુના ચાહક હતા અને તે સૌન્દર્ય, તેના પતિએ ભયંકર માર્ગ અપત્યાર કર્યો. બંનેએ એક બીજાનાં જીવન સજ-ગાળ્યાં છે. હા! દુનીયા સૌન્દર્યના ઝેરને ક્યાં પીછાને છે?—”

આમ ડોક્ટર તિમાર વીચાર કરતા હતા ત્યાં તેમના હૃદયમાં વીચાર આવ્યો તેમને થયું કે લાવ ડોક્ટર દીનાનાથને મલી આવું. અને સોવીસ હોસ્પિટલમાં રજનિની આંખો માટે પ્રયત્ન કરું.

પછી તે ખુરશીમાંથી ઉભા થયા. રજનિની તરફ જોયું તો તે ઉંઘતી હોય તેમ તેમને લાગ્યું, પછી તે કાટ-ટોપી પહેરીને ડોક્ટર દીનાનાથને મલત્રા નીકળ્યા.

(૮)

સાંજનો સમય હતો. ચોપાટીના કિનારા પરની એક બેન્ચ પર રેખા બેઠી હતી. તે દરિયાનાં ઉછળતાં મોઝાં તરફ જોઈ રહી હતી તેવામાં તેની નજર પોતાનાથી થોડેક દૂર દરિયાના કિનારે ઉભેલા એક યુવક ઉપર પડી. તે યુવકને નિહાળતાં જ રેખાને તેના પ્રત્યે બહુમ ગયો. તે એકદમ ઉભી થઈ અને ધીરા પગલે ત્યાં ગઈ તો તેને જણાયું કે તે યુવક આપઘાત કરવાની તૈયારીમાં હતો. તે જોવો દરિયાના પાણીમાં કુદી પડવા તૈયાર થયો કે રેખાએ એકદમ તેને અટકાવ્યો. તે યુવક રેખાને જોઈને એકદમ વિચારમાં પડી ગયો. રેખાએ તેને પૂછ્યું “આમ આપઘાત કરી જીવનનો અંત આણવાનું કાંઈ કારણ ?”

“ મહારા જીવનમાં મળતી નિરાશાએ મને આ પથે દોર્યો છે. ”

“ નિરાશા !-એ તો માનવ-જીવનમાં ક્ષણે ક્ષણે ઉદભવતી હોય છે. પરંતુ તેથી દતાશ થવાનું શું પ્રયોજન ?—”

“ પરંતુ મહારે માટે આ સિવાય કોઈ રાહ નહોતો. હું તો મહારી ગરીબીથી ઘણો જ કંટાળી ગયો હતો. બેકારીએ મહારા જીવનને ગુંગળાવી નાંખ્યું-હું નોકરી માટે શહેરને એકેએક લત્તે ફર્યો-એકેએક ઓફીસે અને પેઢીએ રૂઝવ્યો-એકેએક મીલ અને કારખાનામાં ઘૂમ્યો-એકેએક શેઠીઆના અંગણાઓ અને ભવ્ય મહેલા-તોમાં જઈ આજીજી કરી ચૂક્યો પરંતુ કોઈએ એક આશ્વાસનનો શબ્દ સરખો ના ઉચ્ચાર્યો કોઈએ મહારા તરફ રહજ પણ રહાનુભૂતિ કે હમદદી ન દર્શાવી. દરેક તરફથી એક જ જવાબ મળ્યો “ નોકરી નથી—”

અને છેલ્લા એક અઠવાડિયાથી તો હું મહારી ભૂખની જવાલા પણ શાંત કરી શકતો નથી. તમે જ કહો કે મનુષ્ય આવી મુશ્કેલીઓમાં પોતાનું જીવન ક્યાં સુધી ટકાવી શકે ?.....”

તે યુવકની વાત સાંભળી રેખાનું હૃદય દ્રવ્યું. તેના મનમાં એક

કદપના જાગી. “ રેખા !—તું એક યુવકની શોધમાં હતી. તે યુવક અનાયાસે કુદરતે જ તને મેળવી આપ્યો છે. ત્યારે આ તક શા માટે ગુમાવવી. વળી તે આર્થિક સ્થિતિએ દુઃખી છે જ્યારે તું જીવન-સાથી સુખી છું...” થોડોક વિચાર કરી તેણે કહ્યું “ તમારું નામ ?—”

“ મહારૂં નામ જ્યોતિન્દ્ર—” અને જ્યોતિન્દ્રે રેખાના સામું જોયું. રેખાએ પોતાના હોઠ દાંત વડે દબાવ્યા પછી જ્યોતિન્દ્રને કહ્યું “ તમે એક કામ કરશો ?—”

“ શું ?—” એક અણુઅણુ યુવતિને આવી રીતે પોતાને પ્રશ્ન કરતી જોઈને જ્યોતિન્દ્રે પૂછ્યું.

“ મહારી સાથે આવશો ?—”

“ ક્યાં ?—”

“ મહારા રહેઠાણે. ”

“ શા માટે ? ”

“ એ તો તમને પછી સમજશે. ”

“ ના. તે અશક્ય છે. ”

“ કારણ ? ”

“ કારણ કે હું એક અણુઅણુ યુવક છું. તમારે ત્યાં આવી તમને શા માટે વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં મહારે મૂકવા ? ”

“ તમારો ભ્રમ છે જ્યોતિન્દ્ર. ”

“ કેમ ? ”

“ તેમાં આપણાં બન્નેનું શ્રેય સમાયેલું છે—હું તો તમારા જેવા એક સાથીની જ શોધમાં હતી. પ્રભુએ મને મહારો જીવન-સાથી મેળવી આપ્યો. ” કહી જ્યોતિન્દ્રનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને બન્ને ચાલતાં ચાલતાં મકાને આવ્યાં.

ડા. તિમીરના કહેવાનુસાર ડા. દીનાનાથે રજનિની આંખો તપાસી. અને પછી સીવીલ હોસ્પિટલમાં ખસેડી ત્યાં તેની આંખોની સારવાર શરૂ કરી ડા. દીનાનાથે જાણાવ્યું કે રજનિની આંખો હતી તેવી થશે. કોઈ જાતનો વાંધો નહિ આવે. લગભગ એક અઢવાડિયું થશે.

ડા. તિમીર રજનિની રોજ ખબર માલતા હતા. તેમના હૃદયમાં તે યુવતિ વીધે કુદરતી સ્નેહ જાગ્યો હતો.

“આજે સાંજે ત્હારી આંખો પરનો પાટો ખુલશે રજનિ—”

“હા ડોક્ટર ફરી પાછી હું દેખતી થશ—ત્હારી આંખો આજેઈ મને પુનઃ મળશે. હું તમારો ઉપકાર જીવનભર નહિ ભુલું. તમે મનુષ્ય નહિ પણ દેવતા છો...” રજનિના મૂખ ઉપર એક આનંદની રેખા ચમકી ઉઠી. ડા. તિમીરનું હૃદય હર્ષથી પ્રકુલ્લીત બન્યું.

“સાંજનો સમય હતો. અત્યારે રજનિની આંખો પરનો પાટો ખોલવાનો હતો. ડા. દીનાનાથ, ડા. તિમીર તથા બે નર્સો વીગરે હાજર હતા. ડા. દીનાનાથે એક નર્સને રજનિને બેસી કરવા જાણાવ્યું નર્સે તેને બેસી કરી. પછી ડા. દીનાનાથે રજનિની આંખ પરનો પાટો છોડવા માંડ્યો. જેમ જેમ પાટો છુટતો જતો હતો તેમ તેમ રજનિના હૃદયમાં કંઈ અતેરા હિત્સાહ પ્રગટી રહ્યો હતો.

પાટો પુરો છુટી ગયો. રજનિની આંખ ઉપરથી રૂનાં પોતાં ઉપાડી લીધાં અને રજનિને આંખ ઉઘાડવા કહ્યું રજનિએ આંખ ઉઘાડવા પ્રયત્ન કર્યો. તેની આંખો ઇલેક્ટ્રીક દીવાના પ્રકાશ પ્રથમ ઉઘાડવા પ્રયત્ન કર્યો. તેને સર્વ પ્રકાશ દેખાવા માંડ્યો. તે આંજી ગઈ. પરંતુ ધીરે ધીરે તેને સર્વ પ્રકાશ દેખાવા માંડ્યો. આછી અને ઝાંખી લાગતી વસ્તુઓ તેને સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી. તેણે બધા સ્ટાફ સામું જોયું. અને પછી પોતાના હાથ આંખ ઉપર ઢાંકી દીધા. ડા. તિમીર તેની પાસે આવ્યા અને કહ્યું “રજનિ! તને હવે બરાબર દેખાય છે ને?—”

“હા. ડોક્ટર.”

મધી ડા. દીનાનાથે રજનિને ઘેર જવા રજા આપી ડા. તિમીર અને રજનિ ઘેર ગયાં ડા. તિમીરે રજનિને કહ્યું “ રજનિ ! ચાલ બહાર ફરવા આવવું છે ? ”

“ હા. પણ ડોક્ટર !... ”

“ શું છે રજનિ !-કેમ આગળ બોલતાં અચકી ?- ”

“ તમે તેમને શોધી આપવાનું કહ્યું હતું... ”

“ જરૂર પ્રકાશને આપણે શોધીશું. તું બેઠીકર રહેજે રજનિ-ચાલ અત્યારે ફરવા જઈએ. ” કહીને ડોક્ટર તિમીર તથા રજનિ મોટરમાં ફરવા નીકળ્યાં. ફરતાં ફરતાં ડોક્ટરની મોટર ચોપાટી પર આવી પહોંચી. ડોક્ટરે મોટરને ત્યાં ઉભી રાખી અને રજનિ તથા તે બંને નીચે ઉતર્યા અને કિનારા પર ઉભા રહી દૂર દૂર દરિયાના પાણી નિહાળવા લાગ્યાં.

આમ રજનિ અને ડોક્ટર દરિયા કિનારે ઉભાં હતાં ત્યાં એકાએક કોઈ દુઃખી મનુષ્યના જમીન પર પડવાનો ધ્વાજો સંભળાયો. તરત જ બંનેએ પાછું વાળીને જોયું તો એક અંધ પુરુષ તેમની મોટરના ખુલ્લા રહી ગયેલા બારણાને અથડાઈ નીચે ગળડી પડ્યો હતો. રજનિ અને ડા. તિમીર તે ગળડી પડેલા અંધ મનુષ્યની પાસે આવ્યા તે મનુષ્યને જોતાં જ રજનિ અને ડા. તિમીર વિચારમાં પડ્યા બંનેના હૃદયમાંથી સહસા એક જ ઉદ્ગાર સરી પડ્યો “ કોણ પ્રકાશ ?- ”

“ હું પ્રકાશ છું એવું તમને કાણે કીધું ?- ” લોહી ખરડાયેલ વસ્ત્રોવાળા પ્રકાશે તેમને પ્રશ્ન કર્યો.

રજનિને પોતાની તરફ ફેરવી ડોક્ટર તિમીરે એકપણ શબ્દ નહિ બોલવા કહ્યું. રજનિએ ડોક્ટરના કહ્યાનુસાર કયું.

“ ભાઈ ! અમે તહારા મોઢેથી એકવાર સાંભળ્યું હતું- ” ડોક્ટરે ફેરવી વાળ્યું.

“ મેં તમને કહ્યું હતું કે હું પ્રકાશ છું-તે અસંભવીત છે. હશે

મહારે તે વાતથી શું નિસ્ખત-હું તો દુઃખી છું-પ્રકાશ હતો ત્યારે હતો અત્યારે તો પ્રકાશ-વિનાનો છું—”

કહીને તે બેઠો થયો અને ઉભો થવા લાગ્યો. ડોક્ટરે તેને આશ્વાસન આપ્યું અને કહ્યું “ભાઈ! તું આમ ક્યાં સુધી રજાગીશ?”

“તો મહારે ફરીને બેસવાનું ક્યાંથી હોય?—”

“કેમ?—”

“મેં એવાં શું સારાં કૃત્ય દુનિયામાં કર્યાં છે કે પ્રભુ મને સુખ આપે—”

“પરંતુ હવે ત્યારે વધુ દુઃખ ભોગવવું નહિ પડે. તું અમારી સાથે આવીશ?—”

“ક્યાં?—”

“અમે ત્યારી આંખોની દવા કરાવીશું-તું દેખતો થઈશ—”

“તમે શું આ બધું સાચું કહો છો?—”

“હા—”

પ્રકાશને વિશ્વાસ બેઠો. તે ડા. તિમીર અને રજનિની સાથે મોટરમાં બેઠો.

અત્યારે રજનિના હૃદયમાં અનંત દુઃખ અને હર્ષના ભાવોનું સંમિશ્રીત મંથન થઈ રહ્યું હતું. કેટલાએ સમયે તેને પતિ મળતાં અનહદ આનંદ થતો હતો. પરંતુ તેમની દશા નિહાળી અપાર દુઃખ થઈ રહ્યું હતું. ડા. તિમીર જેવા દયાળુ પુરુષની રહાય માટે તે પ્રભુનો ઉપકાર માની રહી હતી.

બીજે જ દિવસે ડા. તિમીરે પ્રકાશને હોસ્પિટલમાં દાખલ કરાવ્યો. રજનિ તેની સારવાર કરી રહી હતી. પ્રકાશ રજનિને હોસ્પિટલની નર્સ માનતો હતો.

એક અઠવાડિયું વીતી ગયું એક સાંજના રજનિએ પ્રકાશને કહ્યું “આજે તમારો પાટો છૂટશે-તમે દુનિયાને ફરી જોઈ શકશો—”

“મહારે દુનિયાને જોઈને કાંઈ જ કામ નથી-પરંતુ...”

“ કેમ અચકાવ છો ?—”

“ મહારે તમને જોવાં છે. તમે ઘણાં જ માયાળુ અને મમતા-ભર્યાં નર્સ છો—”

“ પણ તેથી તમને શું લાભ ? ”

“ લાભ કેમ નહિ ?—હા ! તમે મહારી કેટલી બધી સારવાર કરી. હું ઘણો જ પાપી મનુષ્ય છું. નર્સ !—તમે તો દયાની દેવી છો તમારો ઉપકાર હું જીવનભર નહિ ભુલું...”

“ હં. પણ તમે પહેલાં પરણેલા હતા ? ”

“ એ વાત જવા દો. નર્સ મને પાપાત્માને વધુ દુઃખી ન કરશો. એ ભયંકર કૃત્ય યાદ આવે છે ત્યારે મહારે હૃદય સળગી જાય છે. બિચારી રજનિને...મેં દુષ્ટે...અંધ બનાવી...તે બિચારી ક્યાંય રક્ષાને મરણ પામી હશે...હા ! પ્રભુ !...”

“ હશે આશા રાખો તે બિચારી તમને કોકવાર મળશે. આશા એ માનવનો અંધકાર-દીપક છે—”

“ એ બધાં હવે મૃગજળનાં મોહ છે રજનિ મહતે મજે એ આકાશ કુસુમવત્ છે. આ જીવનમાં તો હવે એ એક સ્વપ્ન છે...”

“ છતાં શ્રદ્ધા મહાન છે. ”

અને ત્યાં તો ડોક્ટરો, અને નર્સો પ્રકાશની આંખનો પાટો છોડવાનો હોઈ આવી પહોંચ્યા.

થોડીવારે પ્રકાશનો પાટો ખોલ્યો. તેણે પોતાની આંખો ઉઘાડી અને ત્યાં ઉભેલા રજનિ અને ડા. તિમીરને જોઈને તે તો આશ્ચર્ય બની ગયો. તેના મુખમાંથી તરત જ ઉદ્ગાર સરી પડ્યા “ કોણ રજનિ !—અને તમે ડા. તિમીર !—”

રજનિ તરત જ પ્રકાશની પાસે ગઈ પ્રકાશની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. રજનિ પણ રડી પડી. ડા. તિમીરે બન્નેને આશ્વાસન આપ્યું.

પછી પ્રકાશ, રજનિ તથા ડા. તિમીર અંગણે ગયા. ત્યાં જઈને

પ્રકાશે રજનિ સમક્ષ પોતાની પાપકથા કહી ડો. તિમીર સમક્ષ માફી માંગવા રજનિએ પ્રકાશને સમજાવ્યો. પ્રકાશે પોતે લીધેલા ભયંકર માર્ગ બદલ ક્ષમા માગી અને સર્વ હકીકત કહી. ડોક્ટર તિમીરે કહ્યું “ પ્રકાશ ! તેમાં ત્હારો કાંઈ જ દોષ નહોતો. રેખા તો સૌન્દર્યનું શોધનારી વીલાસી વનિતા હતી તેની દશા પણ વિનાશમાં જ આવશે. પ્રકાશ ! ત્હારે ગભરાવાની કાંઈ જરૂર નથી. મ્હારે કાંઈ સગું કે વહાલું આ દુનિયામાં નથી, રજનિ મ્હારી બહેન છે. તમે બન્ને જણાં મ્હારે ત્યાં મુખેથી રહેજો. ”

આમ જ્યારે પ્રકાશ. રજનિ અને ડો. તિમીર વાર્તાલાપમાં ગુંથાયાં હતાં ત્યાં એકાએક એક પટાવાળાએ પ્રવેશ કર્યો અને ડો. તિમીરના હાથમાં એક કવર મૂક્યું. કવર પર ‘Urgent’ (જરૂરી) એવા શબ્દો લખ્યા હતા.

તરત જ ડો. તિમીરે તે કવર ફેડ્યું. તેમાંનો પત્ર બહાર કાઢ્યો અને વાંચવા માંડ્યો. તે પત્ર ડો. દીનાનાથનો હતો. તેમાં લખ્યું હતું.

“ ડો. તિમીર !-તમે હોસ્પિટાલે જલ્દી આવો તમારી પત્નિ બળી જવાને પરિણામે આખા શરીરે સખ્ત દાઝી છે. તે તમને યાદ કરે છે. ગિયારી ઘણી જ રીખાય છે. તમે તેની અંતિમ ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા જલ્દી હોસ્પિટાલે આવો...”

લી. ડોક્ટર દીનાનાથ

પત્ર વાંચતાં જ ડો. તિમીરના મુખ ઉપર અનેક જાતના ભાવ એક પછી એક તરવરી ઉઠ્યા. તેણે રજનિ અને પ્રકાશને કહ્યું, “ રેખાને તેનો બદલો આખરે મળ્યો. તે મૃત્યુને અંતિમ કિનારે છે. ચાલો...”

“ શાથી એકાએક ?-” પ્રકાશે પૂછ્યું.

“ સૌન્દર્ય ગાછળ ઘેલી બનેલીને અમિતી જવાળાએ દઝાડી

તેથી..." કહેતાં ડોક્ટર ઉભા થયા પ્રકાશ અને રજનિ પણ તેમની સાથે હાસ્પીટાલે જવા નિકળ્યા.

" ડોક્ટર સાહેબ !-એ હજુ ના આવ્યા ?-" રેખાએ દર્દભરી વેદનાને દબાવીને કહ્યું.

" હમણાં આવશે જહેન, મેં તેમને એકદમ આવવા લખ્યું છે. "

" તે નહિ આવે. જરૂર મહારા જેવા પાપીણાનું શ્યામ મૂખ જેવા નહિ આવે. મેં તેમને ભયંકર દગો દીધો છે. ડોક્ટર !-તેમને જલ્દી બોલાવો...મહારા પ્રાણ હવે વધુ થોભે તેમ મન નથી લાગતું...ડોક્ટર..." કહેતાં કહેતાં રેખા રડી પડી-તેની આંખમાથા આંસુના અરુણલીત પ્રવાહ વહેતા હતા. તેનું હૃદય પોતાના ભૂતકાળના પાપભર્યા કૃત્યને આંખ સમક્ષ નિહાળી પશ્ચાતાપની જ્વાળાએ સળગી રહ્યું હતું. ત્યાં અંકાંક ડા. તિમીર, પ્રકાશ અને રજનિએ પ્રવશ કર્યો.

ડા. તિમીર રેખાની પાસે આવ્યા. તેમણે રેખાને માથે હાથ ફેરવતા કહ્યું. " રેખા !-"

પણ રેખામાં બહુ બોલવા જેટલી શક્તિ ક્યાં હતી ?-તેણે ધીરે અવાજે કહ્યું " મહન.....માફ કરજો...હું મહારા પાપનું ફળ ભોગવી જાઉં છું...અને પ્રકાશ !...તમન પણ મેં...ફસાવ્યા...મને પાપીણાને ક્ષમા કરજો..." પછી તિમીર સામું જોઈ કહ્યું કે હવે હું સુખથી મરીશ-મહારે તમારા દર્શન કરવાં હતા.

" રેખા ! હવે પસ્તાવો ના કરીશ-બનનાર હતું તે બની ગયું હવે નાહક શા માટે દુઃખી થાય છે. પ્રભુનું નામ લે. તે તારા આત્માના ઉદ્ધાર કરશે-રેખા !..."

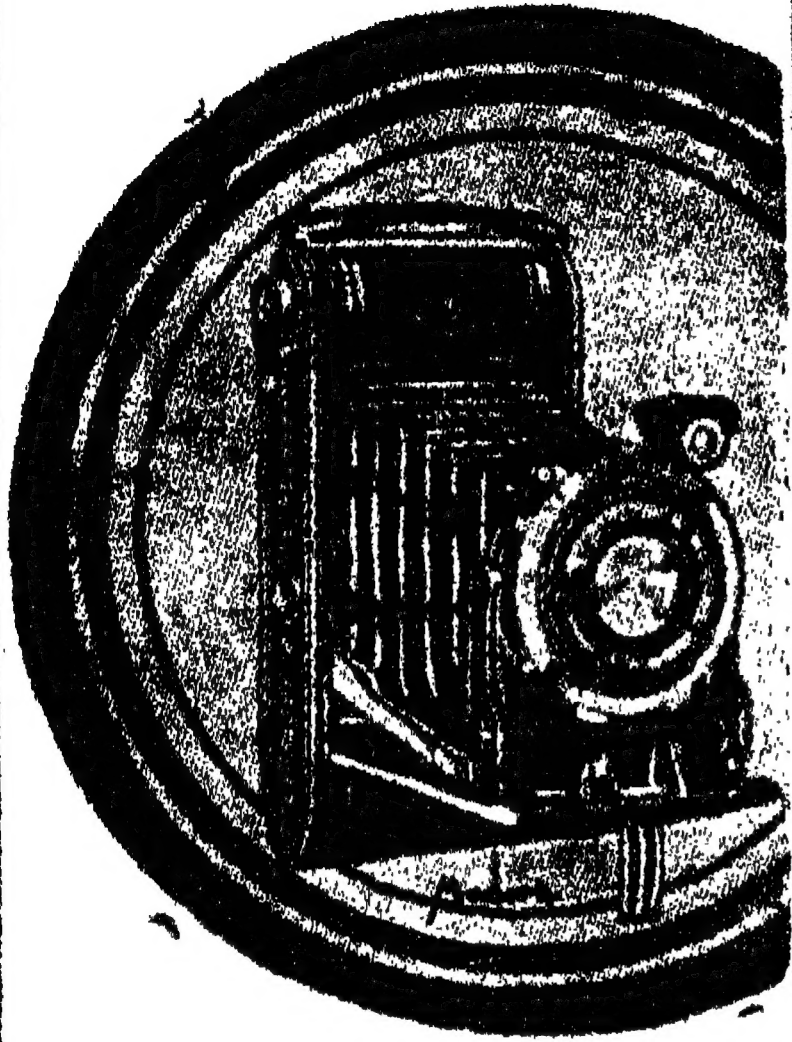
અને ત્યાં તો " ઓ પ્રભુ !..." કહેતાં કહેતાં રેખાના મૂખમાંથી એક તીણી અને વેદનાભરી ચીસ નીકળી ગઈ. તેની સાથે જ તેની આંખો ફાટી ગઈ તેનો આત્મા કોઈ અનેરા પ્રદેશે ઉડી ગયો.

રેખાના હાઝી ઉઠેલા દેહ તરફ રજનિ, પ્રકાશ, અને ડા. તિમીર એકી દશે જોઈ રહ્યા હતા, તેમની આંખોમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં.

ડા. દીનાનાથે ડા. તિમીરને સંબોધી કહ્યું “ મિત્ર ! જીવનચક્રની ગતિ અગમ્ય છે—તેનો રંગ જાણવા માટે માનવ અશક્ત છે...”

અને ત્યાં ઉભેલી નર્સે રેખાના મૃત દેહ પર શ્વેત વસ્ત્ર ઢાંકી દીધું. અને રેખાના જીવન પર આખરી પડદો પડ્યો.

મોડર્ન આર્ટ સ્ટુડીયો

ગાંધીરોડ, ખત્રી પોલ સામે,
અમદાવાદ.

- હાઈકલાસ ફોટોગ્રાફર્સ.
- સીનેમા સ્લાઈડઝ.
- પોસ્ટર્સ.
- ડીઝાઇન્સ.
- બ્લોકસ વીગેરેના
સ્પેશીયાલીસ્ટ.

Visit:—

MODERN ART STUDIO

HIGH CLASS PHOTOGRAPHERS & ARTISTS

Opp. Khatri Pole, Gandbi Road,

AHMEDABAD.

બી કોમર્શીયલ પ્રોન્ડરી, ખાડીઆ ચાર રસ્તા, અમદાવાદ.

